

બૌદ્ધયુગ
નું
બંગાળા

૬ ગાંધીવ
સાહિત્ય મંદિર,
૧૮૦-કેળાંપીડ,
સુરત.

૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૦૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બોલપુરાણી લંગાણા

વિષય ભૌતિકશાસ્ત્ર : ૩.૪૧

ગાંડીવ સાહિત્ય વાદીકા—૧

બૌદ્ધયુગ

નું

બંગાળા

(શ્રી આરીન્દ્ર દોષની આત્મકથા તથા બંગાળાના
વિશ્વવયુગનો ચીતાર આપતા બીજા અનેક
લેખો, જીવનકથાઓ, ઇતિહાસ વિગેરે.)

પ્રગટકર્તા—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંપીઠ

સુરત.

પ્રથમાવૃત્તિ

૨૦૦૦

૧૯૭૬

૧૯૨૩

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૬૦૪

પ્રકાશક

નટવરલાલ મૂ. વીમાવાળા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

કેળાંપીઠ,

સુરત.

મુદ્રક

ઈશ્વરલાલ મૂ. વીમાવાળા

ગાંડીવ મુદ્રણાલય

કેળાંપીઠ

સુરત.

ખેલાં આ—

સ્વદેશસેવા, કુરબાની અને સ્વતંત્રતા

ની

ધગથ

આજે કરોડો હૈયામાં

સળગી ઉઠી છે.

રાષ્ટ્રીય ઉત્કાન્તિના એક અંકોડા

સમી

સ્વતંત્રતાદીપકનાં પતંગીયાંઓની

આ કથા

તેમના ઉપભોગ અને પ્રોત્સાહન

કાળે

પ્રગટ કરી.

આમાર દેશ.

બગ આમાર, જનની આમાર,
ધાત્રી આમાર, આમાર દેશ.
કેન ગો મા તોર શુષ્ક નયન,
કેન ગો મા તોર રૂકખ કેશ !
કેન ગો મા તોર ધુલાય આસન,
કેન ગો મા તોર મલિન બેશ !
સપ્ત કોટિ સન્તાન જાર,
ડાકે ઉચ્ચે આમાર દેશ.

કોરસ—

કિસેર દુઃખ, કિસેર દૈન્ય,
કિસેર લજ્જા, કિસેર કલેશ !
સપ્ત કોટિ મિલિત કણ્ઠે
ડાકે ઉચ્ચે આમાર દેશ.

ઉદિલ જેખાને બુદ્ધ-આત્મા
 મુક્ત કરિલ મોખખદાર,
 આજિ એ બુડિયા અર્ધ જગત
 ભક્તિ-પ્રણુત ચરણ તાર !
 અશોક બહાર કીર્તિ છાઇલ,
 ગાન્ધાર હ'તે જલધિ શેષ,
 તુઇત ના મા ! ગો તાદેર જનની ?
 તુઇત ના મા ! ગો તાદેર દેશ ?

કેરસ—

કિસેર દુઃખ ઇત્યાદિ.
 એકદા બહાર બિજય—સેનાનિ,
 હેખાય લંકા કરિલ જય,
 એકદા બહાર અર્જુન પોત.
 અમિલ ભારત સાગરમય;
 સન્તાન બહાર તિખત ચીન
 બપાને ગઠિલ ઉપનિવેશ
 તાર કિ સાજે ગો ધુલાય આસન.
 તાર કિ સાજે ગો છિન્ન બેશ ?

કેરસ—

કિસેર દુઃખ ઇત્યાદિ.

ઉદિલ જેખાને મુરજ મન્દ્રે
 નિમાઈ કણ્ઠે મધુર તાન,
 ન્યાયેર બિધાન દિલ રઘુમણિ,
 ચણિડદાસ ગાહિલ ગાન !
 યુષ્મ કરિલ પ્રતાપાદિત્ય,
 તુર્ધ ના મા સેઈ ધન્ય દેશ !
 ધન્ય આમાર, જદિ એ શિરાય
 થાકે તાદે રકત લેશ !

કેરસ—

કિસેર દુઃખ ઇત્યાદિ.
 જદિ એ મા તોર દિવ્ય આલોક,
 ઘેરે આછે આજિ આન્ધાર ઘોર,
 કેટે જાળે મેઘ, નવીન ગરિમા
 લાતિળે આખાર લલાટે તોર ?
 આમરા ધુયાળ મા ! તોર કાલિમા !
 માનુષ આમરા, નહિ ત મેષ !

એજન્ટો

યુગધર્મ કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ
વર્ધમાન સન્સ, પાયધૂની, મુંબાઇ
ત્રિભુવનભાઇ ઇશ્વરભાઇ, આમોદ
દોલતરાય ગુલામભાઇ, નવસારી

ગુજરાતને ગામડે ગામડે રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા અમારા પુરુષો
કોનો પ્રચાર વધારનારા એજન્ટોની જરૂર છે પ્રત્યેક વાંચકને આ
એજન્ટો મેળવી આપવા અરજ છે. મહેનતનો પૂરતો બદલો આપ
વાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આજેજ લખો.

બોમ્બયુગનું બંગાળા.

શ્રી. બારીન્દ્રકુમાર દોષ.

શીનીક્ષ મિ. વર્કસ, અમદાવાદ.

ઓમ્મયુગનું ઓંગાળા

અથવા

હું આન્દામાન કેમ ગયો ?

(ખારીન્દ્રેર આત્મ-કાલિષ્ઠી-
-ધરપાકડેર યુગ.)

લખનાર-

શ્રી ખારીન્દ્રકુમાર ઘોષ

૧. ગુરૂ પ્રાપ્તિ.

કોણ જાણે શાંતે આકાશકુસુમ વિણવાને હું જન્મ્યો હૃદયે?—
ગમે તેવાં આદરેલાં કામ પાર પાડતાં મને કદિયે મનભર સંતોષ
થયો નથી!— સારો દેશ જ્યારે આનંદથી, શાંતિથી અંધ નિદ્રાનો
ઉપભોગ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે, પહેલપહેલો અંગાળામાં ખેચાર
મારા જેવાજ, સાહસિક મરણિયા નૌજવાનો સાથે હું રાજકારણ
પરત્વે જાગેલો. જાગીને મા ભારતીની સ્વતંત્રતાના મુકુટથી શોભ-
તી રાજરાણી સમી જે મૂર્તિ મેં જાગ્રત સ્વપ્ને ભાળી હતી, તેજ
મનોમોહક પ્રતિમા આજે અખિલ ભારતની આરાધ્ય દેવી થઈ
પડી છે. પણ તે વેળાયે, દુઃસાધ્ય કાર્યને માથે લેનાર અમે મુઠ્ઠીભર
માણસોએ માત્ર ભાવનાને રંગે, કલ્પનાને પ્રભાવે હૃદયમાં એ મૂર્તિને
ચીતરી હતી. કોઈ પણ વિનાના સાધન સહાય વિના, ભાથા કે
સાથ પ્રંગાથ વિનાની મુસાફરી પેડે અમે માતાની સ્વતંત્રતાના મા-
ર્ગમાં જીવન અર્પણ કર્યું હતું. નિસ્વાર્થી મરણિયા, પ્રાણવાન કાર્ય-

કર્તાઓને એક એક કરતાં ચૂંટીને ભેગાં કરવાનું કામ મુખ્ય હતું. પણ તે કામ કરતાં ये અમને કંઈ સતોષ ન થયો. ઈ. સ. ૧૯૦૨માં અમારા પહેલવહેલા “કાવતરા”નું બીજરોપણ થયું. એમ કહી શકાય કે અસતોષની એ વૃત્તિને કારણે જ ઈ.સ. ૧૦૬ની સાલમાં દેશભરમાં સ્વદેશીની હિંદુઆલનું જે રેલમહેત્ત મોઝું આગ્યું હતું તેમાં અમારા કાર્યની એકાગ્રતાને હાનિ પહોંચવા છતાં તે નષ્ટ થયું નહિ. ન મળે એવું મેળવવાની વૃત્તિમાં એ દિવસોની અસર તણાઈ ગઈ. પણ ધીરે ધીરે અમને લાગ્યું, કે ઇશ્વરી જ્ઞાન અને શક્તિ મેળવ્યા વિના. સાધારણ મનુષ્યથી આ કાર્ય-આ યજ્ઞ કદિયે પૂર્ણ નહિ થાય. આથી જાનવીને મહાન અને ઉન્નત કરે એવી સામગ્રીની આશાએ ગુરૂ ખોળવાને માટે હું બહાર પડ્યો.

અમારા કુળનાં બીજનાં કેટલાંક ખાસ લક્ષણમાં ધર્મની પ્રીતિ નો પણ સમાવેશ થતો. મારા દાદા (માના બાપ) શ્રી રાજનારાયણ બ્રહ્મ ઋષિ રાજનારાયણને નામે ઓળખાતા. જે કોઈ સુશિક્ષિત બંગાળીઓ દેવધરે જન્મ કરવા જતા તેઓ “બાબા વૈદનાથ”ના દર્શન કર્યા બાદ આ બુદ્ધા જીવતા સિવજીની મૂર્તિને એકાદ વાર પણ નિરખ્યા વિના પાછા કદિ ન ફરતા. બાર વરસની ઉમ્મરથી તે અદ્ભૂત વરસનો થયો ત્યાં સુધી-જ વરસનો કાળ આવા ભક્તરાજ ની સોબતમાં રાત દહાડો ગાળવાથી, અભણ્યેજ મારી જીવનગતિએ પક્ષટો ખાધે હતો. મારી કિશોરાવસ્થાના એ કાળમાં કોઈક કોઈક દિવસ શ્રી ઇન્દુબ્રહ્મ રાય પોતાની રચેલી રસવીજ્ઞાની ચોપડી અને પોતાની દિશરૂપા (વીણા) લઈને દેવધરને અમારે ઘેર આવતા. એટલી આકર્ષકતામાંયે તેનાં અદ્વૈત પ્રેમનાં અન્નકારવિહોણા સંગીતે

મને પાગલ બનાવી મૂક્યો હતો.

અંધૂચા રે

છેંડા ન્યાંકડાર પૂંદૂલી તુઈ મોર
તોરે બુકે કોરિ આમિ પાગલિની તોર
તોરે બુકે કોરિ જાઈ ચથાય તથાય
ટલે ના પાગલ મન કોન લાવનાય રે
વાટ હાટ માઠ ઘાટ તરૂતલ પાઈ
તોરે બુકે માથા રેખે નિશ્ચિંતે ધમાઈ રે
કેડે નિતે ચાય કેહ ફેલે દિતે જોલે
પાગલી ખાંચિવે કેન ઓ ધન ના હલે રે

મારા બહાલમ ! તુંજ માઈ કાટાં ચાંથરા-
તું બચકું છે-તને કેડે લઈ હું પાગલિની ફરું છું.
જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તને મારી સાથે લઈ જાઉં છું-
ખીજું કશું મારા દિવાના બનેલા હૃદયને સૂઝતું નથી,
હાટે, વાટે ઘાટે, ઝાઝોની ઘટાંમાં તારી ઉપર માઈ
માથું મૂકી હું નિશ્ચિંત સૂઈ જાઉં છું. કોઈ લેવા ઇચ્છે
કે ફેંકી દેવા કહે તો કહું છું, તુંજી ધન વિના આ
દિવાનીથી શેં જીવાય?

હજીયે-આ ક્ષણેયે આ સંગીતની અનંત મધુરતા સમસ્ત
હૃદયમાં ગુંગરવ કરી મૂકે છે. અરે ! આટલાં આટલાં રાજસિક
કર્મોની ધમાકામાંયે આ એકાકી સૂરમાલા સતત જાગ્રત રહી છે !!

માઈ જીવન ભક્તિમય થવાનું ખીજું પણ એક કારણ છે;

બંગલંગ પછી અમારામાંની એક મહાન વ્યક્તિએ “ ભવાની મંદિર ” નામની એક નાનકડી ચોપડી લખેલી. તેનો ભાવાર્થ એ હતો, કે એકાન્ત પહાડની ગુફામાં શ્રી ભવાની મંદિરની સ્થાપના થશે અને એ સ્થળે સાધના કરીને શક્તિમાન બનેલા સંતોની સહાયથી ભગવતી દેશને ભક્તિયજ્ઞની દીક્ષા આપશે. બસ ! મને પાગલ કરવાને જેટલું બાકી હતું તેટલું ભવાની મંદિરે પૂરું કર્યું ! પુસ્તકની શૈલી જેટલી જોરાવર, તેટલોજ વિષય પણ પ્રાણપ્રેરક હતો—એથી તુરતજ એના નિશામાં હું માફ ભાન ગુમાવી ખેડા.

ધર્મસ્વરનો પંથ બહુ કુદરતી—સાહજીક છે. દુર્લભ છે, કઠણ છે, તત્વારની ધાર કરતાંયે વધુ તીક્ષ્ણ છે—છતાંયે સહજ છે. પણ માનવી હજારો જાતની વાસનાઓના ચક્રરમાં ફસાઈને એ માર્ગને—એ સ્હેલા માર્ગને વિકટ અને મુશ્કેલ બનાવી મૂકે છે. બાલ્યાવસ્થામાંજ એ “ પરમ ધન ”ને સ્હેલાઈથી મેળવવા છતાંયે સુખી નથી થવાતું. પછી ઈચ્છા થાય છે ત્યારે એ માર્ગમાં જવું અશક્ય અને છે, જીવનની કંઈયે ગલીફૂંચીઓમાં ભટકવું—અટવાવું પડે છે—પોતાની વૃત્તિની ઉત્કટતાની પરીક્ષા રૂપે કંઈ કંઈ અગ્નિપ્રવેશ સમી ભારે કસોટીઓમાં ઉતરવું પડે છે.

વડોદરામાં રહેતી વખતે મેં સાંભળ્યું હતું કે નર્મદા નદીને કાંઠે આંદોહમાં અહ્મદનાંદ નામે એક સિદ્ધ યોગી રહે છે ગુરૂની બાજમાં હું ખૂબાર પડ્યો ત્યારે આ અહ્મદનાંદજીએ તો લીલા વિસ્તારી હતી, પરંતુ તેનો શિષ્ય કેશવાનાંદ તેનો મઠ ચલાવતો હતો. હું આ કેશવાનાંદને મળવા માટેજ નીકળ્યો હતો. મારી સાથે ઉપેન્દ્ર (ઉપેન્દ્ર) હતો. આમગાડીમાં તે વેળાએ મારા મનમાં જે ભાવો

રમી રહ્યા હતા તે હજુએ મને સાંભરે છે. સામે અજ્ઞાત લાંબો જીવનપંથ મ્હોં વિકાસી પડ્યો હતો. જરાયે મને તે વેળા ખ્યાલ નહોતો કે મારી એજ મુસાફરી ખરેખરી મુક્તિપંથની યાત્રા હતી—મને તલભાર પણ ભાન નહતું કે એજ દિવસથી માંડે જીવન-ચક્ર આવી રીતે ફરી જશે !

પણ બ્રહ્માનંદને આશ્રમે જવામાં તો ભારે નિરાશાજ મળી. ગુરૂ જોળવા જતાં તે તો કંઈ મળ્યા નહિં. અહિંયા તો એક સાધુવેશધારી પણ તત્વજ્ઞાનથી અગ્નિજ્ઞા શુષ્ક જ્ઞાનીની સાથે મેળાપ થયો. નર્મદા નદીનાં જલપૂરમાં શ્યાસન કરીને ઉભો રહી રોજ તે આખા પાતંજલ યોગસૂત્રનો પાઠ કરતો કોઈકિવાર શ્રીતા મળી આવે તો, “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” પર લાંબાં ટાહેલાં જેવું ભાષણ આપતો. ચોરારી આસનોની કસરતથી લોકોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારૂં સરકસ ચલાવી વાહ વાહ પોકરાવતો; શ્વાસનું રંધન ફરી ભગવાનની આપી જીભને ગળામાં દાખલ ફરી બતાવી, ભારે મહેનતથી પોતાની સાધુ-સંત તરીકે ગવાયેલી કીર્તિને ટકાવી રાખતો. અનંત સ્વરૂપ ઇશ્વરના વૈકુંઠને અને તેની આ “ધરમની દૂકાન”-ને આર આર ગાઉનાં છેડાં હતાં. ઇશ્વરના સ્વરૂપ વિશે પૂછતાં ઉડવા-ઉડવી ફરી જેમ તેમ બિચારાને આખરૂં બચાવવી પડતી. આવું જોઈ રહેલાઈથી નિરાશ થઈ જાય એવો ઉપેન્દ્ર તો આશા તજ દેશમાં પાછો ફર્યો. હું પણ એક રીતે હતાશ તો થયોજ—છતાંયે મનને જેમ તેમ વાળી આસનો શીખવાનો વિચાર ફરી તેની પાસે રહ્યો.

એના મઠ સામે એક નાનકડી વેદ-પાઠશાળા હતી. એ પાઠશાળા નો વ્યવસ્થા એક બ્રહ્મચારીને માથે હતી. બ્રહ્મચારી જીવાન હતો.

પણ પ્રમત્તે પણ તેને હજી ઇશ્વરની ભાળ લાગી નહોતી. તેણે મને ખાનગીમાં- કાનમાં કહ્યું, “બાપુજી એની પાસે કશુંયે નથી. ભાગી જવામાંજ માલ છે”-છતાંયે હું રહ્યો.

એવી પરિસ્થિતિમાં લગોટ પહેરી એક એકાંત ઓરડામાં નીચે બાથ ઉપર પગ એમ વૃક્ષાસનનો મહાવરો હું કરી રહ્યો હતો, તેવામાં એક વ્યક્તિએ લાં પ્રવેશ કર્યો. મેં તેને કહ્યું કર્યા વગરજ તે પોતે થઇને, મને એ આસન સાધવામાં મદદ કરવા લાગ્યો. ઇશ્વરના દર્શનની લાલસાથી આમથી તેમ ગુલાંટ ખાતાં થાકીને પરસેવાથી તરબોળ હાંફતો હાંફતો હું બેઠો થઇ ગયો, અને જોવા લાગ્યો તો એ વ્યક્તિની પ્રભાવશાળી મુદ્રા મારી નજરે પડી. વિરાટ શરીર, ગાંઠ વદનમંડળ, ભૂરી સુન્દર આંખો! પગમાં એના ચામડીઓ હતી, માથે ભારે, મોટી પંજી સાદી પાઘડી. પોશાક ટાપટીપ વગરનો પણ ઉપરથી તે નીચે સુધી, સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતો. સમસ્ત દેહલતા પર એક પ્રકારની અવર્ણનીય પ્રભા ઝળકી રહી હતી. એને તો એની ઝોળખાણ પૂછવાનીયે તે વેળા મારી હિમ્મત ન ચાલી. એના જવા બાદ પેલા બ્રહ્મચારીને પૂછતાં જણાયું કે વેદ પાઠશાળામાં શિક્ષક તરીકે એમણે આવવું એવી ગોઠવણ હતી; પરંતુ તેમણે આજે આવીને કહી દીધું, કે અહિં કામ કરવાનું તેમને ફાવે તેવું નથી. એમાં તો કહેવાપણું હતુંજ નહિ. જે મનુષ્યમાં કંઈ પણ પોતા-પણું કે પ્રતિભા હોય તેને આ સ્થળે “ગુરૂ” ના હાથ તળે રહેવું ફાવે તેવું હતુંજ નહિ.

તે વેળાએ માંડ્યે હૃદય સ્વદેશકાર્ય તરફ ઢળવાને મને ખેંચી રહ્યું હતું. નર્મદા નદીને તીરે આવા એકાન્ત, નિર્જન મઠમાં એવી

રહેતું એ મારાથી કેમ સહેવાય ? ચારે બાજુ, નાના મોટા પહાડો, ટેકરાઓ, રૂપેરી નર્મદા નદીનો લિલોતરીમય કિનારો, ખેતરોમાં ફરતાં હરણાંનાં ટોળેટોળાં અને હોડીમાં બેઠેલા જનરાણુઓનો “જય નર્મદે”નો ધ્વનિ ! વાતાવરણુ તો શાંત અને સુંદર હતું ! પણ અશાંત માનવી આવી શાંતિ કેમ સહન કરી શકે ? બેએ દિવસરહી બેએક માધ્યલ દૂર આવેલા તળ-ચાંદોદમાં આવ્યો, ત્યાંથી પાસે રેલ્વે સ્ટેશન હતું. એ રેલ્વે પરજ આવેલા એક સ્ટેશનના ગામમાં મારી બોળખાણુનો એક બ્રાહ્મણુ-ગાયકવાડના નાયબ સૂબા તરીકે કામ કરતો હતો. આગગાડીમાં બેસી તેને મુકામે હું આવી પહોંચ્યો ત્યારે બાર વાગ્યા હતા. તે વેળાએ એ તો કોરટ ગયેલો હતો.

ઘરમાં જઈ જોઈંછું તો ત્યાં પેલોજ ગૌર વદનમંડળવાળો પ્રભ.વશાળી પુરૂષ એક ખુરસીપર બેઠેલો હતો. અમે બન્ને અનન્યબી પામ્યા. પરસ્પર કુશળસમાચાર પૂછાયા બાદ તેણે સવાલ કર્યો, “તમે બંગાળી બાપુ આ પ્રદેશમાં કેમ ફરો છો ?”

મેં કહ્યું, “હું ગુરૂ શોધું છું.”

તેણે પૂછ્યું “શા માટે ?”

“મેં એક ભારે, મુશ્કેલ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે ઇશ્વરનો કૃપા વિના પાર નહિજ પડે એમ મારી ખાતરી થઈ છે.”

તેણે જણાવ્યું “હું સધળુંએ જાણું છું.”

તેણે મને અમારા ગૃપ્તમંડળની ઘણીએક વાતો કહી બતાવી. તેણે એમ પણ જણાવ્યું કે પોતે એ મંડળની મહારાષ્ટ્રીય શાખામાં એકવાર હતા, પણ હવે છોડી દીધી છે. પછી ભરત બોલી ઉઠ્યા, “ગુરૂ જોઈએ છે ?—આવો હું તમને સાધના બતાવું.” હું તો

આશ્ચર્યથી અવાક બની ગયો ! આ, આવો ઘરડો માણસ ! મને
ચક્રને મને મંત્ર-દીક્ષા આપવા ઇચ્છે છે ! ! મેં પૂછ્યું, “તમને
ઈશ્વરી જ્ઞાન થયેલું છે ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો, “જરાતરા જાણું છું. તમારે જે
જોઈતું હશે તે હું આપી શકીશ.”

“ક્યારે આપશો ?”

“હમણાં.”

“ક્યો ત્યારે, હું તૈયાર છું.”

તેઓ મને એક એકાન્ત ઓરડાનાં લઈ ગયા. ઓરડાનું દાર
બંધ કર્યું. અંધારામાં જાંને સામસામા જૂદી જૂદી બેઠકપર બેઠા.
તેમણે કહ્યું, “આંખો મિચી દો, ઉઘાડશો મા. કંપના અને
વિચાર સર્વ બંધ કરો.”

લગભગ પંદર મિનિટ પછી તેમણે આંખ ઉઘાડવાને કહ્યું.
જોઉં છું તો તેજ પ્રમાણે સામસામા અમે બે બેઠેલા હતા. તેમણે
પૂછ્યું, “કંઈ અનુભવ થયો કે ?”

મેં કહ્યું, “ના, મને તો ઉંઘ આવી ગઈ હતી.”

તેમણે જણાવ્યું “હજી જરાપર ભાવના નથી. ધીરે ધીરે
આવશે.”

હું મુગોળ રહ્યો. થયું તો કંઈ નહિ અને કહે છે કે થશે.

એમનુંજ નામ વિષય બાસ્કર લેલે !

સ્વીદ્ર બાબુએ ગાયું છે કે “ખાંપા ખૂંજે ખૂંજે મરે પરશ-
પાશર.” ખામલ-દિવાનો, પારસમણિની શોધમાં દેશદેશાન્તરે ધૂમતો.
અકસ્માતે પશ્ચિમ દાક્ષિણી આગે, કમરે બાધિલી લોખંડની સાંકળને

લાગાડી જોતો. અનેક દિવસો વહી ગયા. શોધ વ્યર્થજ ગઈ. નિરાશ થવાને હરહમ્મેશ ટેવાયેલો દિવાનો બાપડો સાંકળ તરફ નિરખવાનું-જોવાનું ચે વિસરી ગયો. અચાનક એક દિવસ નજર પડતાં ચમક્યો-કાણુ જાણે કયી સુધન્ય પળે કોઈક પારસ પથરના સ્પર્શ વડે તેની લોખંડી સાંકળ સોનાની થઈ ગઈ હતી! અફસોસા બેકાળજીથી તેણે પારસમણિ ખોયો-અરે આંખે નિહાળ્યોયે નહિ !!-

આ પરમ શક્તિશાળી પુરૂષની સોબતનો સાબ મને એ દિવાના પેડેજ થયો. અચાનક દૈવવશાત્ જન્મ દિવાનાની લોખંડી સાંકળ કંચનમય બની ગઈ હતી તેમ અનાયાસેજ મને તે પારસમણિ નો સ્પર્શ થયો અને...

લેલેજના પરિચયથી મારી અનેક કાણુઓ-છિદ્રોને લીધે ડૂબું-ડૂબું થઈ રહેલી હોડલી આખરે જાણે કિનારા તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી.

૨. સાકરિયા સ્વામી.

વેપાર તો બહુ રૂંડો ! આટલી બધી વાર આંખ મિચાવી રાખી, ત્રાસ આપ્યો, અને પછી કહેછે “અનુભવ થશે.” તોયે ઠીક છે. આપણે વિચાર્યું-કહ્યું, “થવાનું હોય તે થાય, જોઈ લઈશું. હમણાં તો મને આગળ મંત્રદીક્ષા આપો”

જમની સાથે આ પ્રસંગ જનેશો, તેમનું નામ ગી વિષ્ણુ બા-સ્કર લેલે હતું એતો હું કદીજ ગયો છું. જાતે દક્ષિ ગૃહ્યાદિ, રહેવાસી જમપૂરના. આવા શ્રીયુગ લેજેજી હસીને બોલ્યા, “સાધના તો મળી. પણ મંત્રને લઈને શું કરશે? ” હવે એને શું કહેવું? મને તો તે વેળા એકજ ઝંખના હતી કે સ્વદેશને અર્થે ઇશ્વરના નામનો ઉપયોગ કરવો. એટલા માટે મને રીતસરની દીક્ષા, આડંબરી વેશ, ભગવાં, અને રૂદ્રાક્ષ જોઈતાં હતાં. તેના વિના કેમ ચાલેદે મેં કહ્યું, “હું બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા લેવા તૈયાર છું”

લેલેએ કહ્યું, “ હું તો સંસારી માણસ છું. મંત્ર દીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી. સાધનામાં પ્રવેશ કરાવી શકું ખરો.”

મેં પૂછ્યું “કેશવાનંદ પાસે લઉં તો” ? સ્ટેજ વિચારમાં પડી જતાં તેમણે કહ્યું “ ના. એ કંઈ સાધક નથી, સંન્યાસી વેશધારી છે. તું તારે સાકરિયા સ્વામી પાસે દીક્ષા લે. તેણે સાધક તો નથી. પણ ત્યાગી અને સાચા સંન્યાસી તો છેજ. ”

આશો પાછા આંદોદ ! આંદોદમાંજ સાકરિયા બાપાનો આશ્રમ હતો, એટલે પાછા મારે ત્યાં જવું પડ્યું. હું પહેલાં એજ સ્થળે થઈને પસાર થયેલો ત્યારે તેઓ આશ્રમમાં હતા નહિ. આખા વરસના ખર્ચને માટે પૈસા ભંગા કરવા સાડ પહાર ગયેલા હતા. આ વખતે તો તેઓ હાજર હતા; પ્રણામ નમસ્કાર વિગેરે કરી આપણે તો સીધી દીક્ષા લેવાની વૃત્તિ બહાર કરી દીધી.

એટલું તો કહેવુંજ નેહએ કે લેલેજ કંઈના અવતાર તો ખરાજ. નહિ તો મારા જેવા ઘેણા, અહંકારી, અશુદ્ધ મનુષ્યને લેલેના જેવો સાધક પોતે થઈને આવું અમૂલ્ય દાન દે?—સાકરિયા સ્વામીને ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યારે લેલે મને સ્ટેશન પર મૂકવા આવેલા, અને આખા રસ્તા પર પરમ પ્રેમપૂર્વક મારો હાથ એમણે ઝાલી રાખેલો અને મારી સાથે વાતો કરેલી. મુક્ત સાધકનો એ હેતુભર્યો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, મારે માટે તેનો આકુલવ્યાકુલ ભાવ, મારાથી કદિયે નહિજ ભૂલાય ! હું મગ્યો, તે બંધે કોઈક ઘણાં દિવસનું શુભ થયેલું પ્રાણ સમોવડ બહાલું પ્રિયજન ન મળ્યું હોય !

એજ મુજબ સાકરિયા સ્વામીનું પણ. મને જોતાંવારજ તેમનો મારા પર પ્રેમ ઉભરાઈ ગયો !

સાકરિયા સ્વામીનું મૂળ નામ વિશ્વેશ્વરનાંદ સ્વામી. ઉમ્મર સાડેકની આસપાસ હશે. ગૌર ઉર્જીવલ ભારેખમ શરીર. હસમુખો,

ક્રાંતિમય ચહેરા, ભગવાં વસ્ત્રોથી શોભાપમાન શરીર. માથું મુંડા-
વેચું હતું, હાથમાં દંડ હતો, અને ખાંધે મિસરી સાકરથી ભરેલી એક
ઝોળી હતી. જુવાનીમાં સત્તાવનના બળવા વખતે એમણે ઝાંસીની
પ્રખ્યાત રાણી લક્ષ્મીબાઈના હાથ તળે એક ઈંગ્લેજ ટૂકડીની સાથે જંગ
ખેલેલો. રાણીજીના છેલ્લા દિવસો વિષે અનેક વાતો-(પ્રસંગો)મેં એમને
મુખે સાંભળી છે. મહારાણીના મૃત્યુ બાદ પોતાને હાથે તેનો પવિત્ર દેહ
ચિના પર ખડકી અગ્નિસંસ્કાર કરી હૃદયની બળનરામાં તેમણે
સંન્યાસ લીધેલો. તેમણે કહ્યું “અત્યારે તો શકુન નથી. ઉત્તરાયનનો
કાળ છે. મંત્રદીક્ષા તો બાળપણે રહી, પણ કોઈ પણ સાઈ કામ થઈ
ન શકે.” હસતાં હસતાં ઝોળીમાંથી સાકર કાઢીને મને ખાવા આપી.
નાનાં મોઢાં, સ્ત્રી પુરૂષ સૌ કોઈને સાકર ખાવા આપવાનો તેમને એક
બાળિક લાગૂ પડેલો હતો અને તેને પરિણામેજ તેમને સાકરિયા
સ્વામી કહેતા. એમના મઠનો વાર્ષિક ખરચ માત્ર રૂ. બાર હજાર
હતો ! સ્વામીજી એકાદ વાર રૂપિયાની ઉચ્ચરાણીએ નીકળતા, કોઈક
ગુજરાતી શેઠિયાને ત્યાં ચઢાઈ લઈ જઈને ગમે તેમ પૈસા કઢાવી
લેતા. પછી આશ્રમે આવી મહામહેાતે કઢાવેલો પૈસો બે દિવસમાંજ
એકાદ ભોજનસમારંભ કરી નાનાંમોઢાંને ખવડાવી દેવામાં
લાખરી નાખતા. એ દિવસમાં આશ્રમને રસ્તે ચઢેલા કોઈનીયે
મગફૂર નહિ-પછી તે રાગ હોય, યા મોટા શહેનશાહગદો હોય-કે
તેની પાસેથી મિઠાઈ ખાધા ચિવાય નાશીને છૂટી જઈ શકે. પ્રયત્ન કરે
તો બાવાજી તેમને પકડી ગિરફનાર કરી આશ્રમમાં ગોંધી રાખતા.
આટલી મહેનત કરી, દુઃખ વેઠી આ પૈસા ભેગો કરવો શો, અને તેને
આ પ્રમાણે બે દિવસમાં ઉઠાવી દેવો શો ? એક ભગવાન જાણે એનો

અર્થ, અને ખીજે જાણે આ અદ્ભુત મનુષ્યનો અંતરાત્મા ! તે પછી રોજના દશ પંદર સાધુ-સંતોની સેવા વિગેરે મકના ખરચ માટે ને જોઈતું, તે અનાયાસે વણમાંચુંજ આવી મળી રહેતું.

મને જોળીમાંથી સાકર ખાવા આપી સાકરિયા સ્વામીએ પ્રેમાળ સ્વરે કહ્યું, “ બેટા, અકાળે મંત્ર ના દેવાય, હાં ! ”

મેં કહ્યું, “ તો તો હું પાછો ચાલ્યો જાઉં. મને વાટ જોવાની કુદરસદ નથી. ”

સાકરિયાએ કહ્યું, “ ના, ના, રહેતો ખરો, જોઈશું. ”

પછી આમનેમ ખૂચ બ્રાહ્મણ જોશીકાને ઘેર ફરીને, પોતાં થોડાં બોલાવીને તાણીનોડીને જોતાંપે અકાળે દીક્ષા દેવાની કોઈ વિધિ ન મળી શકી ત્યારે સાકરિયા બાપા હસતાં હસતાં પાછા ફર્યા, અને મારી પીઠ ઠોકીને બોલ્યા, “ આજે તો મારે આશ્રમે રહેજે. કાલે હું તને દીક્ષા આપીશ. પછી કોઈ સારો દહાડો જોઈને તેનું અનુષ્ઠાન વિગેરે કરવાનું થઈ રહેશે. ” ખીજે દિવસે નર્મદામાં સ્નાન કર્યા બાદ “ ઓમ હ્રીં ત્રિ ” ઇત્યાદિનો એક લાંબો શક્તિમંત્ર કાનમાં ટુંકાવીને બે પહોર વીતતાં સીધો હું બંગાળા તરફ જવા નીકળ્યો. નીકળતી વખતે સ્વામીજીના આશીર્વાદ લેતાં મેં જોયું—તેમની અંમેમાં અશ્રુમિન્દુ ચગકી રહ્યાં હતાં ! તેમણે ખાંધ પરનું ભગવું ઉત્તરીય ખતાવી કહ્યું, “ આ લઈ જઈશ ? ” મને ઇચ્છા ન થઈ. કોણ જાણે કેમ, પણ આટલા લાંબા કાળના સાધક, એવા સ્વામીનું ભગવું વસ્ત્ર લેતાં હું અચકાયો—મારી જીકર ન ચાલી. સ્હવારે, મંત્ર આપતી વેળાએ બાપાએ ઉપદેશ આપેલો કે, માંસ, મચ્છી, કાંદા વિગેરે ઉત્તેજક પદાર્થો તજ દેવા. ખીજે પહોરે જન્મતી વેળા મને પાછળ

બોલાવીને પ્રેમપૂર્વક મારે ખભે હાથ નાંખીને પૂછે છે, “બેટા, પ્યાજ ખાઓગે ? મેરી કોટરીમાં છિપાયકે ભૂજવાયદે ?” સર્વસાગી મુક્ત પુરૂષનંદે આવાં હૃદયનાં બંધન જોઈ મારી આંખો ભિંન્નઈ.

માણિક્તોલા આગાન તરફ મને જે ભારે આકર્ષણ થઇ રહ્યું હતું, તેને વશ થઇને તેજ દિને હું ચાંદોદયી તે તરફ ઉપડયો. તે વેળાએ મારો એક પિછાનવાળો ચાણામાં ઉંચી પદવીનો અમલદાર હતો. તેને ત્યાં મેં બેએક રાત ગાળી હતી. લેલેએ કહ્યું હતું કે “એકાંત ઓરડામાં બારણું બંધ કરી ઇષ્ટદેવતાનું સાન્નિધ્ય કરી સપ્રેમ ધ્યાન કરવું. એમ કરવું કે આપણો હાથ સ્પર્શી શકે, એટલા પાસે સાક્ષાત ઇષ્ટદેવ ઉભા છે.” એવું કરવા જતાં પહેલે દિવસેજ સાધનાનો મને એવો અદ્ભુત અનુભવ થયો કે ખડીકથી મારાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયા. અને હું એકદમ ઘરમાં દિવાનખાનામાંજ દોડી ગયો. આથી તો શોરબકોર ભારે થયો, પણ મેં ગમે તેમ યુક્તિપ્રયુક્તિથી વાતને ઢાંકી દીધી. તે પછી લેલેજીની ફરી એકવાર મુલાકાત લઈ “સાધના” વિષે તેની પાસે સ્પષ્ટ, ખુલાસાવાર સૂચના મેળવવાની આશાથી તેમને મેં પત્ર લખ્યો અને તેઓને થાણે બોલાવી તેમની રાહ જોવા લાગ્યો, પણ લેલે કંઈ આવ્યા નહિ.

તે પછી વાંદરામાં ઓન. મિ. ભાંડારકરને ત્યાં મેં લેલે વિષે ખચર કાઢતાં સાંભળ્યું કે તેઓ મને મળવા થાણે ગયા છે. ગુરૂદર્શનથી વંચિત થઈ, બેવડાભય, આનંદ અને શંકા વિસ્મયાદિથી વ્યાકુળ ચિન્તે હું સુજલા, સુફલા શસ્યસ્યામલા બંગ માતાની સોડમાં આવીને ભરાયો.

તે પછી ‘આગાન’ માં હું રોજ ધ્યાન માટે બેસવા લાગ્યો. લીલાંછમ વૃક્ષ ફળપુલ લતાઓ મધ્યે બેસી ધ્યાન કરતાં, રોમાંચ ખડાં

થતાં; લાગતું કે જાણે સાંચે ચરાચર જગત સજીવ છે—સચેતન છે. એક મહા ચૈતન્ય મૂર્તિ હજાર હજાર નેત્રો વડે અને નિહાળી રહીછે. પરંતુ તે વેળાએ માઈ ચિત સ્વદેશ કાળે કંઈ પણ મહાન, પરાક્રમ આદરવા વિશ્વજ થઈ રહેલું હતું, ધ્યાનમાં એસતાં બરાબર એકાગ્ર ન થતું.

તે વેળા કલકત્તામાં સેનદા(મોટાભાઈ)—અરવિન્દ બાપુ નેશનલ કોલેજના-રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય હતા, અને વંદેમાતરમ નામનું છાત્ર કાઢતા. મેં તે વેળાએ માણિક્ષતોલા બાગાન માં બોંબનું કારખાનું શરૂ કર્યું હતું. એથી સર્પન્ટાઈન લેનમાં તેને ધેર મારાથી ક્વચિતજ જવાતું. ચાંદોદથી આવીને મેં તેમને લેલેજની અદ્ભુત શક્તિ વિષે વાત કરી. તે સાંભળી સેનદાએ કહ્યું, કે, “તક મળતાં લેલે સાથે અને મુલાકાત કરાવી આપજો.” તક તો ધીરે ધીરે તુરતજ મેળવી આપી.

નસીબ સંજોગે સુરત કોંગ્રેસના દિવસો પાસે આવતા જતા હતા. શિવજીએ દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો હતો, તેમ કોંગ્રેસને તોડી ફોડી મેદાન કરવા માટે પૂના તથા બંગાળના ઉદામપક્ષીઓ ચોળના રચી રચા હતા. બંગાળના જીલ્લાઓમાંથી—તથા સારાંચે હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ચૂંટાઈને ડેલીગેટો આગગાડીમાં બેસી સુરત તરફ રવાના થઈ રચા હતા. સોતું અને સુમંધનો અપૂર્વ યોગ બન્યો—મારા જેવા “રાની બંદર” ના હાથમાંયે મસાલ મળી. મારો મશિયાર્ધ ભાઈ સુકુમારબાપુ એન્ડીસકર્ચુલર સોસાયટીમાં આજીવન સમાવશઃ તરીકે ભાગ લેતો. તેણે પૂછ્યા ગાછ્યા લગરજ અને એન્ડી સકર્ચુલર સોસાયટી તરફથી ડેલીગેટ તરીકે ચૂંટાવી મળ્યો.

હું નરમજન—વિનિતપણ તરફથી ચૂંટાયેલા અને ઉદામ—ગરમ પેશને પેસે મેં અરવિન્દબાપુ તથા શ્યામસુંદર બાપુ સંગાથે સુરત તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ધણી ખરી વાર “ઉટડો કમ બાબુ એસશે?” તે મનુષ્યને ખબર નથી પડી શકતી. કેમ જાણે કોઈક પડદા આડેથી પોતાને કમબહાર બહાર કાઢીને જીવન શેત્રંગના ખાસા મરજી મુજબ ફેંકતું થાડું ન હોય—અને આપણે પંખ છાંટી, ચાલ હારી જમ હતા ન હતા થઈ જઈએ છીએ. તે વેળાએ થતું કે સારો જે દેશ એકઠી ક્ષાથી અળવાયો થુડો ઉઠાવશે અને ક્યાંતો “જયદુર્ગા” નું નામ સંજારતાં કોઈક સુંદર સ્થવારને પ્હોરે ફાંસીને લાકડે લટકવાનું થશે. અથવા તો અજાણની રાજગાદી પર વિરાજમાન થઈ મવર્નરી કે મુખામિરીની અધિકારયુક્ત પદવી ભોગવવાનું મળશે.

પરંતુ—ને વેળાથીજ વિધાતા સુરત કોંગ્રેસદ્વારા માત્ર માઈજ નહિ પણ અરવિન્દનુયે જીવનનાવડું ધીરે ધીરે બક્તિભાગે તરફ વળી રહ્યા હતા. જે રાત્રિના ઉડા અધિકારમાં અમારી વાસના રૂપી કાદવમાં ધ્વિરબક્તિનું કમળ પૂર બહારમાં વિકસી ઉઠવાનું હતું તે રાત્રિ હવે ઘેરાતી જતી હતી. એક મહાપુરુષનો રૂપાન્તરકારી સંસર્ગ પામે આવતો જતો હતો. હું લાંકાપૂરીના સિંહદાર તરફ નજર રાખી સુવર્ણની શોધમાં વાસનામયો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયાણ કરતો હતો, પણ મારી અજાણમાં વિધાતા મારા અરજીને પોતાનાં કુંજદાર તરફ વાળી રહ્યા હતા. જતી આ દુનિયા છે તે પોતાની ધ્વિજા મુજબ તેને રચેછે—ભાંગેછે પડેછે, અને મનુષ્ય આંખમાં ભગદા મેકે એમજ. આંખે કે જાણે

પોતનાજ ગણગણાટને કારણે વિશ્વવાડીમાં આટઆટલાં ફૂલ છે
—આટઆટલું મધુ છે. અસત્-મૂળા કર્તાને કોઈ જોઈ શકતું નથી
—અસત્-પ્રધાવરિ વેશધારીઓની બીડમાં સર્વે રસ્તો ચૂકી ગયા
છે— દિશા ભૂલ્યા છે. પરંતુ જેને તે એક વાર સ્પર્શ કરેછે તેની
અંખોના પડદા ખુલી જાય છે—તે વેળાયેજ—

યા નિશા સર્વ ભૂતાનામ,
તસ્યામ, ભગર્તિ સંયમિ !

૩. રત પ્રયાણ.

મારું સુરતની કોંગ્રેસ-મહાસભામાં જવાનું ઓચિંતું, અચાનક જ બની આવ્યું. અમારા ગુપ્તમંડળના અનેક નિયમોમાંનો એક આસ નિયમ એ હતો, કે કોઈ પણ કાર્યકર્તાએ કોઈ પણ પ્રકારની રાજનૈતિક ચળવળમાં કે ખુલ્લી રીતે કામ કરતી સભા, મંડળીમાં બિલકુલ ભાગ લેવો નહિ અથવા ચર્ચા કરવી નહિ. જેટલા ઓછા માણસ ઓળખે-જેટલા વધારેની નજર આડે ફરી શકાય તેટલું વધારે સારું. આજ કારણથી આવી મોટી સ્વદેશી હિંસચાક્રને અગે થતી સેંકડો સભાઓ-મિટીંગોમાં અમારામાંથી કોઈ જતું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ પોલિસની નજર ચૂકાવવાને સારૂ અમારા જેવા કાવતરાખોરો-વિપ્લવવાદીઓ પણ પરદેશી વસ્તુઓજ વાપરતા. તત્વારની ધારે દેશે જે ગુમાવ્યું છે તે તત્વારને જોરેજ પાછું મેળવવું એવો મનોરથ બાંધી મનમાંએ અમે સ્વદેશી ચળવળને વાણીયા ચળવળ કહી હસી કાઢતા-તેની કેકડી બનાવતા. જેમણે મુંગા મુંગા કામ કરવા માટેજ આખું જીવન અર્પણ કર્યું હતું, એવાઓને કોઈપણ જાતનાં વ્યાખ્યાનો કે પ્રોત્સાહક સનાઓ કંકરા પેઠે આપમાં ખૂંચતાં.

તો પછી હું સુરતની મહાસભામાં કેમ ગયો વા? - એ પ્રશ્ન થયા વિના નહિ રહે.

મારું સુરત જવાનું થયું, તે દિવસે રહવારે પણ મને તે વિષે ખબર નહોતી. જાણે કોઈકે આવીને અચાનક કહ્યું, “ તારી ટિકીટ પણ ખરીદાઈ ચૂકી છે-તું એન્ડી-સમ્યુલર સોસાયટીનો ડેલીગેટ છે. ” સાંભળતાંજ એક કેનવાસ ઝગમાં મેં ઝપાઝપ બે ત્રણ ધોતિયાં અને પહેરણુ બાંધી પ્રયાણ કર્યું-કારણ એ કે કેટલાક દિવસ થયાં મારા ભેજાંમાં એવી વૃત્તિએ ધર કર્યું હતું કે આખા હિન્દમાં જેટલાં વિપ્લવકેન્દ્ર (કાવતરાંખોરોનાં મથક) હોય તે સર્વને એક સૂત્રમાં-ગૂંથવા સર્વેનો પરસ્પર અચૂક સંબંધ બાંધવો. સર્વને ખબર હશે કે તે વેળાએ અંગાળાના કાર્યકર્તાઓ, મુખાધિના વિપ્લવપંથીઓના આદેશરૂપે હતા. મહારાષ્ટ્ર તૈયાર હતું પણ અંગાળાની વાટ જોઈ રહ્યું હતું, તે ન ઉડે તો પોતે ન ઉડે. આથી હું મનમાં વિચારતો, “ તેઓ તૈયારજ છે તો પછી અમારી સાથે મળી કામ શા માટે ન કરે ? સુરતની મહાસભાનો આવો સરસ સુયોગ મળેલો જોઈ મને થઈ ગયું, કે સુરતમાં અનેક નેતાઓ એકઠા થશે, તે વખતે તે વખતે બધાને બોલાવી એક અખિલ ભારત વિપ્લવ પંચાયત જમાવવા માટે કંઈક યત્ન કરી શકાશે. “ જોઈએ તો ખરા કે સાથી-દારોમાંથી કોણે તત્વારને કેટલી તેજદાર બનાવી છે ? ”

બોમ્બેએલ ખડગપૂર આવીને અટક્યો. બીડમાં જેને ન્યાં જગા મળી ત્યાં ચઢી બેઠેલા હતા. આટલે આવતાં મને તો જૂખ કકડીને લાગેલી અને ઠંડી પણ કહે કે મારું કામ. બંનેના પંજમાં હું સપડાયેલો હતો. એટલામાં અરવિન્દે મને પોતાના

ડાબામાં બેસાવવા તેડું મોકલ્યું. જઈને જોઈયું તો તેણે ત્રીજા વર્ગના ડાબામાં હતા, અને અંદર ખૂબ શંકુમેળો બરાબેલો હતો. ધણી ધણી રાજદારી “વીરલાઓ” (1) - Adventurers- ત્યાં બેગા મળ્યા હતા - કોણ કોણ ને તો હવે સાંભરતું નથી. સ્વામિપુંદ્ર આપુએ જોયું કે મારી પાસે કંઈ ગરમ કપડું નથી, તેમણે તરત પોતાનો ઓવરકોટ મને પહેરાવી દીધો અને બારે સરસ રિફીન મારી આગળ ધયું. કહેવાની જરૂર નથી કે બૂખાળવો- ખાઉધરો થયેલો હું તેજ સ્થળે અડી ગયો. કોઈક વચમાંના સ્ટેશન થી એક વિચિત્ર નવીનતાં શરૂ થઈ. દરેક સ્ટેશને લોકની ભીડ તો ભીડ, અને ફૂલના હારોની ધમાલ. ખાવાનું, મિઠાઈ, રિફ્રેશમેન્ટ અને ચહા, જે જોઈએ તે લૂટો. “વહેમાતરમ” ના પોકારોથી મારા તો કાત પણ પહેર મારી ગયા. અને ખાઈ ખાઈને સર્વેનું પેટ તો એવું ઉચ્ચ આપ્યું કે જાણે જેવું ઠાલ. ધણી સ્ટેશનો પર તો ભોકો બિચારા નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા-કોઈનેયે અરવિંદ આપ્યું ના સ્તંભકારક દર્શન ન થયાં. કારણ દરેક ધારે કે દેશનો આવો મહાન, પૂજનીય પુરૂષ પહેલા વર્ગમાંજ અને બહુ તો છેવટે ખીજા વર્ગમાં તો મુસાફરી કરતોજ હશે. એટલે પહેલાવર્ગના ડાબાઓથી ખોળતા ખોળતા આવી તેઓ આ નાનકડા અદ્યકાય માનવીને ત્રીજા વર્ગમાંથી શોધી કાઢે એટલામાં તો ટ્રેનને ઉપડવાનો ઘંટોનાદ પણ થઈ રહે. એ રાત્રે મેં નથી લીધી ઉંઘ, કે નથી ભોગવી સ્વસ્થતા. પેટ પણ બારે સીધ જોવું થઈ ગયેલું. સેનદાના ગળામાંની ફૂલમાળાઓથી મોડી બરાઈ ગઈ હતી.

મને સાંભરેલો કે નાગપૂર અને અમરાવતીમાં થોડાથેલા કમાઈ

ઉત્તરવું પડ્યું હતું. તે સ્થળોએ અરવિંદનાં ભાષણ થયેલાં -પણ
લોકસમુદ્રમાં તરીને ભાષણને સ્થળે જવું એ કંઈ જેવુંતેવું કામ
નહોતું. સાતસો સાતસો વરસની ધોર કુંભકરણ નિદ્રામાંથી ઉડી
આજે દેશ આખો ચોળી રહ્યો હતો. જાણે અધા પાગલ બની ગયા
હતા -નાચીને કૂદીને આકાશ પાનળ ભેદીને શું કરી નાખશે, -કોઈ
તેની કદપના નહોતું કરી શકતું. સેજદાને લઈ જઈ બ્યાં ખેસાડતા,
ત્યાં એ બાપડો મુઝો માણસ ખેસી જતો અને સાં કોઈ એની
તરફ એકાગ્રસે બાળી રહેતું. આવડી મોટી જનતાના દરિયામાં તેનું
ખોજવું ધણે મુશ્કેલી સંભળાતું નહોતું, તોયે હજારોની મેદની ભીડ કરીને
ઉભી રહેતી. પોતાની ભારે પક્વી, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ કંઈ નો
ત્યાગ કરી માત્ર સામાય પગારે સ્વદેશની સેવા અર્થે જેણે ઝૂકાવ્યું
છે તે કેવોક માનવી હશે! “વન્દેમાતરમ” રૂપી અગ્નિસુરંગથી
સાતસાત સદીઓની ઉંઘના વિશાળ અચ્ચલ અટલ પહાડને ભેદી
જે ગન્ધર્વી સ્વદેશપ્રેમની ગંગાનાં ઝરણો વહાવી રહ્યા છે -
કેવું હશે તેનું વ્યક્તિત્વ!!-તે જોવાને દરેક ઠેકાણે લોકોનાં ટોળાં
ભેગાં થતાં. તે વેળા ભરતે જુગ જુગના અંતરે ત્યાગનો મહિમા
ફરી નિહાળ્યો હતો -ફરી જાણ્યો હતો. મેદિનીપુરની પ્રાંતિક
પરિષદમાં આટલા દિવસ પૂજની આવેલી માટીની મૂર્તિઓનું હવે
વિસર્જન થઈ ગયું હતું-જૂના નેતાઓનો જમાનો પૂરો થયો હતો.

પણ સમસ્ત દેશમાં રણચંડિકા ગાજશે કે નહિ એ કહી
શકાય તેવું નહોતું. પ્રજા માત્ર ચંચળ થઈ ગઈ હતી. આટલા દિવસ
ગળાબર સુખમાં દિવસો ગાજેલા, તે આનંદપ્રદ (!) અવસ્થા તૂટી
જવાથી સર્જને જૂના પરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો હતો અને સમજું

ભાંગી તોડીને નવેસરથી ઘડવા માટે પ્રજા આતુર બની ગઈ હતી. બધાએ જાણે પરશુરામની પ્રતિમા સમા બન્યા હતા.

મુંબઈ જઈ મેં કેને ત્યાં મુકામ કરેલો તેતો કંઈ હવે સાંભરતું નથી. પણ ત્યાં આગળ ઘરઘણીના સગાઓમાંથી કેમકે મને એક જરા વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછેલો તે સારી પેઠે યાદ છે. તેણે પૂછ્યું, “ વાર, ત્યારે તમારા મુલકમાં (બંગાળમાં) વાટે ને ધાટે સ્ત્રીજન ઉપર બળાત્કાર, જુલમ કેમ થાય છે વાર! અમારા મુલકમાં એવું બનતું તમે સાંભળ્યું છે? આ, જુઓને હમણાંજ એ ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે મારી બેઠેન સ્ટેશને ગઈ. સાથે એકે પુરૂષ નથી, પોતેજ ટિકીટ કરાવશે, પોતેજ પોતાનો સરસામાન દાગીના સંભાળશે; એમ લાગે છે, કે જુગ જુગ પર્યંત પડદાન નીમાં અટકાવી રાખી પરપુરૂષને બ્હીકના એક પદાર્થ લેખે ગણવાનું શીખવી તમે લોકોએ ધરનાં સ્ત્રીજનોને એટલા અશક્ત, નબળાં બનાવી ચૂક્યાં છે કે આક્રમની વેળાએ સામા માણસ પર હમલો કરવાનું તો બાળુએ રહ્યું, પણ તેઓનું પોતાનું રક્ષણે તેઓ નહિ કરી શકે. ” આ વાતમાં કડવું, અસ્વિકર પણ એટલું યથાર્થ સ્ત્ય રહેલું હતું કે મારે નીચે મ્હોડે મુંગા મુંગા સાંભળીને બેસી રહેતું પડ્યું-ઉપાન પણ શો? આપણા (બંગાળના) મુલકના પુરૂષ આ સ્ત્રી, તો જાણે સાંખ્ય પુરૂષ અને સાંખ્ય પ્રકૃતિ, એક ખોડું ને દૂડું, બીજું કાચું! પાછળ પાછળ સ્ત્રી ચાર્લ આને એટલા ખાતર ખોડાએ પોતે થઈને “શક્તિપિણી” અંગેમાં આંગળી ભોંકી તેને અંધ બનાવી છે એટલે આ દેશન શક્તિ કલાકની તત્વાદ છે. રમવાને માટે છે, કંઈ રણબુદ્ધિ મ

નથી. બંગાળાની નારીઓ માટીની પૂતળીઓ છે. પુરુષ ઇચ્છા મુજબ જેમ દોરી ખેંચે છે તેમ એ પૂતળું ફરે છે, હરે છે, ચાલે છે, ખેલે છે. જનાનાનું જીવન, પરદાનશીની, બાળકઅ અને એવા અનેક રોગોમાં ઘેરાયે બંગાળાનાં સ્ત્રીજનો જીવતાંજીવત મૃત્યુ અવસ્થાજ ભોગવે છે. અસ્તુ.

હવે સુરતની વાત. એ તો જાણે એક સપના જેવો, જદુમાં જોયો હોય તેવોજ પ્રસંગ ભાસે છે. અહાહા! નવજન્મત ભારતની એ સુધન્ય સ્વપ્નછબી કદિયે નહિજ બૂલાય ! સ્ટેશનની પાસેજ કોંગ્રેસ છાવણીની સામે મોડરેટોનો મુકામ. બધાયે તંબુ સાહેબી ઠાઠમાઠથી સળવેલા હતા. સુરત શહેરની અંદર આવેલ કેટલાક દેવમંદિરો અને વાડીઓમાં રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓની છાવણીઓ હતી. એ સ્થળે પાંચ રૂપીઆ આપીને ટિકીટ લેવાથી કોંગ્રેસપૂરતા દિવસો સુધી “દાળભાત”ની જોગવાઈ કરી અપાતી; પણ વર્ણાશ્રમધર્મ કે અડકાઓ — રામ તારું નામ ! અરવિંદનો મુકામ એક મંદિરમાં હતો. તે સ્થળે તેની આસપાસ એટલા માનવી ભેગાં થયેલાં હતાં કે ખાટલાની નીચે સુઢાં માણસોને સૂવું પડતું.

તિલકનો મુકામ વળી બીજા એક મંદિરમાં હતો. ત્યાં આગળ એસી તિલક અને અરવિંદ પોતાનું કામ કરતા. અને સ્હવારથી તે રાતના એક વાગ્યા સુધી હજારો લોકો આવતા-એક દાદરેથી ચઢી માત્ર દર્શન કરીને મુંગા મુંગા બીજા દાદરેથી ઉતરી જતા. મોડરેટ - નરમ પક્ષના નેતાઓને મળવા માટે કેટકેટલી સિદ્ધારસ લગાવવી પડે. દરવાજો કાડે બતાવવો પડે વગેરે વગેરે. અહિંયા તો ખુલ્લાં દાર. એક દિવસ ખાવા માટે જતાં જોઉં છું તો તિલકની

પાસેજ-એકજ પંગતમાં ચિદમ્બરમ્ પિથે, હૈદર રેઝા, અરવિંદ અને બીજાઓ એકલા હતા. હિન્દુસ્તાનનો એક પ્રાંત એવો નહિ હોય જ્યાંનો હિન્દુ-મુસલમાન એ પંકિતમાં ન હશે !

હું મારે મારા પોતાના તાલમાં હતો, એટલે અરવિંદ, તિલક, આપર્ડે મુંજે વિગેરે નેતાઓ આપસ આપસમાં શી ગોઠી કરતા હતા તે મારી નજીમાં આવતું નહિ. તે વેળા સરદાર અછતસિંહ, સૂફી અંબાપ્રસાદ વિગેરે ખૂબ આગળ આવ્યા હતા; કારણ લાલા લજપતરાય સંગ્રામે તેમનોયે “દેશનિકાલી” માંથી છૂટકારો થયો હતો. અછતસિંહ સાથે તો આપણે જતેજ જતને ઓળખાણુ સાધી. ભાઈ તપાસ પછી બે ત્રણ મહારાષ્ટ્રી વિશ્વવપંથીઓ (બોંબવાદીઓ) ની બાળ મળી. તેઓ સાદા સીધા ડેલિગેટને વેશે કોંગ્રેસનો તમાશો જોવા આવ્યા હતા. અમારા ગુપ્ત કાવતરાં વિષે તેમની સાથે મેં વાતચીત ગોઠવણુ કરી લીધી. આરિસાલના આગેવાન પૂજ્ય અશ્વિની બાપુ સાથે વારંવાર મેળાપ થતો. તેમને ખબર નહોતી કે હું કેવાં વિષમ ભયંકર કાવતરાંમાં સામેલ છું. આલ્યાવસ્થામાં “દેવધર” માં તેમની સાથે સબંધ જોડાયા બાદ તેઓ મારા પર ભારે રોહ રાખતા. આ વેળાએ સુરતમાં એક બે મદ્રાસના વિશ્વવપંથીઓ સાથે પણ મુલાકાત થઈ હતી.

૪. બંગાળનું ચિત્ર

પહેલે દિવસે તો સુરેન્દ્રનાથને લીધેજ ગડબડ ઉભી થઈ. મેદિની પૂરમાં બંગાળાની પ્રાંતિક પરિપદમાં સુરેન્દ્રનાથ ઉઠતાંજ હોહો થયેલી, તે મુજબ અત્રેયે બન્યું. સુરેન્દ્રનાથ પ્રમુખની ચુંટણી સંબંધી બે બોલ બોલવાને ઉઠતાંજ “ શરમ શરમ, દેશદોષી ” એવો ધ્વનિ ઉઠ્યો—કોઈ તેનું સાંભળે નહિ, બસ એને બેસાડી દો એજ પોકાર. આટલા વરસોના બંગાળના રાજનૈતિક મહાપુરુષ—એકલા અટૂલા નેતા સુરેન્દ્રનાથ લોકમત આગળ નમ્યું આપવું એ શું છે તે શીખ્યા નહોતા; ઘેર અધકારકાળે તે સારા દેશના બરવાડ હતા, હાથમાં ડાંગ લઇને તેણે દોરાં ચારેલાં. આજે દેશ ઠોરનેજ અવતાર તણ મનુષ્ય બને છે—આજે સુરેન્દ્ર ઉપર ગરમપક્ષીઓનો ગુસ્સો ઉતર્યો છે ! કેએસના મંડપમાં હોહાકાર થઇ જવાથી સુરેન્દ્ર બાપુ તો બાપણુ નજ કરી શક્યા, પણ કેએસ સુધમાં નુટી ગઈ.

સુરેન્દ્રનાથે સમસ્ત અંગાળાના પ્રતિનિધિઓને પોતાને મુકામે નોંતર્યા એવા હેતુથી કે તે સ્થળે પટાવી, સમજાવી, અંગાળાને એકમત કરાય, તો પછી બીજા પ્રદેશો તો અંગાળાનો અભિપ્રાય જરૂર કબૂલ રાખશે.

અદ્ભુત સભા હોં ! બધાએ, ખૂબ ધાંધલમાં, ધમાલમાં. અંચળતા કહે મારું કામ. જાણે સુંદર તાલસરયુક્ત સંગીતમાં ક્યાંથી કોઈકે ખોટો પલટો માર્યો હોય-સઘળાનાં સુખશાંતિનાં ઝરણાં સૂકાઈ ગયાં હોય તેમ. ત્યાં આગળ સુરેન્દ્રનાથ, જીપેન્દ્રનાથ, અમુતોષ ચૌધરી અંગિકાપ્રસાદ મજૂમદાર અને બીજા કેટલાયે હતા-નામ તે કેટલાકના હૃદ ? બીજા બાજુ ઉદ્દામપક્ષમાંયે હતા; અરવિન્દ, મોતિલાલ, અશ્વિની દત્ત, શ્યામસુંદર વિગેરે મહારથીઓ. નરમપક્ષનો વિચાર એવો કે ગમે તેમ કરી, સમજાવી, પટાવી, ફેસલાવીને બધાને ઠેકાણે લાવવા. ઉદ્દામપક્ષવાળા બિલ્કુલ બેદરકાર હતા. વિનીત પક્ષ વાળા હજી સુધીયે સમજ્યા નહોતા કે કંઈ શુદ્ધરવાર વળે તેમ નહોતું.

બધા બેગા મળી ગયા એટલે એકદમ સુરેન્દ્રનાથ બીજા ઓરડામાંથી આવી કહેવા લાગ્યા- “ એંહ, Scandalous ! Shameful ! Isn't it ? આવો આવો, સઘળું ઠીકઠીક કરી દેજો. આપણે અંગાળીઓ એકત્ર હોઈશું તો એ લોકો તે શું કરવાના છે ? ”

બહુયે જીભાજેરી ચાલી. યુક્તિઓ અજમાવાઈ, પણ કંઈ ઠેકાણું પડે એમ લાગ્યું નહિ. સુરેન્દ્રનાથની આજ્ઞાથી અંગિકાબાણુ એક કામળમાં કંઈક સમાધાનીના સ્વીકાર વિષે લખી તેના પર સહી કરાવવા માટે બધાની માટે બધાની પાસે ફરવા લાગ્યા. તે વાંચી-આ કહે કે “ પેલાને બતાવો. ” પેલો કહે “ ફલાણો સહી કરે તો

આપણે તૈયારજ છીએ.” - વિગેરે વિગેરે-“ મોટા થા, ખેટા, પર-
ણાનીશ.” ત્યાંજ મેદિનીપૂરનો સત્યેન્દ્ર યસુ મારા જેવા કેટલાક
વિપ્લવપંથી-કાવતરાંખોર જીવાનિયાઓની સાથે તમાશો જોતો
આમતેમ ફરતો હતો. —એ સત્યેન્દ્ર તેજ જેણે અલિપૂર કેસ-
માં કાનાઈલાલની સંગાથે —Queen’s Witness— રાજ્ય-
સાક્ષી નરેન્દ્ર ગોંસાઈને ગોળીથી ઠાર મારી ફાંસીને આમંત્રણ
કરેલું, —તેજ એ સત્યેન્દ્ર ! અંગિકાયાયુ તેની પાસે આવતાં તેણે
કહ્યું, ” લાવો મહાશયજી ! મને આપો, હું સહી કરું. ” હાથમાં
આવતાંજ તેણે તો કાગળના ચીરેચીરા કરીને ટુકડી ટુકડી બહેંચી
દીધા. અંગિકાયાયુએ સુરેન્દ્રયાયુ પાસે જઈ પોતાની રૂપેરી દાઢી
હલાવતાં હલાવતાં ભારે આવેશથી ફરિયાદ કરી. તાત્પર્ય એ કે
સમાધાનીની આ સભા ખેદાન મેદાન થઈ ગઈ. એ ઓરડામાંથી
અરવિંદની પાછળ પાછળ હું બહાર નીકળતો હતો, તેવે એક
ભપકાદાર મોટા મોડરેટ નેતાને તાળી ટીપીને બોલતાં સાંભળ્યો,
કે “ અરવિંદ ઘોષ ! તિલકનું—ખા,—” (વચ્ચેનો શબ્દ વાંચકે
કહી લેવો.) હું તો અવાજજ રહી ગયો. આટલી આવી અસભ્યતા
તો માછીવાડામાંયે જેવામાં નહિ આવે ! આજે એ નેતા ઇંગ્લેંડ
અને હિન્દના રાજદરબારમાં ભારે પ્રતિષ્ઠા અને માનની પદવી
ભોગવેછે—નામ દઈને બિચારાની દુનિયા કરવાથી મને શો લાભ
થવાનો હતો ? પક્ષાપક્ષીને ખાતર મનુષ્ય કેટલો અસંયમી બની
—શકેછે તેનો આ એક ખાસ નમૂનો છે !

તે રાતે ઉદામપક્ષીની ડાવણીમાં ભારે ચળવળ ચાલી. આવતી
કાસે કોંગ્રેસમાં શું થશે તે કોણ કહી શકે ? આટલા દિવસ પછી

રાષ્ટ્રીય જીવનની લાંગરેલી હોડીને મધ્યસમુદ્રના તોફાની મોઝાં સપડાવી રહ્યાં છે. દોરડાદોરડી છૂટી જઈ નાવડું વાવાઝોડાંના મધ્યભાગમાં ઘેરાયું છે. શઢ નથી, સુકાની નથી, હલેસાં નથી, છે ફક્ત તોફાની પવન, ઉછળતાં મોઝાં અને પાર વિનાનો અનંત સમુદ્રપથ ! આજે તો અંતિમ લક્ષ્ય વિનાની યાત્રાનો ઉત્સવ-હોવાં લેવાનો છે. લંગરનું બંધન તોડી સ્વચ્છંદ-સ્વતંત્રતાના જીવનમાં પ્રવેશ છે. ધૂધવતા અનંત પારાવારને કોઈ દિશામાં પણ કિનારો તો હશેજ હશે. મોઝાંઓને વટાવી જોરાવર જલસ્થાતની મસ્તીખોર ગતિને થરણે જવા છતાંયે કિનારા પર તો પહોંચાશેજ એવી ઉદ્દામપક્ષીઓની માન્યતા હતી. તેમને તો કંઈ કંઈ લક્ષ્ય પણ હતાં-પણ દૂર દૂર, -જાણે સ્વપ્ન પ્રદેશનાં. પણ આંખો સામે તો જુગજુગના મોહરૂપી શેવાળ, પુરાતન વૃત્તિઓ રૂપી ખડકો અને ખેશુમાર જીવલેણ કીચ્ચડ, ઘૂરફાયાં કરી રહ્યાં હતાં. એ સર્વ વિધોની સામે પણ ઝુકાવવું એ તે વેળાનું કર્તવ્ય હતું. નાશનો મંત્ર તે વેળા સર્વઆપી હતો. દક્ષયજ્ઞવિનાશી પિનાકી-શિવજીનો એક એક આજુ સર્વને હાથે આવી વસ્યો હતો. પુરાતન પ્રત્યે સૌ કાળાપહાડની દૃષ્ટિથી જોતા. નવીનતાના નિશામાં ચકચૂર હતા -મદ્ધેલા બન્યા હતા. વિધાતાની એ સૌ લીલા હતી-તે સમયે જ એ સમજી શક્યું, તેણે કંઈક — Practical work — કામ કર્યું-એ ન સમજી શક્યું તેણે આડખિલી નાંખી શક્તિની સ્ફુર્તિને યોગણી વધારી કંસના જેવું મરણ વહોર્યું. જેઓ ઉદ્દામ પક્ષમાં રહી ખાના ચલાવવાનું કામ કરતા હતા તેઓએ મામલો આટલી હદ સુધી જશે એમ સમજી નહોતા શક્યા. તોયે કોઈક

કોષક તો જાણુતા અને બડકો સળગે એમજ ધમ્મતા હતા તેઓ છૂપાછૂપા ઈંધણાની જોગવાઈ કરતા. પણ એવા બહુ જુગ હતા. તેમાંના કેટલાક માત્ર અન્દર અંદરથી ખખર મેળવતા અને મારા જેવા સાથે ભેગા મળી દીવાસળી ચાંપવાનો યત્ન કરતા. હું પકડાયો તેની એક વરસ પૂર્વે એવામાંના ત્રણ જણ દેશભરમાં ફેલાયલા અમારા વિપ્લવપંથના એક આગેવાનની સંગાથે મળી એક મંડળ રૂપે (Inner circle) નેતૃત્વ કરતા હતા. મને સાંભરેછે ત્યાં સુધી તેમનામાંનો કોષયે સુરત નહોતો આવ્યો—સુરતમાં જેમણે આટલી જુની, બંધારણવાળી મહાસભા તોડી તેઓ તો સઘળા રણચંડિકાનાં આંધળાં રમકડાં હતાં, માતાનીજ માયાવી જાદુગરીને વશ થઈ સઘળું ખેદાન ખેદાન કરી મૂકતા હતા. લોકોને ભોળવવાને—પટાવવાને સારૂ મિશનને કામે અમે ત્યાં ત્યાં જતા, ત્યાં અમારૂં મુખ્ય કામ (મોડરેટ) મહાસભાની રાજનીતિની ખણખોદ કરવાનુંજ હતું. આ કુકર્મ (!) અમે નિયમિત રીતે મહિનાઓ અને વરસો સુધી દરેક જિલ્લામાં પ્રચારકો કે મિશનરીઓ મોકલીને કર્યું હતું—છેક ૧૯૦૩ થી માંડીને સુરતમાં આ બંગાળ થયું તે વરસ સુધી એક સરખું ચલાવ્યું હતું. તેનેજ પરિણામે શિક્ષિત વર્ગમાંના નૌજવાનો અને તેમના આગેવાનોમ હાસભા પ્રત્યે ઉદ્દાસીન અને ભાવ વગરના બન્યા હતા. મેદિનીપૂર, કૃષ્ણનગર, વર્ધમાન, હૂગલી, કલકત્તા, ગોરખપૂર, બંકુરા વિગેરે જિલ્લાના ધણાક મહેનતુ અને આગળ આવતા કાર્યવાહકો અમારીજ સોજતને લીધે અહિં આવી રાતાતાતા બન્યા હતા. અમારાં પ્રચારકાર્યને લીધેજ “સ્વદેશી”નો જન્મ થયેલો, અમારી ચઢાવણીથીજ મહાસભામાં બંગાળ પડેલું. અમે દર્શાવેલો

મરણિયો પંથ તો કેટલાક મુઠ્ઠીભર સાહસિક બહાદુરોએજ અંગીકાર કર્યો હતો. (-ખોંબવાદ-) પણ ખીજ સાધારણ વર્ગે તો સહેલો ને સુતરો ભંગાણુ પાડવાનો રાજમાર્ગજ સ્વાભાવિક રીતે ગ્રહણ કર્યો.

૫. ભંગાણુનું ચિત્ર (ચાલુ)

એક બાળુ અમારાં કાવતરાં રચાઈ રહ્યાં હતાં અને ખીજ બાળુ મહાસભાનું મહાતાંડવ શરૂ થતું હતું. ખીજે દિવસે મહાસભા ની બેઠક મળતાંજ શ્રીયુત રાસબિહારી ઘોષને પ્રમુખ ચુંટવા બાબતની ગરબડ સાથે કામ શરૂ થયું. બંગાળાને માટે જે સ્થળ

નક્કી થયું હતું ત્યાં અમે દશબાર બંગાળી જુવાનો અરવિંદને ઘેરીને બેઠા હતા. આસપાસ બીજા ઘણાએ બંગાળી બાબુઓ હતા — કોઈ મોડરેટ, કોઈ એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ, બધાએ ભેગાજ બેઠા હતા. પાછળ હારબંધ મહારાષ્ટ્રના ડેલિગેટો બેઠા હતા — દરેકના હાથમાં નાની નાની લાકડી હતી. સામેજ પ્રમુખસાહેબની બેઠક — માંચડો હતો, તેના પર સુરેન્દ્રનાથ, રાસબિહારી, મહેતા (ફિરોજશાહ) ગોખલે, તિલક વિગેરે વિરાજેલા હતા. માંચડા પર મોટે ભાગે પારસીજ હતા. મેં જોયું કે તિલક કાંઇક બોલવાને ઉઠ્યા. પણ કોઇએ કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તિલક તરફ બેઠકાર રહી પોતાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. તે દિવસે સહવારે કે આગલે દિવસે રાત્રે તિલકે પ્રમુખની ચૂંટણીની દરખાસ્ત પર સુધારો મૂકવા બાબત નાટીસ આપી હતી. મોડરેટ કાર્યવાહકોએ રીતસર તે મળવા છતાં તેની પહોંચ સ્વીકારી નહિ, જવાબ આપ્યો નહિ, અને આજે કહ્યું “નોટિસ મળી નથી, તમારું સાંભળવામાં નહિ આવે.” એક જણે ઉભા થઇ શ્રીયુત રાસબિહારીને ચૂંટવાની દરખાસ્ત મૂકી—તરતજ ઉદ્દામપક્ષના આદેશો ડેલિગેટ એકેસરે પોકારી ઉઠ્યા, “તિલકનું સાંભળો, પહેલાં તિલકનું કહેવું સાંભલો.” પહેલાંની કોઇ પણ કોંગ્રેસમાં આટલા બધા ડેલિગેટો આવ્યા ન હતા; પ્રમુખની દરખાસ્તને મત માટે રજુ કરી બહુમતિને જોરે પોતાના પક્ષનો પ્રમુખ ચૂંટાવવાનો ઉદ્દામપક્ષવાળાનો હેતુ હતો. એથી તો પહેલેથીજ ડેલિગેટોને “ગાડે ગાડાં” ભરી સુરત મોકલ્યાં હતા. સાત સાત દિવસ સુધી ઠેકઠેકાણે ભાષણો કરી “સાવધાન તૈયાર”ના પોકારોથી સારા સુરતનેયે ગળવી જગાડી ચૂક્યા હતાં.

અમે પણ બધા તૈયાર થઈને જ ગયા હતા—દરેકના હાથમાં મોટી મોટી નેતરની મોટીઓ હતી. કોણ જાણે કેટલાંયે ધા ઝીલવા પડે, તો તે વખતે કોઈકનું દેવું રાખીને આવવું પડે તો બાપ દાદાની આજ્ઞાને બટો નહિ લાગે? તે દિવસે પેન્ડાલ જતાં જ નેપેલું કે ભૂંડ ખમીસ પહેરેલા ભાડૂતી ખસારી ગુંડાઓ મંડપને અંદરથી ઘેરીને બેઠેલા હતા.

લખ્યું જ છે કે પહેલા દિવસની માફક રાસ બિહારીનું નામ મકાયું, તિલકે ઉડી સુધારો મૂક્યો. પણ સાંભળે કોણ? એક પછી એક ઉડી દરખાસ્તને ટેકો આપી જવા લાગ્યા. ધણીવાર આજ્ઞા કરવા છતાં તિલક કંઈ બંદા નહિ અને કહ્યું, “તમે મારો આ સુધારો સાંભળશો નહિ ત્યાં સુધી હું આમ જ ઉભો રહીશ.” વીરનર અદ્ય વાળી અચળ અટળ પવંત પેરે ખડો ઉભો રહ્યો અને આખો મંડપ ગળાવી મૂકતા ઘોંઘાટ વચ્ચે પ્રમુખે ચૂંટાઈ પોતાની બેઠક લીધી. તે પછી આ ગડબડને મટાડવાને માટે જે નાટક શરૂ થયો તેવો મજાનો દ્રારસ કોઈ પણ થીયેટરમાં જીવન જરમાં મેં જોયો નથી. ઘરડા બાપડા પ્રમુખ વારે વારે ધંટડી બળબળા કરે, વળી વચ્ચે વચ્ચે લખી આણેલું ભાષણ વાંચવાનો ખોટો પ્રયત્ન આદરે, વળી ધંટાનાદ કરે—હાથ જોડીને કાકલૂદી અરજ, વિનંતિ કરે. પંદર મિનિટ સુધી આવો શરમ ભર્યો નાટક આપ્યો — પંદર મિનિટ સુધી ચારે બાજુથી, શિયાળ, કુતરા, બિલાડાં, મોર, મરઘાં, કૂકડા, આદિના સ્વરો ઉડીને નાટકની મજામાં લધારો કરતા રહ્યાં. તિલક બોલવા ઉઠ્યા ત્યારે વિનીતપક્ષના પારસી સભ્યોએ જે શોરબકાર કરેલો તેનાથી ચાર ધણો ઘોંઘાટ

હવે પ્રમુખ, સુરેન્દ્ર વિગેરેનો વારો આવતાં ઉદામપક્ષના આહ્વાસે ઉલ્લિંગેટા અને પ્રેક્ષકો —તમારાગીરો સ્તો—એ મચાવી મૂક્યો. અચાનક એક પારસી જીવાનિયો એક બેન્ટ-વુડ ખુરસી લઈ તિલકને મારવા દોડ્યો. હવે જવું ક્યાં? ગેલરીમાંથી ફૂટી પડી “મારો મારો” (જાણે રજપૂતોનો “હરહર મહાદેવ” ધ્વનિ) નો પોકાર કરતું દક્ષિણી જીવાનમંડળ માંચડા તરફ ધસ્યું ગયું. એટલામાંજ કોણ જાણે ક્યાંથી એક મરાઠી ભારે સીલ જોડો સું સું અવાજે આવી સુરેન્દ્રનાથના ડગલાને લાગી છટકા ફિરોજશા મહેતાને ગળે જઈ અથડાયો. થઈ ચૂક્યું. આ જોડાએ દારૂખાનામાં દિવાસળી ચાંપી. એ રહસ્યમય પગરખાંએ એ વેળાની મહાસભા પર પડકો પાડ્યો.

તે વેળાં હું તો મુંગો મુંગો અરવિંદની પાછળ ઉભો રહી સઘળું જોઈ રહ્યો હતો. એવી દોડધામ જીવનભરમાં બીજે કશે જોઈ નથી—નથી લાગતું કે હવે પછીયે કોઈ સ્થળે જોડું. સુરેન્દ્રનાથ દોડે—ને ગોખલે દોડે ને મહેતા, જૂએન્દ્ર “સખ કુછ છોડકે ” આ બારણે કે પેલે બારણે નાસે આ બાજુ એક બધે ઘેરાવામાં બેઠેલાં સ્ત્રી પ્રેક્ષકોએ કોમળ સૂરે ચીસાચીસ પાડવી શરૂ કરી દીધી. કોણ કોની ભાળ રાખે? સત્યેન્દ્ર ને હું બીજા સાત આઠ બંગાળી જીવાનોની સાથે અરવિંદને ઘેરી ઉભા રહ્યા હતા. બ્યારે તે ધીરે પગલે મંડપમાંથી ખંદાર નીકળ્યા ત્યારે માંચડાની પાસે થઈને જતી વેળા ઉપરથી એક પારસી જીવાનિયો તેમની ઉપર થૂંક્યો ! તે વેળાના જેવી પક્ષા પક્ષી હવે છે કે નહિ તે *શકલર્થુ છે—તે વેળાતો પક્ષને ખાતર માણસ એટલો

---

* બારીન્દ્ર બામ્બુએ આ લખ્યા બાદ ગયાજીની મહાસભાએ પૂરવાર કયું છે કે પક્ષાપક્ષી છતાં કેવી આદર્શ સભ્યતા જાળવતાં હવે દેશ શીખી ગયો છે.

નીચ બની જતો કે ન પૂછો વાત ! કારણ તે વેળાએ ગોમાંસ જેવું વિલાયતી “પોલિટિક્સ” ભારતવાસીઓના પેટમાં બદ્દહનમીની ગરબડ મચાવી રહેલું હતું.—રાજનીતિ ફૂટનીતિ તો થઈ શકે છે પણ દુર્નીતિ પણ થઈ શકે છે તે પશ્ચિમેજ જગતને શીખવ્યું છે.

મહાસભા વેરણુખેરણુ થઈ ગઈ. ઉદ્દામપક્ષ પોતાની જૂદી પરિપક્વ ભરી શું કરવું તે વિચારવા લાગ્યો.

મોડરેટોએ જાન જવાની બહીકથી સિપાઈઓના પહેરામાં ભાંગી ગયેલી મહાસભાના મંડપમાં મિટીંગ કરી અને તેને નામ આપ્યું “રાષ્ટ્રીય મહાસભા !” રાસબિહારી બાબુનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ આ બાબુ કલકત્તામાં છપાઈ રસ્તે વેચાઈ રહ્યું હતું. બધા જાણે કે ચાલે પ્રમુખનું ભાષણ બે પૈસામાં વાંચવા મળ્યું. પણ પેલી બાબુ સભાજ થઈ નથી, વરરાગ લગન પહેલાંજ “નષ્ટ પતિત પ્રવ્રજિત” થઈ ચૂક્યા એ ખમર વૃષ્ટિ વિનાના વજ્રપાત જેમ પાછળથી આવી. આટલી જૂની, જેમ તેમ ઉછરેલી કોંગ્રેસ મરતી મરતી રહી ગઈ કે શું ? મરી ગઈ એમ તો સહસા બધાએ નજ કબૂલ કે કોઈ કહે કેયું “એ તો મૂઢળ.” બીજો કહે “અમે જીવતાં એને મારનાર કોણ છે?” ત્યારે ત્રીજાએ વળી કહ્યું “જોઈશું—બધું જણાશે.” કેટલાક વરસ યુધ્ધી બચુકલી વામનજી જેવી મહાસભા મુડદાની પેઠે પડી પડી છેલ્લો શ્વાસ લીધાં કરતી હતી — પણ એ બધો આગળનો ઇતિહાસ છે—હું તો તે વેળાએ જે થયું તેજ કહીશ.

૬. કાવતરાંખાને

હવે આ બાર તેરસો મુનિઓના શંભુમેળામાં સરકાર તરફથી શાંતિ જળવવા જે પોલિસોની નીમણુંક થયેલી તેમના વડા તરીકે એક આધરીશમેન હતો. એક પછી એક નેતા હુડ હુડ કરતો જીવ લઇને નાસી નીકળતાં તેને બંધ ગાડીમાં બેસાડી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નસાડી દેતો. ખેલાં તો કાઢને સમજાયું નહિ અને શોર તો એવો ઉડ્યો, “તિલક પકડાયા છે-ગિરફતાર થયા છે.” આગલે દિવસે તિલક ખાંજ આગે નો સાથે મસલત કરી રહ્યા હતા એવામાં ગભરાતા અકળાતા લજપતરાય આવીને કહે, “તમે ભાગી જાઓ, ભાગી જાઓ. તમને પકડવાના છે.” તિલકે હસીને કહ્યું “તે તો જોષ્ઠએજ છે ને ! એમાં ડરવાપણું શું છે?” લજપતરાય વિગેરેનો તુરતજ દેશનિકાલીમાંથી છૂટકારો થયો હતો. તેઓ હજુ જરા ભયચકિત દશામાં હતા. ખેલે દિવસે સત્યેન્દ્ર થોડાક છોકરાઓનું એક ટોળું સંગાથે લઈ રાજભક્તિસરયક

વાકયોચાળાં પાટીયાંએને મોજથી સળગાવી દેતો ફરતો હતો. અચાનક લજપતરાયની ગાડી આવતી જોઈ બધા “વન્દેમાતરમ”ના પોકાર કરી ઉઠ્યા. આથી તો ગાડી થોભાવી લાલચોળ આંખે લજપતરાયે કહ્યું “ચૂપ રહો.” પહેલે દિવસે મંડપમાં પણ લજપતરાય જાણે છૂપાતા છૂપાતાજ દાખલ થયા, ને તરત “વન્દેમાતરમ” ના જયનાદથી મંડપ ગાળી ઉઠ્યો. સરદાર અછતસિંહે સામા ઉભા રહી હસતા હસતા પણ નોંચે વદને નમ્રતાથી સન્માનનો સ્વીકાર કર્યો પણ લજપતરાય તો છૂપાઈને પાછળજ ખેડા. એ પણ એક દિવસ હતો જ્યારે લજપતરાય ડહાપણુવાદી હતા અને ગાંધીજી તે છેક “મોડરેટ” ના આખરે ભારતમાં ચમકારા સાથે થોડાએક બોમ્બ ના ભડાકા થયા એટલે કોઈક ગયા અમેરીકા અને કોઈક ગયા વિદાયત. તે વેળાએ હિન્દના રાજકારણમાં બહાર પડવું શિર સાટે હતું. એવાં અનેરાં મૂલ્ય આપનાર આખા દેશમાં ત્યારે બસે આરસોજ હતા. તેમનામાં સૌ કોઈ સરખા. કહેવત ચાલતી, કે “શિર દાર, પછી સરદાર.” જે માથું આપે તેજ નેતા.

ત્રીજે દિવસે એક બાબુ નેશનલિસ્ટ કોન્વોકેશન ચાલતું હતું અને બીજી બાબુ મોડરેટ મહાસભા કામ કરી રહી હતી. મોડરેટ કોંગ્રેસમાં દરવાજે કંઈક પાસ જેવું હતું અને ત્યાં એક જાતના કબૂલપત્ર પર સહી કરીનેજ અંદર જઈ શકાતું હતું. મોડરેટોની જેવી ઢીલી, પ્રાણ વગરની વ્યવસ્થા હતી તેવું તેમનું કબૂલપત્ર હતું. શુ કરવું તે નક્કી કરવા બેસતી વખતે નિલકે એમ સૂચવેલું કે આપણે ઉદામપક્ષીઓ મોટા પ્રમાણમાં- મોટી સંખ્યામાં છીએ તો આ કબૂલપત્ર સહી કરીને અંદર ઘૂસી

જયું અને આપણી રેલમાં-ભરતીમાં તેમને ફૂપાડી દેવા-
 “Let us Swamp the Congress”! પણ અરવિંદને એ
 પસંદ ન પડ્યું. તેણે કહ્યું, “જેને એક વાર સાચો જાણવીને
 આપણે પકડયો છે તે મત-તે Principle કેમ કરી બદલીએ ?
 તિલકના જમણા હાથ જેવા આપડેએ પણ એજ મત દર્શાવવાથી
 લાચારીથી તે વેળા ગરમ પક્ષે ‘હુદુ’ કોનવોકેશન ભરીનેજ પોતાનું
 કામકાજ ચલાવ્યું.

આ તકે મેં કેટલાક દક્ષિણી પંજાબી, મદ્રાસી અને બંગાળી
 વિપ્લવપંથી આગેવાનોને વિનવીને એક બેઠકે બોલાવ્યા. કોણ
 કાવતરાંમાં સામેલ છે, અને કોણ નથી એ વિષયમાં હું હજી ‘બોડ’
 હતો-એ ચારનેજ ઓળખતો હતો, એટલે મેં તો તિલકનેયે
 નોતરું દીધેલું. પણ હું એ પક્ષનો નથી એમ કહી તે કંઈ આવ્યા
 નહિ. કહેવડાવ્યું, “હું તો ખુદો થઈ ગયો છું. હું તો જીવનભર
 મારી કાર્યપ્રણાલીની સીધી સડકેજ ચાલીશ. તમે જીવાનીયાઓ
 તમારું ફાડી લેજો.” તેણે બહુ તો એમ ધાર્યું હશે કે એ ચાર
 દિવાનાઓ ખોટાં ખોટાં સપનાંઓ પર મદાર બાંધી રહ્યા છે.
 સરદાર અજીતસિંહ પણ ન આવ્યા. પંજાબના એક મુસલમાન
 નેતાને મેં બૂલથી નોતરું દીધેલું. એ નકકી જાસુસ હતો ! ઉદામ
 પક્ષમાં બળી તેમાં આગેવાનીના છાંયા પાછળ છૂપાઈ તે સરકારને
 બધી ખબર આપ્યા કરતો; લખનૌરાય અને અજીતસિંહને દેશ-
 નિકાલી મળવાનું કારણ પણ એ હરામખોરજ હોવો જોઈએ !

આલો, થોડાક બંગાળી, થોડાક મરાઠી અને પેલા પંજાબી

કાળમુખા સરપને લાઠ લાચારીથી કાવતરાનો વિચાર કરવા બેઠા. વાતચીત પરથી મેં તો માપી લીધું કે મરાઠીઓ માત્ર મોંઢાની વાતોજ કરી જાણે છે—ડહાપણુનોજ ભંડાર છે. મોટે ભાગે તેઓ Arm-chair Leader છે—મને મળવામાં તેનો મુદ્દો એટલોજ કે અમે બંગાળમાં ક્યાં સુધી આવ્યા છીએ તે જાણી લેવું. અજ્ઞેયને મેં પેશવા—યુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાને મનમાં ને મનમાં સેંકેડે નમસ્કાર કર્યા અને એ યુદ્ધા ડાકરને મીડી મીડી લાપસી પીરસી એક બક્ષા ટાળી. મેં મનમાં વિચાર્યું, “અત્યારે જે ફેક્ટને લાડવો તમે ખાઓ છો, તે ભણે ખાઓ. એવો દિવસ હવે આવેછે જ્યારે ખરું કામ કરનારા નૌજવાનો પેતાનું ગૃહ બતાવશે કાર્યક્ષેત્રે ધૂમવાને ઉતરશે, ત્યારે—ત્યારે, જે હાલ આવે તમે સુરેન્દ્ર નાથના કર્યાછે તેજ તમારાયે નસીબમાં લખ્યા માનજો.”

પણ પેલો મુસલમાન આગેવાન તો મને બારે ઉત્સાહ આપવ લાગ્યો હોં ! કહેવા લાગ્યો કે “ જરાબર બાપુજી, જરાબર ! તમે એક વાર સારા દેશમાં અશાંતિ—Anarchy—પ્રસરાવી દો. પછી કાબૂલના અમીર સાહેબ તૈયારજ છે—અને અમે પંજાબી મુસલમાને તો દરવાજા ખોલીજ દ્વંધ્યું.” મેં મનમાં વિચાર્યું, “ પેલાની તે આંખોમાં ડાકણ હતી—તારા તો પેટમાંજ છે. ” મોટેથી બોલ્યો “ પણ ખાંસાહેબ ! એમ થયું તો તો હિન્દુસ્થાનમાં અમીર બાદશાહ બોગવશે ! આપણા ગિરખ્લીકને તો ત્યારે કાબૂલી સાંઠની જૂંસર તળે રહેવાનું થશે ! ” કાચું કપાઈ ગયું એમ સમજી તેણે ફેરવ તોળ્યું, “ ના ના એમ કેમ ? તેતો ફક્ત મદદ કરવાને સારજ આવશે. આપણે પહેલાં એક જાતની અરાજકતા તો ફેલાવવીજ

જોઈએ ને । ’

લાઆરીથી સમસ્ત ભારતવ્યાપી વિપ્લવના સપનાં મનમાં ને મનમાંજ સમાવીને અમે ઉઠી ગયા; પણ મેં તો વિચાર્યું, કુછ પરવા નહિ, ઓ મન, “ એકલા ચલોરે.” આટલા દિવસ હું ધારતો કે મહારાષ્ટ્ર તો વિપ્લવનો ઝુડો લઈ તૈયારજ છે. શિવાજીની પેલી માવળી સેના, ભાસ્કર પંડિતના પેલા મરાઠી, ચંચળ બહારવટી-યાઓ, સૌ અમારી પૂંઠળ તૈયારજ છે. આજે જણાવ્યું એ બધી આશા ફેકટ હતી, અને સૂના સૂના રણપગધારમાં અમે સર્વત્યાગી મુઠ્ઠીભર નૌજવાનો એકલવાયાજ હતો. પણ અમારો સ્વભાવ સાહસિક હતો. અમારી આશાની ઉપા, વિપદના વાદળાં ઘેસવા છતાં પ્રવૃત્તિત રહેતી.

આથી આટલા એકલવાયાપણાનું—નિઃસહાય સ્થિતિનું બાન થવા છતાં હું બમણો ઉત્સાહ અને ઉમંગ ધારણ કરી દેશ પાછો ફર્યો. બધું કામ અધૂરું છે, કરનાર થોડા છે ત્યારે તો યોગ્ય કામ કરવું જોઈએ—એસી રહેવાને વખત કયો રહ્યો ?

ઘણા ઘણા દિવસો પૂર્વે જ્યારે ગુરૂની શોધમાં હું ગુજરાત બણી જતો હતો ત્યારે એક દિવસ મેં કોઈ એક નામીયા મહારાષ્ટ્ર નેતાને ત્યાં મુકામ કરેલો. ઘણું કરી એ, તે જીલ્લાના કાવતરાંબાળેનો અગ્રણી પણ હતો—ઉદ્દામ પક્ષમાંથી હતો—એ ઢોલકી સાથે બળવતો. પેટપૂજ થયા બાદ બપોરે વાતો કરતાં તેણે કંઈ કંઈ બડારા લગાવી; કહ્યું “આ જીલ્લામાં અમે મુઠ્ઠીભર છીએ. પણ આસમાની સુલતાની વેળા એ ચાર કલાકમાં અમે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી શકીએ તેમ છીએ.” પૂલ તથા રેલપાટા

ઉડાવી દેવા બાબતમાં તેણે કહ્યું, “એમાં તે શી મોટી વાત છે? આંખ મિચીને ઉઘાડતામાં થશે. એક જાતની કૂચ કરવાની પદ્ધતિ એવી સરસ છે કે તેના તાલયુક્ત ધ્વજકારાથીજ પૂજો તો તૂટી પડશે!” અને જ્યારે વાદળ ઘેરાયાં ત્યારે તો તે એક કૂદાકડે અદૃશ્ય થઈ ગયો! તે વેળાએ તો “વાતોના વાળુ” કરનાર વીરનરોજ પટેલાઈ કરતા, કોણ ખરો કામ કરનાર છે અને કોણ જીવહાવીર છે તેનું આજણુ થતું ન હોવાથી આગેવાન બનવું એ તો ભારે રહેલી વાત હતી. લાંબા પ્હોળા ભાપણો કર્યા, કે માણસો ચક્રિત થઈને ટગર ટગર ટાંપી રહેતાં અને ગાડરની પેઠે અનુસરતા. હું એ ઘણી વાર ગમ્મત ખાતર ગપ્પા અડાવતો-કોઈ પૂછે તો કહેતો, અમે કંઈ ઘણા નથી -પચાસ હજાર(!) છીએ. કેટલો ખરચ થાય છે તે જાણવા ઈચ્છે તો કહું-દસ બાર લાખ. તોએ બંગાળીઓની પૂંકળ-મદદમાં એક અમૂક વર્ગ હતો. બોમ્બ, દારૂખાનું, પિસ્તોલ વગેરે છેલું, - મહારાષ્ટ્ર તો સાફ ચે પોકળિયા હતું! તે તો પેલા પ્હેલા કાવતરાંખોર ઠાકુર સાહેબની માળા જપતું હતું. પણ મૂળ સમિતિ તો ક્યારની મરણ પામી પંચ મહાબૂતમાં મળી ગઈ હતી.

૭. અરવિંદનો સાધનાપ્રવેશ

સારે કોંગ્રેસ ભાંગી કોને પાપે વાફ? આ તકરારમાં કયો પક્ષ સાચો છે અને કયો ખોટો છે તે વિષે દેશભરમાં શોરબકાર થઈ ગયો. ઉદ્ધમપક્ષના આગેવાનો છૂટા છૂટા ચારે બાજુ પહોંચી ગયા અને ઠેરઠેર સભાઓ અને મંડળોમાં ચોતાના પક્ષની વાત લોકોને વિગતસર સમજાવવા લાગ્યા. સુરતથી અરવિંદ ગયા વડોદરે. સુરત કોંગ્રેસમાં સાકરિયા સ્વામી આવેલા, તે મને મળ્યા હતા. થોડાક દિવસ પહેલાં તેમને એક કૂતરું સળંગ કરડયું હતું પણ એપરવા બાવાજીએ તે માટે જરાયે ઓસડ ખાધેલું નહિ કે દરકાર કરેલી નહિ.

વડોદરે જતાં તેયે અમારા રિઝર્વ ડબ્બામાં આવી ચઢ્યા. અરવિંદ આવે છે એવું સાબળી વડોદરા કોલેજના આચાર્યે હુકમ કાઢ્યો કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ તેને લેવા-તેનો સત્કાર કરવા જવું

નહિ. સ્ટેશનપરથી શહેરમાં કોલેજના દરવાજા આગળથીજ જવાય છે. અમારી ગાડી ત્યાં આવી લાગતાંજ, કોલેજનો વર્ગ છોડી રિવાયી એ દોડી આગ્યા. અને ઘોડા છોડીને વન્દેમાતરમના જયનાદ સાથે ગાડી ખેંચવા લાગ્યા. ગરીબ બિચારા પ્રોફેસરોએ ખાલીખમ વર્ગોમાં ખેસી બાંકડાઓને પાઠ શીખવ્યા કર્યા હશે.

વડોદરા જવા ઉપડતાં પહેલાંજ મેં લેલેને તાર કરેલો કે અરવિંદ તેને મળવા ઇચ્છે છે. આઠ કે નવ વાગે લેલેજ આવી પહોંચ્યા. તેમણે એકાન્તમાં અરવિંદ સાથે અરધોક કલાક વાત કરી. તે વખતે હું સરસ્યા ખાસિરાવ જાદવને ઘેર હતો. લેલેની સાથેની એ પહેલી મુલાકાત પછી અરવિંદે વડોદરામાં થયેલી ત્રણ સભાઓમાં બાષણ આપ્યાં. મહારાજની એક મુલાકાત લીધી. તે પછી કાઈ તેને જોવા પામ્યું નહિ. સારો દેશ તેને માટે તકસી રહ્યો હતો. વડોદરામાં કેટલાંયે માણસ તેની મુલાકાત માટે ઇતિભર હતા. લેલેએ કહ્યું, “ હું તને મારી સાધનામાં પ્રવેશ કરાવીશ. પણ તારે સાત દિવસ મારી સાથે એકાન્તમાં રહેવું પડશે.”

અરવિંદે પૂછ્યું “ક્યાં?”

લેલેજએ કહ્યું “તેની દૂધી વ્યવસ્થા કરવાનું મારે માથે.”

મથું. અચાનક અરવિંદ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ચારે બાજુ શહેરભરમાં પાગલ પેઠે જોને મનુષ્યો દુઢે છે તે કશય નથી ! લેલેની સૂચના મુજબ અમે જ્યાં ગયા હતા તે એક મોટી વેરાન હવેલી હતી. લેલેની પત્ની રાંધતી. તે, અરવિંદ અને હું જમતા. એ બંને જણા રાત દહાડો સામસામા ખેસી ધ્યાન કરતા.

મનેયે ધ્યાનમાં બેસાડવા સારૂ લેલેએ મહેનત કરી-હું કોઇક વાર બેસતોયે ખરો. પણ મારાં ભેળાંમાં તો તે વેળાએ કાવતરાનું જૂત ભરાયું હતું. તે મને સ્થિર ચિન્તે ધ્યાનસ્થ કેમ થવા દે? આથી, તક મળતાં હું તો ભાગી જતો અને પાસેજ એક તાળાં બનાવવાનું કારખાતું હતું ત્યાં જઈને બેસતો અને તેનું કામ શીખતો. જોખ્ખના આરૂઢ (દારૂ) માટે પિત્તળ કે કાંસાનું જોળીયું લાળવું પડે છે-તે ક્યાંયથી શીખી લેવા માટેનો મારો આ પ્રયત્ન હતો. ભગવાન અમને તુરતાતુરત ન મળે તો ચાલે એમ હતું, પણ જો તેણે જોખ્ખના કારખાનાના ઈજનેર તરીકે અથવા બંગાળા બેંકની દ્રવ્યથી ભરપૂર લોખંડી ત્રિજેરી રૂપે દેખા દીધી હોત તો હું તેને મારે આવકાર આપત. મારો સાધનામાં પ્રવેશ થઇ ચૂકેલો પણ ચિત્ત બહુજ અશુદ્ધ હતું-એટલે કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓની ચિન્તા, વિચારો-ભાવનાઓથી વ્યગ્ર હતું. તે બધાથી ઘેરાઈને ધ્યાન કરવું લગભગ અશક્યજ હતું. આ વ્યગ્રતા વિષે વાત કરતાં લેલેએ કહ્યું, “તારા મનમાં હજી અશુદ્ધિ છે-વાસનાઓ પુષ્કળ રહી છે, તેથીજ મુસ્કેલીઓ આવે છે.” મને (તે વેળા તો) ચિદજ ચઢી. મેં કહ્યું “મેં તો દેશને માટે મારા પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે-મારામાં હવે વાસતાઓ શી દીડી?”

લેલેએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “તે તને નહિ સમજાય. થોડુંક તપ કરો તો શુદ્ધિ થાય. થોડા દહાડા તો ફક્ત રોટલી ને ધીજ ખવાશે-મીઠું સુદાં નહિ. સહવારે તો ફક્ત ફળાહાર પરજ રહેવું પડશે.”

એ એક દિવસ તો એ પ્રમાણે આપણે કર્યું, પણ પછી

ગમરાયા. લાચારીથી સાંજને વખતે છૂપો છૂપો ખાસિરાવને
જઈ માંસ મચ્છી ઇ.* વિગેરે ખાઈ આવી, પૂર્વજેના આ
લાખ રૂપિયાના દેહની સાચવણી કરતો. મીઠું નહિ, મીઠું
માંસ નહિ, મચ્છી નહિ; કેવળ ધી અને રોટલી ! કેમ જી
મારા બાપ ? આપણે તો એવા નીરસ મીઠા વિનાના ભગ
જોઈતા નથી. એ તો જેમ આલે છે તેમ સ્વદેશનું કાર્ય =
નિયમિત ખાનપાન ચલાવ્યાં કરવાનાં. પછી વળી કંઈ દુઃખના દહ
આવી પડે તો એવી કષ્ટદાયક સાધનાથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવ
વિચાર કરી લઈશું. હિન્દુસ્તાનને દુષ્કાળનો રોગ તો લાગૂ પડેલે
છે; એટલે કદાચ ભવિષ્યમાં રોટલાને અભાવે ખૂરતું
તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. અને કદાચ નસીબજોગે બોમ્બને ભ
ભારતનો ઉદ્ધાર થયો તો તો એ પરમ ઐશ્વર્યશાળી ભારત
પરમેશ્વર કંઈ ભોગવિરોધી નિરાહારી પરમેશ્વર નહિજ હો
એટલે આપણને તો થયું કે હવે બંગાળાનું રાજતંત્ર આપ
હાથમાં આવે તોજ કંઈ દિ ઉઘડો આ પ્રમાણે સાચા ખે
ખ્યાલો બાંધતાં સેંકડો જાતના વાસનાથી ઘેરાયેલા એવા
જેમતેમ એ દિવસો કાઢ્યા.

અરવિન્દ તો નિશ્ચલ અને ધીર પ્રકૃતિના એટલે વડોદરા
સ્થવારથી તે સાંજ સુધી ચોપડીઓના ઢગલામાં પૂરાઈ તેને જે પ્ર
રની અસાધ્ય જ્ઞાનતપશ્ચર્યા કરતા મેં જોયલા તે પરથી મને સ
લાગેલું કે આ કંઈ ભારે મોટી સાધનાની તૈયારી છે ! થોડાક દિવસ
અનન્યમન સાધનાથી લેણું સમસ્ત યોગબળ અરવિન્દમાં પ્ર

---

* બંગવાસી કાયસ્થો માંસાહારી છે.

પામ્યું-માત્ર ત્રણજ દિવસમાં તેણે અચલ નીરવ બ્રહ્મ-ભાવનાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. વડોદરેથી મુંબાઈ ગયા બાદ તેની આ અપૂર્વ સાધના વધારે આગળ વધી. મુખેથી સ્વતઃસ્ફુર્તિથી મંત્રો પણ નીકળવા લાગ્યા.

પૂનામાં ભાપણુ આપવાનું આવ્યું ત્યાં અરવિન્દે, લેલેની સૂચના પ્રમાણે પહેલેથી ભાપણુના વિષયપર વિચાર ચિંતન કરીને ભાપણુ કરવાનું છોડી દીધું. શાંતિથી શૂન્ય ભાવે વક્તાના માંચડા પર ઉભા રહેતાંજ એક પછી એક એની મેળે વાક્યો સ્ફૂર્યાં જતાં-વિચારો ઉભરાયા જતા. તે પછી અરવિન્દ કલકત્તે ગયા. જતાં પહેલાં લેલેને પૂછ્યું “ હવે તમારા સહવાસનો લાભ તો મને નહિ મળે, તો કેવી રીતે, કયા પદ્ધતિથી સાધનામાં આગળ ચાલવું તે કહી દો-.” લેલેએ પહેલાં તો સાધના વિષે કંઈક કંઈક કહેવા માંડ્યું, પણ પછી અચાનક બોલી ઉઠ્યા, “ તને જે શબ્દો-જે વાણી સંભળાય છે-તેના પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને વર્તન કરવાનું તારાથી બની શકશે ? ”

અરવિન્દે કહે “ હા. રહેલાઈથી બની શકશે. ”

લેલે-“ બસ, ત્યારે તેજ કરવું; એટલે કોઈ જનતની મારી તરફની સૂચનાની જરૂર નથી, એ વાણીજ તને સર્વ સમજાવશે-સર્વ શીખવશે. ”

તે પછી હું ગયો કલકત્તે. અરવિન્દ પૂના તરફ ગયા. તેનો રસ્તો ખુલ્લી, સાહજીક રાજનીતિનો હતો, મારો પંથ ન્યારો-ગુપ્ત કુટીલ, બળવાખોરીનો હતો, એટલે સાથે રહ્યાં કેમ બને? આવો મોટો “ સ્વદેશી ” નો યુગ વહી ગયો તે દરમ્યાન મારી ને તેની એટલી

ઓછી મુલાકાત થઈ છે કે તેનો વિચાર કરતાં મને પણ ખૂબ અન્યમ્ની થાય છે. જાણે અન્યમ્ને મારી કિશોરાવસ્થામાં, જીવાનીમાં કે પ્રૌઢ ઉમ્મરમાંયે મારા નેતા કે આદર્શ કે ગુરૂ જે કહો તે એમનેજ ગણું છું. જીવું અને ઇશ્વરની ઇચ્છાએ અને તો મારો ઇરાદો છે કે અરવિન્દનું જીવનચરિત્ર આલેખું—અને તેના અને મારા સંબંધ વિષેની સર્વ વાતો ઇચ્છાનુસાર ગૂંથીને ભારતને ચરણે રજી કરું.

હું હવે આવ્યો મુરારીપુકુર બાગાનમાં—ત્યાં અમારો કાવતરાં-ખોરાનો અખાડો હતો. અમારામાંના સર્વને જણાવી દીધું કે હકખણ કંઈ મદદમાં ઉભેલું નથી—સારા દેશની આંખ ઉઘાડવા માટે બંગાળાનેજ—બંગમૈયાનાં મુકીમર મૃત્યુભય વિતાના સાહસિક પુત્રોનેજ આગળ ધપવું પડશે. મારું મન એ વેળા દરેક જાતના દ્વંદ્વથી—શંકાથી, ચિંતાથી કપાકુળતાથી રહિત બન્યું. પારકાની આશ રાખવાની નિર્બંજતા તજી જાણે એક જાતની નવી મુક્તિ મળી હોય તેમ જોરાવર બની હૃદય ગાજી ઉઠ્યું, “મારામાં સર્વ શક્તિ છે—હું બધું કરી શકું છું. જે કોઈ નથી કરી શકતું તે હું સાધ્ય કરી બતાવીશ.” હમ્મેશાં વિપદના વાદળાં ઘેરાય, આક્રમો આવે પડે એવી દશામાં મારામાં બેહદ હિમ્મત જાગે છે—તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ થયું. આ વિષયમાંજ લખતાં ઉપેન્દ્રે પોતાની ‘નિષ્કર્ષાંશિતેર આત્મકથા,’ (દેશનિકાલીઓની આત્મકથા) માં લખ્યું છે કે “ચારે બાજુથી, હો-હો-રો-રો-એમ જાણે પડઘો પડઘો—ધીમે ધીમે નવા નવા જીવાનો આવીને ભળવા લાગ્યા.” અને જીવાનિયાઓ આવીને જોડાય તેમાં નવાઈ નહોતી. તે વેળા એમને અનુશીલન-સમિતિ, આત્મોન્નતિ-સમિતિ, સુહૃદ-સમિતિ વિગેરે

નામ હેઠળ મંડળો આવીજ રહ્યાં હતાં—સારા અંગાણના તરુણવર્ગમાં બસ કંઈ પણ ખૂનખરાખી કરવી એવો જુસ્સો જગી ઉઠ્યો હતો. જુદા જુદા જીવજાતોના નાના નાના મંડળો સાથે ચિટ્ટીપત્રી કરતાંજ વાર—અને નૌજવાનોનાં ટોળે ટોળાં જોડાવાને આવવા શાખ્યા. પણ પૈસા .....? રૂપેરી રાજ વિના કંઈ આ કામ આગળ ચાલવાનું હતું?

થોડી ઘણી રકમ મળી, પણ જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં તે સાગરમાં ટીપાં સમાન હતી જરૂરિયાતોની સાથે જુદા કરતાં કરતાં, દેશની હૃદયહીનતા પર બચડાટ ચક્રાવનાં ચક્રાવતાં, બ્યારે હૈયું ગભરાઈ જતું ત્યારે લેલેએ બતાવેલી સાધના મુજબ હું ધ્યાન કરવા બેસતો. પણ સાચે સાચી વાત—મારે કંઈ ઇશ્વર મેળવવો ન હતો. ભગવાન શી વસ્તુ છે,—માનવીના જીવન રૂપી ધાતુનું તે પારસ રતનનાં સ્પર્શથી કેવું રૂપાન્તર થાય છે, કેવાં શક્તિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે—તેનો મને ત્યારે રતિમાર ખ્યાલ નહોતો. મારાં ભાવના, ચિન્તા, કર્મ, ધર્મ, જપ, તપ, ‘સખકુછ’ બસ દેશ દેશ ને દેશ મૈયામાંજ સમાયાં હતાં. વિચારતો, કે દેશ એજ બસ ભગવાનની પ્રતિમા છે—એની પૂજા એજ તેની પૂજા છે. પણ એ પ્રતિમા કોની, —એ ભગવાન કેવા છે—તે સમુદ્રથી તે હિમાલય સુધીનું સ્વદેશ સ્વરૂપ ધારણ કરી મારી પૂજને અંગીકાર કરશે કે નહિ; તે વિચારવાની મને કુરસદ (!) નહોતી. ભગવાન રૂપી વસ્તુ મેળવવા હું ઇચ્છતો પણ તેની બીજી શોધ ન કરતો.—ન જાણતો કે દેશનો ઉદ્ધાર એ સાધ્ય છે—ઇશ્વરપ્રાપ્તિ એ તેનું સાધન છે—છતાંએ કોણ જાણે શાંચે આકર્ષણથી હું ધ્યાન કરતો. પણ જે અસ્પષ્ટ આદેશ મળતો

-થતો તે મને એટલો બધો અસહ્ય થતો કે મારી સાધના ભાંગીને તૂટી જતી. મારાં ચિત્ત અને પ્રાણની અશુદ્ધિ રૂપી જ્વાળાનુંજ એ પરિણામ. આવું વલુમાંગ્યું મળેલું અમૃત પણ મારા વિષકુંભ માં છેર બનતું જતું હતું તે હું તે વેળા ન સમજ્યો. આથી મેં ભેથેને કાગળ લખ્યો, “ધ્યાનમાં એસતાં મને આવી અગત બળે છે. તમે કોઈક અપૂર્વ રસનાં ઝરણુ ખોલી આપ્યાં છે પણ મારાં તરસ્યાં જીવનમાં તેને કયી રીતે ગ્રહણ કરવાં તે હું જાણતો નથી. તમે એક સાર બંગાળે આવો. હું ભાડું આપીશ.”

૮. લેલેજી બંગાળામાં

ઇ.સ. ૧૯૦૯ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં લેલે બંગાળે આવ્યા. કલકત્તામાં તેઓ સેન્ટ્રલ-અરવિંદના સ્કોટ લેનમાં આવેલા મકાનમાં ઉતર્યા હતાં. તે વેળા બાબાભારતી દેશભરમાં વૈષ્ણવ ભક્તોનું મંડળ લઈ ધૂમી રજા હતા. તેમને વિષે લેલેએ કહેલું, કે “આ માણસ મોટો સાધક છે. ભક્તિ અને પ્રેમધર્મની તે સાધના કરે છે, સાચો ભક્ત તેની પાસે ઉંચું આસન પામે છે.” લેલે પણ પ્રેમભક્તિ માર્ગથીજ સાધના કરતા હતા. “બાગાન”માં તેની સાથે મુલાકાત થતાં ઉપેન્દ્ર વેદાન્તમાં બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગ વિષે અને બ્રહ્મવસ્તુજ પરમ વસ્તુ છે એમ કહી દલીલ કરતો. લેલે કહેતા, “જુઓ અરૂપ સત્ય છે—કિન્તુ રૂપ પણ સત્ય છે. મેં એ અનુભવ્યું છે.” વેદાન્તજ્ઞાન અને સર્વ બલ્લિદં બ્રહ્મની બાતો સાંભળી બોલતા, “તે તે અનુભવ્યું છે—મેળવ્યું છે? એમ હોય તો તો મારે કંઈ કહેવાપણું નથી. તેમ હોય નો, બસ અર્થ રહ્યું.” જેને

“પરમ ધન પ્રભુનાં” મળ્યા છે, તેની સાથે દલીલ શી ચાલે? પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની તો વાતજ ન્યારી છે. બેળૂર મઠમાંયે લેલેએ એક દિવસ બ્રહ્માનંદ સ્વામીની સાથે એક એકાન્ત ઓરડામાં સમાધિ કરી હતી. તેમને વિષે પણ લેલેને બહુ ઉચ્ચે અભિપ્રાય હતો. બંગાળે આવતાં લેલે પોતાના એક દક્ષિણી શિષ્યનેયે સાથે લેતા આવેલા.

તે વેળા “બાગાન”માં ધમધોકાર કામ ચાલી રહ્યું હતું. વૈદનાથ જંક્શનનો અખાડો પણ બે એક મહિના થયા શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. લેલેને હું બાગાનમાં લઈ આવેલો. તેને અંદરની કશીયે ખાતરી આપી તો નહોતી, પણ તેને બધું સમજાઈ ગયું હતું. તેમને લાગ્યું, કે આ લોકો કોણ જાણે શોયે હતાકાંડ મચાવશે, આગલી પાછલીનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર હું પદથી પોતાની શક્તિ પર અંધ શ્રદ્ધાથી ક્ષુદ્ર કામ આદર્યું છે તેમાંથી છેવટે સર્વનાશજ નીપજશે.

ભગવદ્જ્ઞાની મનુષ્યની વાતો તો બધાંયે સાંભળી હશે પણ તેની અપૂર્વતા-કેવી અપરિચિત, સત્ય સૃષ્ટિમાં તે વસે છે તેનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ કોને હોય છે? યં લખવા આપરં જ્ઞાન મન્યસે નાધિકમ્ તતઃ-જે મળ્યે બીજાં કોઈ ઐશ્વર્યની લાલસા રહેતી નથી તે પારસમણિ લેલેને પ્રાપ્ત થયો હતો. તે કાર્ય કરતા-પણ કોઈ જાતની લાલસા વિના અંતરદેવતાની સચના પ્રમાણે-તેના આદેશ મુજબ વર્તતા. એવીજ સ્થિતિમાં મને પણ મૂકવાની તેમની ઇચ્છા હતી. એક દિવસે બહુ સમજાવીને કહ્યું, “જુઓ, તમે આ રસ્તો કોના પર લીધો છે વાર? હિન્દુમૈયા એક દિવસ સ્વતંત્ર થશેજ-તે તો અનિવાર્ય છે કાલે સહવારે સૂરજ ઉગશેજ એ જોટલી

અચૂક અને અવશ્ય બનનારી વાત છે તેજ મુજબ ભારતની સ્વતંત્રતા પણ સ્વયંસિદ્ધ છે-પણ તેને માટે રસ્તો આ નથી!"

મેં પૂછ્યું, "ત્યારે?—"

લેલે:-સ્વદેશની-કે માનવીઓની મુક્તિને માટે શું ખૂનરેણ શિવાય બીજો રસ્તો નથી?—ભારત, રૂધિરનું એક બિન્દુ પણ પાડ્યા વિના સ્વતંત્રતા મેળવશે."

ફરી મેં સવાલ કર્યો "કેવી રીતે?"

"તે જો જોવું હોય તો મારી સાથે આવ. એક એકાંત પહાડી ગુફામાં હું તને બેસાડી દઈશ-તારા ખાવાપીવા વિગેરેની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપીશ-ત્યાંજ તને સર્વ કાંઈ મળશે. છ મહિના ત્યાં સાધના કરવાની. હું ખાતરી આપું છું-ધર્મર તને આદેશ આપશે. દેશનો આગેવાન થવા જે ઇચ્છેછે-કરોડો માણસોના ભાગ્યને જે પોતાની હથેળીમાં રાખીને ફરવા ઇચ્છે છે તે આંધળો થઈને ચાલે, એ કામ ન આવે. રસ્તે તો દેખતી આંખે ચાલવું જોઈએ. ધર્મર પ્રેરણા મેળવીને કામ કર; પછી કંઈ ભૂલ નહિ થાય -જેનું એ કાર્ય છે તે તને શક્તિ આપશે. તે તને રસ્તો બતાવશે."

મેં પૂછ્યું "એ કેવી રીતે બને? મેં કેટલાયે માણસો પાસેથી હજારો રૂપિયા લીધા છે; ગીતાજી અને તત્ત્વારને અડી સોગંદ લીધા છે કે જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આ કાર્ય કરવું એજ માફ જીવનવ્રત રહેશે. એ કામ છ મહિના માટે પણ હું કેમ મૂકી દઈ શકું?—"

લેલે:-હું તને કામ છોડી દેવાનું ક્યાં કહું છું? તને પ્રેરણા

મને પછી જેમ ઇચ્છા થાય તેમ વર્તજો—હું વાંધો નહિ લઉં.”

મેં જણાવ્યું “ એ નહિ બને. ”

લેલે:—“ હીક, તો ત્રણ મહિના તો અવાશે ?—મહિનામાંજ ધમ્મર વાણી તને સંભળાશે. ”—

“ હું પ્રતિજ્ઞા વડે બંધાયેલો છું. ત્રણ દિવસ માટે પણ કામ છોડી દેવાનું મારાથી નહિ બને. ”

લેલે:—“ તુરતમાંજ તારે માથે ભયાનક આક્રમ્ત ઝઝૂમી રહી છે. ”

“ શું ?—મૃત્યુ ? તેને માટે તત્પર થઈનેજ મેદાનમાં ઉતરેલો છું. ”

લેલે:—“ એ આક્રમ્ત તો મૃત્યુથીયે વિશેષ ભયાનક છે. ”

તોયે મેં ધ્યાન ન આપ્યું. લેલેએ મને સમજાવતી કહ્યું, ઉપેન્દ્રને પણ વાર્યો;—પણ અમે શ્રદ્ધા ન રાખી—તેનું કહ્યું ન માન્યું. ઉપેન્દ્રનો સ્વભાવ તો શંકાશીલ હતો—આ કરવું કે તે કરવું તેનો નિશ્ચય કરવાનો હોય ત્યારે તે મુંઝાતો. મારો સ્વભાવ વિચાર કરીને ગમે તે એક નિર્ણય પર તુરત આવી જવાનો હતો—Quick Decision, Quick Action ! લેલેના કહેવાથી કંઈક પીગળી ઉપેન્દ્ર જરા સંશયમાં પડ્યો ખરો.

એક દિવસ સ્કોટ લેનમાં આવેલા સેન્ટલ (અરવિન્દ)ના ધર તરફ હું લેલેની ખોળમાં ગયો હતો. અચાનક એક દ્વાર ઠેલી જોયું તો તે મેત્રા મિત્રી મુડકાની પેઠે પડેલા છે અને પેલો દક્ષિણી શિષ્ય તેના ચરણો પર બેસી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રહે છે. હું તો શાયે ભયથી ધીરેથી બારણું બંધ કરી ચાલ્યો આવ્યો. આજે મને એનો અર્થ સમજાય છે, કે એ અપૂર્વ સાધક પોતાની આત્મસમર્પિત

ભક્તિનું આકર્ષણ કરી પોતાનું સાધનાગળ પેલાના તરફ હૃદયમાં દાખલ કરી રહ્યા હતા. અને સમગ્રય છે કે તેમનામાં શુર થવાની લાલસા જેવું મને જે લાગતું હતું તે ઇચ્છાસુના અંતરનાં દાર ખોલવાની એની કુશળતા હતી. હવે તો કલ્પાનું નથી કે આવા મહાન નિષ્કપટ સ્વર્થત્યાગીનું આવું આચરણ તે વેળા મનમાં અકાર કેમ લાગતું? મારા જેવા હિન્દુના સંતાનને-તપોભૂમિ ભારતમૈયાના બાળકને-એ વેળા આવા સન્દેહ કેમ ઉપજ્યા? ખરે એ પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિના પાસનું પરિણામ. યુરોપે પોતાની સંકુચિત સંસ્કૃતિની અહંકારવૃત્તિમાં આપણી સ્વયંભુ શ્રદ્ધાને ડૂબાવી દીધી છે. અમરતાના સંતાનોના અંતરમાંનાં અનંતલોકના અધધુલા દાર બંધ કરી દીધાં છે.

મને કે ઉપેન્દ્રને સમજાવી ન શકાયા, એટલે લેલે જતી વખત પ્રફુલ્લ આક્રીને પોતાની સાથે તેડી ગયા. મેં તો કંઈ વાંધો ન લીધો; પણ ઉપેન્દ્ર સમજાવી સમજાવીને તેને અડધે રસ્તેથી પાછો ખેંચી લાવ્યો. તે વેળાએ મોત તેને શિરે ઝઝૂમી રહ્યું હતું; પ્રફુલ્લની આટલા દિવસોની અનન્ય કામના અંતરજામી ભગવાને જાણી હતી. એટલે તેનું સાધુ થઈ જવાનું બનેલ કેમ? લાચારીથી, સ્હેજ નિરાશ થઈને લેલે પાછા ફર્યા.

તે પછીજ અમે બધા પકડાયા. મહાપુરૂષનું વચન સફળ થયું—મૃત્યુથી પણ વધારે ભયાનક આક્રત-સન્ન-જેલજાત્રા અમારે ભોગવવી પડી. લેલે અસાધારણ સાધક તો ખરા, એમાં મને જરા સંદેહ નથી. એક દિવસ સેજદાને ઘેર ઉપેન્દ્રને કંઈ બહુ છૂપી વાતો એમણે કહેલી; એક વાર એને પાસે બેસાડી થોડીક મિનિટમાંજ

તેને મુક્તિનો અનન્ય આનંદ અનુભવાળો. આવું બધું જોવા છતાંયે
મારું પાપી મન ન સમજ્યું - ન પીગળ્યું. વિધાતાએ નસીયમાં
લખ્યું હશે, તે કેમ મિથ્યા થાય?

*

*

*

કલકત્તે આવી લેલેએ અરવિન્દને પૂછ્યું, “ હમણાં તમે શી શી
સાધના કરો છો?”

અરવિન્દે કહ્યું, “કંઈયે નહિ.”

“કેમ વાર?”

“બંધુએ છોડી દીધું છે. તમારી સૂચના પ્રમાણે પ્રેરણા
અનસરું છું. એ પ્રેરણાની સૂચનાથીજ હવે મેં બધી સાધના છોડી
દીધી છે.”

લેલે:- અરેરો-શયતાનનીજ એ ચાલાકી. The Devil has
Got hold of you !”

તે વેળા અરવિન્દે ગંભીર સાધનાની અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો
હતો. સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકમ્ શરણમ્ વ્રજ-આ સર્વ
સમર્પણના માર્ગમાં સાંરેએ જીવન ઈશ્વરચરણે અર્પણ થયું હતું.
પરમ ભક્ત અને સાધક લેલેએ સપજવામાં જૂલ કરી હતી.
અરવિન્દે પણ ત્યારે અને તે પછી તેનાથી પોતાનું હૃદય છૂપાવવા માડ્યું.

૯. પકડાયા

તે વેળાએ અમારામાંના ઘણા તો મરણની ભેટ કરી ચૂકેલા હતા. અમૂક જગ્યાએ બોમ્બ નાંખવાનું ફરમાન છૂટે એટલે કોણે મરવું-કોણે એ દુઃસાહસનો આનંદ ભોગવવાનું બીકું ઝડપી શવન શેત્રંજના પાસા નાંખવા તે માટે બારે હોંસાતોંસી-પડાપડી થતી. જેને જવાનું ન મળે એ મ્હોંનો તોખરો ચઢાવીને બેસતા. પ્રકૃત્ત ચક્રવર્તીને એકે પરાક્રમ બેલવાનું ન મળવાથી તે મારી સાથે રીસાપેસો. પણ તેનેપે જ બેઠવું હતું તે મળ્યું. રણચંડિકા તેના પર પ્રસન્ન થઈ-તેને પોતાની સોડમાં તાણી લીધો. અમારામાં સૌ કરતાં વધારે વિચારશીલ, અને ચારિત્ર્યવાન પ્રકૃત્ત, ઉગ્ગડ પહાડને શિખરે બોમ્બ ફાડતાં સ્વર્ગવાસી થયો. એટલે માણને લાગ્યું કે હવે આ માફ રણચંડી સ્વરૂપ સકેલી લેવું બેઠાએ. -જો એમ ન હોત તો એ પછી તુરતજ અમે સમળા એક

સામટાજ પકડાઈ ગયા, એનું શું કારણ? આ પ્રપ્રુલ્લ વિષે લખતાંજ ઉપેન્દ્રે પોતાનાં પુસ્તકમાં લખ્યું છે, કે “એ વેળા એક માઠા બનાવથી માઈ ચિત્ત બહુ વ્યથ બની ગયું. અમારામાંનો એક નૌજવાન અકસ્માતથી મરાયો. અમારી સાથે જેટલા જીવાનો હતા તે બધાય કરતાં એ વધારે બુદ્ધિશાળી હતો. તેના સ્વભાવમાંજ શાં જાણુ બધાં હતાં, કે જે તેને જોતું તે તેનાપર મોહી પડ્યા વિના રહેતું નહિ. તેના મરણની ખબર સાંભળતાં એક પ્રકારના ગુસ્સાથી—ક્ષોભથી હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું. જાણે હૃદય રડવા લાગ્યું—જાણે બધું ઉપાડેલું—આરંભેલું કામ તજ દઇએ એવી પણ વૃત્તિ થઈ.”

બંગાળામાં રણચંડી ચામુંડા સ્વરૂપે દેખાઇ પણ તેણે પોતાનું પોત ન પ્રકાસ્યું; એકજ વાર નહિ પણ કેટલીયે વાર એ રક્તયુગ નો અગ્નિ બ્રહ્માએ લખ્યું હશે તે પ્રમાણે માનવીની ભૂલચૂકને પરિણામે સળગેલો પણ બુઝાઈ ગયો—હોતવાઇ ગયો. કેટલીકવાર તો મનમાં થતું કે ભારતમૈયાનું ભાગ્ય એ રીતે નહિ ફેરવાય, —કદાચ મહાપુરુષ લેલેનું વચન સફળ થશે ! તેણે કહેલું, હિન્દ સ્વતંત્ર તો થશેજ થશે, પણ તે ખૂનરેણ વિનાજ. ઇશ્વરના આશીર્વાદ પેડે જાણે ઉપરથી સ્વતંત્રતાનું ધન તમારા હાથમાં આવી પડશે—તમારે ફક્ત શાસનતંત્ર રચીને તેને નિભાવવું પડશે. ઇશ્વરની ઇચ્છા શી છે તે તો તે જાણે; પણ એ પછી તો મેં એ પંથ છોડી દીધો છે. પત્થરની દિવાલો વચ્ચે બાર બાર વરસો સુધી મેં ત્રિચાર્યું છે, “ પ્રભો હું હવે તારે પંથે વિચરનાર મુસાફર છું. તારૂં કામ—તારી અપૂર્વ લીલા તુંજ ભજવ્યા કર.”

પ્રકૃત્ય ચાકી અને ખૂદિરામને મુઝફરપૂર મોકલ્યા પછીના અમારા દિવસો રોજ તેને સંભારવામાં જતા. રોજ એમ્પાયર છાપું ખરીદીને જોતા, કે કામ પાર પડ્યું કે નહિ. બાગાનથી કોઠક ને કોઠક જઈ રોજ બપોરે ત્રણ વાગે છાપું ખરીદી લાવતું. અમે પકડાયા તેને આગલે દિવસે નસીબસંજોગે આ કામ અવિનાશચન્દ્ર ભટ્ટાચાર્યજી ને માથે આવી પડ્યું. અવિનાશને નવશક્તિ (પત્ર) ને અંગે કુરસદ બહુ ઓછીજ મળતી. એ બાગાનમાં નહોતા રહેતા, બાગાનની પ્રવૃત્તિઓ વિષે પણ એને બહુ જ્ઞાન નહોતું. પોતાનું કામકાજ આટોપી તેને છાપું લઈ બાગાને આવતાં આવતાં રાતના આઠ વાગી ગયા. પેપરમાં મુઝફરપુરમાં બોમ્બ ફાટવાની ખીના હતી. સાથે સાથે નોંધ હતી કે “ આ કાવતરું કોના તરફથી રચવામાં આવ્યું છે, તેની પોલિસને પાકે પાચે ખબર છે. થોડાજ વખતમાં તે સર્વની ખબર લેવામાં આવશે. ”

વાંચનાંજ તરત બાગાન છોડી આમનેમ વિચારમાં જવું એવી દરખાસ્ત રજુ થઈ. પણ આટલો વખત મહેનત કરીને તૈયાર કરેલો માલમસાલો અચાનક ખસેડી પણ ક્યાં શકાય ? આખરે એમ ઠયું કે પાછળે પ્હોરે ખૂબ વહેલા ઉડી જોને જેમ ફાવે તેમ ભાગી જવું— વસ્તુઓને હમણાંજ ઠેકાણે કરી દેવી. માલમસાલો અને હથિયારો તો અમારો જીવનન ગણાય;—કારણ એ એ મેળવવાં એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. તુરતાતુરત બાગાનમાં જમીન તળે સંપૂર્ણ દાટી દીધું. તે પછી ચાક્યાપાક્યા મોટી રાતે જીવાન દેશવીરો બૂમ્બા પડી રહ્યા—ખીજે કશે ગયા નહિ. પોત પોતાની પથારીમાં સૂઈ ગયા.

અને સહવાર તો પડેજ શાની ? ચાર યાગનાંમાં તો પોલિસે આવી બાગાને ઘેરો ઘાલ્યો. અચાનક જાગીને જોઉં છું તો બાગાનની બહાર ચારે બાજુ કંઈ જવાન થઈ રહ્યો હતો. દરવાજાની એક ફાટમાંથી પરેશ મૈલિક અને બીજા એક આરણાની તડમાંથી ઉપેન્દ્ર બહાર ડોળા ફાડી ને જુએડે. “શું છે રે ?” એમ પૂછના છતાં કોઈએ જવાબ દીધો નહિ એટલે મેં પરેશની પાસે જઈ ફાટમાંથી નજર કરી તો બહાર પોલિસ ! કોણ જણે ક્યાંથી મારામાં કોઈ સાહસિક વૃત્તિ જાગી હતી. સામેતો દરવાજો ઉઘાડી હું બહાર નીકળ્યો—હાથમાં રિવોલ્વર સાથે સારજન્ટ ઉભો હતો. મેં પૂછ્યું. “શું જોઈએ છે ?”

સારજન્ટ:-તું કોણ છે ?

મેં કહ્યું:-હું બાગાનનો માલિક છું.

સારજન્ટ:-બાંધો ઇસ્કો.

મેં ખૂબ પાડી:-આવોરે, બહાર આવો.

કોઈ આવ્યું નહિ. ચારપાંચ સિપાઇઓએ મને પકડી કમરે દોરડું બાંધ્યું. હુડહુડ કરતાં કેટલાક હવાલદાર, સિપાઇઓ અન્દર ઘૂસી ગયા અને એકપછી એક બધાએ દેશવીરોને પકડી આણી મુસ્કેટાટ બાંધી તળાવ કાંઠે આંખા નીચે બેસાડ્યા. એક નાનકડા ઓરડામાં કોણજણે ક્યાં વેળા તક સાંધી કોઈ પડકા પાછળ ઉપેન્દ્ર છૂપાઈ ગયો હતો, તે પકડાએલાઓમાં મારા જોવામાં ન આવ્યો; એટલે મને થયું કે ગમે તેમ કરી પણ તે નાસી છૂટ્યો હશે. હવે ક્યાં પડે ફાટે તેના બધા રાહ જોવા લાગ્યા.

સહવાર બાપડા કેટલાક રાહદારીઓને પકડીને પોલિસે ઘર-

તપાસના સાક્ષી ઠોડી બેસાડ્યા, અને એક સારજન્ટે આવી મં કહ્યું, “ હું તમારા આ ઘરની તપાસ કરવાનો છું. જે ઇચ્છા હો તો મેં મારી પાસે કંઈ છૂપાવી નથી રાખ્યું તેની ખાતરી મા કપડાંચપડાં જોઈ લ્યો. ” મને કંઈ તેવું કરવાની જરૂર ન લાગી. કાઠા જાણે કેમ ઇશ્વર પર કંઈક અજબ શ્રદ્ધા બેસતી જતી હતી. અ આટલી સ્થિતિએ પહોંચવા છતાં લાગતું હતું કે માત્રમસાક્ષી કે હથિયાર ખ્હાર ન કાઢી શકે તો પછી એ શું કરી શકવાનો છે? જોઈએ તો ખરા, ઉંટડો કપી બાબુ બેસે છે !

કલાક સુધી ખાંખાંબોળા કર્યાં ત્યારે એમ્બાયર છાપાંની નકલે થોડાએક કાગળો અને એક બે ખાલી કારટ્રીજનાં બોખાં શિવાય બીજા કંઈ હાથ ન આવ્યું. હા, એક બે માટલીઓમાં કંઈ મૂળીયાં સાથે માટી, થોડોક ગુંદર અને બીજી માટલીમાં એ બંને વસ્તુ સાથે મિશ્ર કરેલું અળશીનું તેલ-આટલી વસ્તુઓને બોમ્બનો મસાક્ષો ધાર ખૂબ કાળજીથી સંભાળીને પોલિસે પોતાની સાથે લઈ લીધી. પછી અચાનક એ સાહેબડો પાસેના ઓરડામાં ઘુસી ગયો અ પડદા પાછળથી ઉપેન્દ્રને ખેંચી કાઢ્યો. અનં ચાર પાંચ સિપાઇઓ તેને ટાંગાટોળી કરી ઘૂવડની પેડે હુ...ઉ...ઉ કરતાં ખ્હાર આણે

“ એમ્બાયર ” છાપાંમાં મુઝફરપૂરવાળી ખબરને ભૂરી પેન્સીલ નિગ્રાની કરેલી હતી. સારજન્ટ સુમુંડી મારા નાક આગળ તે ધરીને કહેણે “ Very interesting news !-ભારે રસિક ખબર છે, ખરૂંને? મેં બે કહ્યું-“ખરેખર ! બહુ મજાની ખબર.” ઉપેન્દ્રને બ્હાર કાઢી લાવે એટલે ફ્રેઝોનિ સાહેબ જળક્યા; “ Isn't it funny? કેવી મજા! હૈકું તો બળી જતું, છતાં દાંત કાઢીને હું ખીખી હસતો. મનુ

હુઃખમાં પણ હસે છે તેના અનુભવની મારી જીંદગીમાં અહિંથી શરૂઆત થઈ.

અચ્ચાનક મને તેઓ જ્યાં માલમસાલો દાટયો હતો ત્યાં લઈ ગયા. મેં જોયું તો જમીનને ખોદી નાંખી હતી. આટઆટલી ખૂબીથી છપાવેલાં બોમ્બ, રિવોલ્વર,—બધું ખાડામાંથી મારા તરફ ડોકિયા કરી રહ્યું હતું. મને જોટલી અમ્મયખી અને દિલગિરી થઈ તેટલી હું ધારું છું કે પોતાના ખાનદાન કુટુંબની, જેને સરજેયે નિહાળી ન હોય એવી કુળવધુને જાહેર રસ્તા પર ખડખડ હસતી ઉભેલી જોનાર સસરાનેયે ન થાય એવી મારી ખાતરી છે. મનજી કહેવા લાગ્યા “ થઈ ચૂક્યું. હવે આ દુનિયાના પડ પરથી તમારી બાજી ઉડી ગઈ ! ” અભિમાનથી મારી આંખોમાં જળબિન્દુ ઉભરાયાં—કોષથી અંતરાત્મા કહેવા લાગ્યો “ હે પરમેશ્વર ! બધું ખેદાનખેદાન ક્યું—સૌ કંઈ વેરણુપેરણુ કર્યું ! લે ત્યારે હુંયે બાકીતું પૂરું કરી આપું.” ગુસ્સે ભરાઈ મેં જે કંઈ હતું તે સર્વ ખતાવી દીધું. વિભૂતિ અને શચીન્દ્રને પકડી ખેંચાતાણુ કરે છે—દમદાટી દે છે એવું જોઈ એક કાગળ માંગી લઈ મેં લખી આપ્યું “ બધું મેં ક્યું છે—હુંજ પૂરેપૂરો જવાબદાર છું આ બધા તદ્દન નિરપરાધી છે.” એ વાંચી એક સારજન્ટ બોલ્યો “ વાહ ! Noble fellow ! ”—એ સ્તુતિ વચન પણ મારે કાને તો ઝેર જેવું કડવું લાગ્યું.

તે પછી આવ્યા રામસદાય મુકરજી. બીજા આવ્યા કીમિનલ ધનવેસ્લીએશન ખાતાના બડાસાહેબ મિં પ્લાઉડેન. તે કહે. “ બારીક ! તું આવો ખાનદાન કુળનો—ને આવાં કાવતરાં કરેછે ! હું તારા મોટાભાઈ વિનયને સારી પેઠે પિછાનુ છું ! છિ: છિ: આવું અધોર

કાવતરૂં !” મેં કહ્યું “ સાહેબ ! મેં બધું બતાવી દીધું છે અને બધો ગુન્હો જાતે કબૂલી લીધો છે ! તો હવે મને ખોટો ત્રાસ શેનો અપાય છે? સારજન્ટ ગાળાગાળી કેમ કરે છે?” પ્લા :- “ A man in your position should not expect too much— (આવું કરીને પંજી બારે વિનયની આશા રાખવી ફાકટ છે.)”

મને સમજાયું કે આજ પછી, ન્યાય અને કાયદેસરની વ્યવસ્થા માટે આટલું બધું અભિમાન ધરાવનાર ઇંગ્લેન્ડના હાથનાં અપમાન હવે હમ્મેશના ખોરાક જેવાં થઇ રહેશે. એ પછો જેલખાનામાં પકાણુની લાડીનો માર ખાતાંયે મેં કદિ અપમાન ધારી આંસુ સાર્યાં નથી—મુંગા મુંગા સઘળું સહન કર્યું છે. સારા દેશમાં કાવતરૂં ફેલાવવાની યોજના જે કરે, તેણે એ મૃત્યુયજ્ઞમાં આપડે ઇજ્જત, ધરખાર અને સર્વ સુખસામગ્રીનો હોમ કરવો પડે તેમાં શી નવાઇ! મેં પે કર્યો. પણ એ અનિવાર્ય વસ્તુ સહન કરવાને જેટલું શાન્ત ઉદાસીન, સ્થિતપ્રજ હૃદય જોઇયે તેટલું મારું ન હોવાથી મહન કરવાને પ્રસંગે મને ઘણું દુઃખ થયું. છતાંયે જે થોડી ઘણી સહનશક્તિ આવેલી તે પેલા અપૂર્વ મહાપુરુષ લેક્ષ્મીએ બતાવેલી સાધનાને બજે જે મેં મારા વિપ્લવની ધમાકમાં, સ્વતંત્રતાના મારા કાળમાં ગ્રહણ ન કર્યું તે આપત્તિકાળે, માથે ઝઝૂમતા મૃત્યુને લઇને અંદીવાનની સ્થિતિમાં ગ્રહણ કર્યું.

આવી બારે કસોટી ઇશ્વરે બહુ ઓછાજ ભક્તોની કરી છે ! —ધર ત દબ્યું, દેશ ત જ્વળ્યો, અને ખાર ખાર વરસની દેશનિકાલ ! અને હવે તો ખાર વરસની દેશનિકાલ પછી તો તેનીજ સાધના આલ્યાં કરે છે—ગમે ત્યારે પકડાઉં તેનીયે હવે પરવા નથી !

ધનર કેટલો માયાળુ છે ।

૧૦. પોલિસ ઑફીસે

હું ધાંરુંછું કે લગભગ બપોરે ચાર વાગ્યાને શુભારે અમને પકડીને લઈ ગયા. બીજાઓને લાલબગ્ગરની ચોરીની ફાટડીમાં પૂરી તાળું લગાવી પોલિસ મને કપે રસ્તે લઈ ગઈ તે કંઈ આજે યાદ આવતું નથી . પણ લાલબગ્ગર આગળથી એક સારજન્ટ સાથે મને ડીટક્રિટિવ ઑફિસે મોકલવામાં આવ્યો. સાર જન્ટ પણ છેક નાદાન હતો—સોળેક સપરેક વરસનો હશે; પણ હાથમાં તો બરેલી પિસ્તોલ રાખી હતી. કલકત્તાના ભર્યા-ભાદર્યા રસ્તાઓ પર તે આગળ આગળ આવવા લાગ્યો—હું તે ની પાછળ ચાલ્યો—નાસવાનો યત્ન કરતાં બહુ તો તે બાર કરતે. પણ ગોળી તો લાગે કે ચૂકી પણ જાય । છતાં મેં

યત્ન ન કર્યો. મેં લખ્યું છે કે મારી બધી હોંશ જાણે સફાઈ ગઈ હતી. ભારે અભિમાન અને ક્ષોભથી મેં ઠરાવેલું કે આ ઝેરનો પ્યાગા હું પૂરેપૂરો પી જઈશ.

તેની આજ્ઞા મુજબ હું ટ્રામમાં બેઠો. ટ્રામમાં કેટલાયે નોકરીનું લૂણ ખાનારા, શેઠની યુલામી બળવી ધરે પાછા ફરતા બેઠેલા હતા—કેટલા રોકાદાર ચશ્મા અને ચેઇન વાળા બાલુશ્રીઓ ચિરૂટમાંથી ધૂમાડાના ગોટગોટ કાઢી રહ્યા હતા. ખબર નહોતી કે તેમની પાસે આજે બારીન્દ્ર બન્દીવાન બની બેઠેલો છે. અને જમણું હાત તોયે શું ? હિન્દુસ્તાન નથી રશિયા— નથી આયર્લેન્ડ ! તે વેળાએ અંતરમાં થયું કે, ખોટા ખોટા ખ્યાલ બાંધી બધુંયે ક્યું—પણ દેશને તૈયાર ન કર્યો. જેને કાળે-જેની પરતંત્રતાની બેડી તોડવા માટે આ બધી ખટપટ હતી—તે તો મુક્તિનો સ્વતંત્રતાનો અર્થ પણ ક્યાં સમજે છે ? એમ પણ થયું કે હજી સુધી જે થયું નથી, તે કલ્પ અમે પકડાયા અને ફાંસીને માંચડે હસતે ચહેરે ચઢીશું તેથી ઘણું. અમારા જેવા કેસરિયાં કરનારને સ્વેચ્છાથી પોતાનું જીવન અર્પણને બાંધી વિના આ મરણબીડ જાતિ મરવાનું નહિ શીખે. મારો સંકલ્પ વંચારે અગ્નિ બન્યો—આટલો રસ્તો કાપતાં પણ પેલા દુધમલ બાળક જેવા સારજન્ટ પાસેથી હું ન નાડો. જતાં જતાં તે આંખો ફેરવી મારા તરફ વારંવાર જોયા કરતો—હાથ રાખેલો પિસ્તોલ પર.

ડીટેક્ટિવ ઓફિસે જઈ ઓટલા પર મને ઉભો રાખી સારજન્ટ અંદર જઈ ખબર આપી. પછી આવીને, મને ઉભા રહેવાની સૂચના કરી એ ચાલ્યો ગયો. દોઢ કલાક સુધી તપ કર્યા બાદ અચાનક આકુળબાકુળ બાવે રામસદય બાલુ બહાર પધાર્યા. હું બાકી વાર

‘સુધી ઉભો રહ્યો છું તે જાણતાજ ન હોય, તેમ કહે છે,’ અરેરે ! તારે આટલી વાર ઉભા રહેતું પડ્યું ? આવ, ભાઇ આવ ! તું તો દેશનું રત્ન છે, કેવાં પરાક્રમો કરે છે ! આવ, ભાઇ, આવ. એસ. ” તે પછી એસના ખુરસી, ચડા, પાન, સોપારી, નાસ્તો બધું આપ્યું કશી મજા નહિ. પછી પાસે એસીને હળવર જાનના સવાલ પૂછ્યા. જે પાસે આવે તેને બોલાવીને કહે, ‘ જુઓ આ બારીન્દ્રબાપુ !—I say Jones ! Here is Barindra.’ કેટલાયે પે.સિસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સુખાઓ બડેખાંઓ-કેટલાક ખુલ્લી રીતે ઓરડામાં આવીને, અને કેટલાંક ગરવી નજરે ડોકિયાં કરી કરીને- મારાં નશન કરી ગયા અને પછી રાતના એક વાગા સુધી રામસદય બાપુએ ક્ષમકી, લાક્ષ્ય, પટામણાંમાં કથું બાકી ન રાખ્યું ! શું કરે ! આવા ભારે કેસમાં મારી પાસે બધું કમી ન કરાવે તો પતોજ કેમ લાગે ? અને હજીયે ક્યાં ક્યાં, ગલીકુચીઓમાં, અધારખુણાઓમાં કંઈ બોમ્બગોળા, કંઈ પિસ્તોલ છુપાવ્યાં હશે, કેટલાયે પ્રદુલ્લ આકી અને ખૂદિરામ બોમ્બગોળા સાથે સાહેબ સૂબેદારોના સ્વર્ગારોહણની બચબચામાં મચેલા હશે તેની શી ખબર ?

બંધા સવાલોનો મારો જવાબ તો એકજ હતો:- “ઉપેન્દ્ર, ઉશ્વસ, હેમચંદ્ર, રિમૂનિ, ઇન્દુ સર્વ કોઇને બોલાવ, તેમની સાથે મસલત કરું અને પછી જવાબ આપું. અ ! તેમાંયે જેટલું લોકને જણાવવા જોગું હશે, નિર્દોષને બચાવવા માટે જરૂરનું હશે-પોતાની કીર્તિકથા દેશભરને સંભળાવવા સાથે અગત્યનું હશે, તેટલું કહીશ. વધારે નહિ.”

લાચારીથી બીજે દિવસે સહવારે ઉપેન્દ્ર અને ઉલ્લાસને આજ્ઞા

—અને અમે બધાએ મસલત કરી. મેં કહ્યું. “આપણે તો હવે મરવાનાજ છીએ, તો જતાં જતાં પણ અને નેટકું પ્રચારકામ કરતા જઈએ. દેશને બતાવીએ, કે કેવી રીતે આપણો માર્ગ લઈ શકાય છે—આપણી સાધ ૧, આપણો વ્યૂહ સાધી શકાય છે? અને કેવી રીતે જાને થઈને મૃત્યુની બેઠ કરાય છે ઇંગ્લેન્ડના રાજમાં ફ્રાંસીને લાકડે નીડરનાથી, હરતે મ્હેરે ચઢી શકાય છે!” બધાને આ વાત મનમાં વસી ગઈ. સંજનાજ દેશને માટે સરખાજ દિવાના બનેલા હતા.

મેં કહ્યુંજ છે કે આ બીજે દિવસે સ્હવારે બનેકું. તે રાત્રે તો રામસદા, પૂણું લાહિડા અને રામકૃષ્ણ મકના બજત એવા એક સી. આઈ. ડી ઇન્સ્પેક્ટર—એટલાએ મને વિગતવાર ખૂબ સવાલો પૂછ્યા. “શું ખરેખર અમે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ બોમ્બાયાથી ઉરાડી દેવાનું ધારેલું? વાડ, તે તો ન પણ અને ને કદાચ ધાક બેસાડી (ઢંઢેરા જેવી) રાજનૈતિક શરતો પળાવવાનું ધાયું હોય પણ તેટલી સમજે અમને આગી કોણે? શું રૂશિયાની સરકાર કાવતરામાં શામેલ છે? કે કોઈ રાજ ગજાડા? તેમ નહિ તો, ગાયકવાડ?” આવા અવા અોઃ પ્રશ્નોના મૂળાધાર વરસાદમાંથી જેમ તેમ મારો બચાવ કરતાં એક વાગી ગયો. મા માટે સિ. આઈ. ડી ઓફિસનાજ એક હવાત્તદાર ખીચકું બાકયું હતું; મેજની ઉપર એક થાળીમાં મને તે આપી ગયો. સાથે કંઈક શાક જેવું હતું (શું હતું, તે યાદ નથી.) પણ આખા દિવસના અપવાસ પછી આ ખીચકું પકવાનથી પણ મધુર લાગ્યું. સવાને ખાસી સવા મણુ રૂની તળાઈવાળો પલંગ મળ્યો. સામેજ ખુલ્લી બારી જીકસાનાં

રાજમાર્ગ પર પડતી હતી. કાલે સ્વવારે ફાંસીએ જનાર આસામી, શત્રુઓની વચ્ચે, છતાં ખુલ્લી બારી આગળ સતેસો ! - પણ મચ્છર દાનીની બહારજ એક જાડો ડૂમવાળો અંદુકધારી પહેરેગીર અણિ-સાળી આંખોએ મારા તરફ જોતો ઉભેલો હતો. રાતના કેટલીયે વાર હું જાગી ઉઠ્યો હમથિ.-દરેક વેળા કોણ જોણે ક્યાંથી આગામના ધેરા વખતનો પેસો ખપ્ ખપ્ શબ્દ કાનમાં ભણકા । માર્યા કરતો. એ પછી ધણીવાર જોલખાનામાંયે એવો અવાજ સાંભળી, હું જાગ્યન થયો છું-મારું શરીર ઠંડુગા બની ગયું છે. આટલો નીડર-મરણિયો છતાં મને કોઈ નબળા પોચા માણસ પેડે એ અવાજથી જાણે કંપારી ઉઠતી. મારાં મન-પ્રાણ-ચિત્ત એ ધ્વનિને કદી સંમારતા નહિ-છતાં ઉંઘમાં કોણ જાણે ક્યાંથી એ શબ્દના ભણપર વાગતા -શરીર ઠંડુ પડી જતું અને ઉંઘ ઉડી જતી. આ (Nervous shock) આઘાતમાંથી તદ્દન મુક્ત થતાં કેટલાં વરસો વીતી ગયાં.

એ રાતે જોટલી વાર ઉંઘ ઉડી ગઈ, તેટલી પેસો લલચાવનારે. બારીનો ખુલ્લો રસ્તો, એક બાજુ, અને બીજી બાજુ હથિયારખંધ. જાગ્યન ઉભેલો પેસો લાલપાઘડીવાળો સિપાઈદાદો । આકાંડાભર્યાં પ્રાણમાં કોણ જાણે કયે ખુણેથી, આશા જાણે હા હા હસી ઉઠતી.- પાગલની ઈચ્છા એકે પાર પડી નહાતી.-સ્વપ્નાં તો સ્વપ્નાજ રહ્યાં હતાં. સાધક કવિ ઇન્દુભૂષણે ખરેખર ગાયું છે કે:-

ઓ બડ આદરેર ધરણી આમાર કામના,

આમિ દિવાનિશિ ખાટી, તપ્પુ પોરે ના તાર વાસના.

(કામના, ભાગે લાડકવાઈ વાડું છે. રાતદહાડો મહેનત કરું છું, તોયે તેની વાસના છીપતી નથી.)

હૃદયનાં ફરમનોને અગવતાં અગવતાં, ખરેખર આ દુનિયામાં કોઈ પાર પડ્યું નથી. કારણ હૃદય એ પણ એક નાનકડો સાગરજ છે. તેની ઉર્મિભંગાનો પાર નથી.

આટલા દિવસો જીવનનાવને હંકારીને જે શીખ્યો છું, તેનું પહેલેથીજ જ્ઞાન હોત, તો જરૂર આજી જૂદીજ રીતે ખેલાતે.

ખીજે દિવસે સહવારે પહેલાં તો ઉપેન્દ્ર અને ઉદાસ આવ્યા. મસલન કરીને નક્કી કર્યું કે હું ઉપેન્દ્ર, વિભૂતિ અને ઇન્દુ-એટલાએ મળીને અધી જવાબદારી માથે લઈ લેવી. હેમચન્દ્રને પૂછી જોવું, તે રાજી હોય તો ઠીક; નહિ તો કોઈ ખીજનું નામ નજ લેવું. હેમચન્દ્ર આવતાં તેને પૂછ્યું-તે તો કશુંયે કબૂલ કરવા રાજી નહોતો પૂરો સંસારી જીવ-ઘણો વખત સુધી તેણે પાઉન્ડ ઇંસ્પેક્ટર તરીકે પોલિસને વેચી ચણા ખાધેલા-ઉલટું, તેણે તો અમને સુદ્ધાં કબૂલાત આપી દેવાને મનાઈ કરી. તેને છેક નામુકરજ જતો જોઇ પોલિસ તેને લઈ ગઈ. કેટલીક વાર પછી અચાનક રામસદય આપુ હાથમાં એક કાગળ લઈ પધાર્યા, અને કહેવા લાગ્યા, “દયો, તમે તો કહો કે હેમચન્દ્ર કશું કબૂલ કરતો નથી, જુઓ આ કબૂલ કર્યુંજ છે ને” અમે સ્તબ્ધજ થઇ ગયા. શું હતું, એ સાચું કહેતો હતો કે ખોટું-એણે શું શું કબૂલ કર્યું હતું, તે કશુંયે અમે જોયું નહિ. એક ખીજની સામું જોઇ, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ છોડી અમે કબૂલપત્રનાં વર્ણનોમાં તેનાં પરાક્રમે ઉમેર્યાં.

પોતેજ યોજેલા કોઇ બારે પરાક્રમ વિષે વાત કરતાં માણસ સ્વાભાવિકજ સહેજ અચકાય છે. એના ઉપર એક જાતનો અહાદ્દરીનો જે ઢોળ છે, સ્વદેશને માટે જે ત્યાગ, તપસ્યા, આદરેલાં જણાય

છે તે બાર આની તો આશાની ફેફ જેવુંજ ગણાય, એમાં શક નથી. તે વેળાએ અમે એ ન્હોના સમજ્યા- એ વયજ સંયમની ન્હોતી. યૌવનના ધોરી માર્ગ પર સોળ સોળ ઘોડા જોડેલી બગી હંકારવાનો એ કાળ ગણાય-ગદ્દાપચીશી. જેલખાનામાંયે હડતાળ વખતે મેં જોયું છે, કે બહુ જ્ઞાનવાળા, પ્રવીણ દેશભક્ત પણ રહેલાઈથી બહાદૂર કહેવડાવવાની તક વાપરી લેવાની લાલચ છોડી શકતા નહિ.-કમિશનર કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ (સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) સાહેબને મોંઢામોંઢ એ આર સંભળાવી દેવાની લાલચ તજી ન શકવાને લીધે તેમનામાંના ઘણા સજ્જ ઉપર સજ્જ ભોગવતા. જે બુદ્ધિશાળી જીવડો પોતાની જીભડીને કાખૂમાં રાખવાના સંયમના પુણ્ય વડે સરકારને ત્યાં પણ સાસરવાસા જેવું સુખ ભોગવતો તેના ઉપર આવા લોકો ઘણા ગુરસે રહેતા.

તે પછી ત્રણેક વાગે, પોલિસ કમિશનર હોલિડે સાહેબને ત્યાં રીતસરની નોંધણી કરાવીને અમારે બરલિ Birley સાહેબની અદાલતમાં જવાનું થયું. પહેલાંજ મારો વારો આવ્યો. જોઈ છું તો જાણે સર્જેમરમરની ઘડેલી ન્યાયદેવીની સાક્ષાત પ્રતિમા- કાળાસન પર વિરાજમાન થઈને મારા તરફ લાલચોળ ડોળે નિહાળી ન રહી હોય-એમ મને મને લાગ્યું! શ્રીકૃષ્ણના અંશરૂપ એ જીવને જોતાંજ મારા હૃદયમાં તેને માટે પ્રેમ(!) ઉભગયો; થયું “માનવી અસન્ન પ્રકૃતિથીજ મરદાનગીવાળું પ્રાણી છે. આટલા દિવસ આપણે બહાદૂરી બજાવી. હવે આ સમશેરબહાદૂરનો શૂરવીરતા બજાવવાનો વારો આવ્યો !!”

સાહેબ બહાદૂરે મને પહેલેથી ખાત્ર ચેતવણી સંભળાવી

દીધી. તેમના જેવા ભારેખમ પેનલકોડના હિમાયતી સન્મુખ ગમે તેમ બોલીશ, તો ગાઈ નિમંશય અકલ્યાણ થશે; માટે, સીધી રીતે વિચાર કરીને, તેમનું શરણું લેવું એજ ભારે માટે રસ્તો હતો, મેં કહ્યું,” મને, એ વાન બરાબર ખબર છે ! પણ શું કરું ? લાચાર છું. દુઃખેપાપે પણ આ હિણબાગીની વાત તમારે સાંભળવી પડશે. આ દિવાલોજ માત્ર સાંભળતી હશે તોયે ભારે આજે ભા.પણ આપ્યા વિના ચાલવાનું નથી.”

તે પછી માઈ વ્યાખાન ચાલ્યું અને નીચી ડોકે સાહેબે તે લખી લીધું તે વખતે અદાલતના એ ઓરડામાં માત્ર થોડાક ખચરપત્રીઓ, કેટલાક માખમાઈ વડીલો, રિવાજ મુજબ દારોગો અને સી. આઇ. ડીનો ઉપરી-એટલાજ હાજર હતા. મને મનમાં ખરેખરી લાગણી થઈ કે આ અભાગીયા દેશમાં અરેખિયન નાદુસના કરતાંયે વધારે રક્તિક મારી કહાણી સાંભળવા એક ઓરડો ભરીનયે શ્રીતાજન નહોતા. એક પછી એક અમે, કાયદાના એરણ પર માથું મૂકી જાતેજ તે કાપ્યું ! આ મમ પૂરું થયા પછી, લગભગ સાંજ પડી જતાં, સાસરવાસાની ખાસ રાજકીય આવૃત્તિ રૂપી અગ્નિપૂર જેલ તરફ અમને વિદાય કર્યા. આ બધું થયા પછી પ્રાણ જાણે દેહનાશ માટે ઝંખવા લાગ્યો. જાણે પોકારવા લાગ્યો—“ખરે વખત છે, હવે આ (દેહ) છોડ” પકડાવા કરતાં ઉભા ઉભા (ખડી તથ્યારે) મરી જવું એ કેટલું સહેલું છે તે વિચારી મેં એક નિસાસો મૂક્યો, પણ જેલખાનાનો વિશાળ દરવાજો જોઈ વળી મારી નાસી ગયેલી સાહસવૃત્તિ પાછી ફરી. મનમાં થયું, “કીક છે, છેવટ સુધી ફારસ જોધને પછી મરવું તેમાંયે શું વાંધો ? હું જાણે

પહેલવહેલો ભોગ હું. એક દિવસ બધાનાજ ભાગ્યમાં ગણાઈસો અને શ્રીદુર્ગાનું નામ લખને લટકી પડવાનું છેજ ને! જોઈએ તો ખરા આગળ કેમ રંગ જામે છે!”

૧૨. પકડાયા કેમ?

અમે પકડા । કેમ? એ સવાલ કોઈ પૂછશે. અમે જે રીતે ફરતા હરતા, અમારું કામકાજ ચલાવતા, તે રીતે ન પકડાતે તોજ અજાણી હતી. આટલા દિવસ નહોતા પકડયા, અને મોજથી ઠંડે ક્ષેત્રે અમારું કામ કર્યા કરતા એજ ચમકાવનારૂં ગણાતું જોઈએ. અને જે ન જાનવા જેવું બન્યું તેમાં પોલિસ પણ મૂરખ હરી અને અમે પણ અફ્રલહીણ હયા. જ્યારે નારાયણગઢ આગળ સર એન્ડરૂ ફેઝરની સ્પેશિયલ ટ્રેન ઉડાવી દેવાની બચકર ઘટના થતી ત્યારે ગરીબ બાપડા બંગાળના જાસુસખાતાને આ દેશની સાચી ગરીબ ગાય જેવી રાંકડી પ્રજા આવાં બચકર કામો કરી

શકે છે તેની ખબર નહોતી. અને એ કેસમાં જો કંઈ પતો ન
લાગે તો બાપડાઓને નોકરી ગુમાવવાનો વારો હતો; એટલે મારી
ઠોકડીને બિચારા ચાદ રેલ્વે હમાલો પાસે કબૂલ કરાવ્યું કે બંગાળાના
લાટસાહેબને વિષ્ણુસોઠમાં પહોંચાડી દેવાની પુણ્યમય વ્યવસ્થા
તેમણે કરી હતી !

જસુસખાતાના બડાસાહેબની પ્રેમાળ નેકનજર અમારા પર
પહેલપહેલી ક્યારે પડી તેતો કંઈ ખબર નથી. પણ પડી તે પૂર્વે
ઘણો વખત પહેલાં પડવી જોઈતી હતી એટલું ખરું. કારણ એ,
કે દોઢ વરસ “ગુગાન્તર” છાપું ચલાવી અચાનક બીજાના હાથમાં
સોંપી હું તેમાંથી નીકળી ગયો ત્યારે એક લેખમાં ચોડખું ચોડખું
દેશને જણાવતો ગયેલો; “છાપાંમાં જે લખ્યું છે, તેને એક દિવસ
પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવા માટેજ એ કામમાંથી હું વિદાય લઉં છું.”
ગુગાન્તર શું કહે છે તે સરકાર જાણતી તો ખરીજ. આજે આવું
વાક્ય કોઈ બે ત્રણ વાર બોલી પણ શકતું નથી—તરતજ મુશ્કેટાટ
થઈને પહેરેગીરોના મંડળ વચ્ચે શોભતા શોભતા જેલજાતોએ જવું
પડે. તે જમાનામાં એવું કેમ ન થતું ? એમ કોઈ પૂછશે. કારણ
એટલુંજ, કે લાંબા કાળ સુધી, મોજથી, ઠડે કલેજે રાજગાદીનું સુખ
ભોગવ્યા કરવાથી સરકાર ભોગ-આરામના કેદમાં પડેલી. એ કેદ
એકાદ વરસ વધારે ટક્યો હોત, તો શુંનું શું બનત એ કહી શકતું
નથી; કારણ ગમે એટલા બેવકૂફ તોયે અમે ઇંગ્રેજ ચોપડીઓ વાંચી
વાંચીને સરકાર રૂપી ધાસગંજમાં દિવાસળી ચાંપવાની જાતજાતની
યુક્તિઓ તો શીખ્યાજ હતા.

અમારા બાગમાં થતાં ફળ, મૂળ, વિગેરે સિંકારની લાલચે

હનુમાનજીઓ (વાંસી)નું એક દોળું મહિનામાં ત્રણ ચાર વાર દર્શન
કર્તા જતું. મુરારિયુકુર આગળ ખૂબ બગીચાઓ હતા એટલે રામના
આ અનુભવે વસંતરત્વી પ્રત્યેક બગીચાની મુલાકાત લેતા. એકદ
એ દિવસ ત્યાં ધણે નાંખતા. આ પર ફેલાફેલા કરી ઉમ્મણી કરતા.
હું એક નાનકડી રાઇફલ લઈ તેમના સરદારને ધમક કરવાનો
ધમ્મી વાર પત્ત કરતો. -મિરજનમરી પહેલાં ફેલાફેલા મહિના પૂર્વેથીજ
હું જોતો કે આમરી પાસેતાજ બગીચામાં થોડાક મણસો અખાડો
જમીની રોજ હોડા અરે તેફાત કરતા. મને ખબર નહોતી કે એ
બાગમાં તો પોલિસે ઘાડે રાખેલો હતો. હું તેમને જુગારીઓ
ધારતો. -હો. સિવ્યાસ પોલિસને ઘાડે અહિં ભરાઈ, આ નાશવંત
જૂંદગીમાં થોડો ધણે નિર્દોષ રમવામતનો આનંદ ભોગવતા. આ
અરી અહાત વંચર બીજો ગણાય. (પહેલો નંબર તો જુગાનંતરમાં
પેલી જાહેર નોટિસ આપીતે હું ગુપ્તમંડળમાં બોડાયેલો તેનેજ
મળવો જોઈએ એ લખવાનું હું લખી ગયોહું.)

આ વેળાથીજ પોલિસે ત્યાં જઈએ ત્યાં આમસે પીછો પકડ
ખાતું થઈ શકે. સમાજના જે બાગમાંથી માણસો ખોળી ખોળી સંબ-
રવામાં આવે છે તે જોયાં આપણા દેશનું જનસખ્યાતું બહુ ચતુર
કે બુદ્ધિશાળી વહિ હોય એમ અમે ધારણ. અનુભવે પણ તેમજ સિદ્ધ
કર્તા, આમરા જેવા જનસુઓ પરતે બિલકુલ બેદરકાર, બેપરવા આઈ-
જિલ્લિસ-લેમજાલીઓ પણ કેટલીક વાર રસ્તે ફરતા પાછળ કોઈ
પાછાએ લાગે છે એમ અમણ જતા, એ પીતા કંઈ જનસખ્યાતા
માટે જેવી તેવી નાલેશીમરેલી નથી જો દોહિયાંમાણી ખૂબ હોત
જાતે અમે આપણે વસતની ઉમરના હોત-થોડા ધડાયેલા હોત-તો

ધીરેધીરે જનસુસો વિષે આવો ઇશારો મળતાં અમે-આપું ગુપ્ત મંડળ તેની આખો સન્મુખજ ક્યાંના ક્યાં છૂટે પુણે બંધાઈ જતે કે એમને જરા ગંધ સરખી નહિ આવત. આજે પોલિસરીમાં બેસી આ વાત લખી રહ્યા છું ત્યારે મહાસના ઇન્દ્રાસન પર વિરજતા માંમદારના કંઈ નહિ તો આડેકે ઉપદેવતાઓ મારા બારણા બહાર ટમર ટમર જોતા મોજથી બેસી રહેલા છે. મારા આગળ નહિ, બાર બાર વરસ થયા હોયોક, એજ રીતે એઓ ચોકમદારી બળવી રહેલા છે. અમે લોકો જાણીએ છીએ કે એ જનસુસ છે-એ લોકો જાણે છે કે આ લોકો સ્વદેશીની છાપવાળા બંગાળી છે. અમારી સગવડ અને તક જોગા શિકાર છે અને એમને આંખોથી બંગાળા તો ક્ષણભરે ન કરી શકાય. મહિનાના મહિના વીતી ગયા, વરસો ના વરસો વીતી ગયા-એક પછી એક કેટલી દુકડીઓ બદલાઈ પચુ એમની એ ચિરસ્થાયી અનંત અપાર તપશ્ચર્યા અટકા નથી. આ જનસુસભાઈઓની તપશ્ચર્યાનું દિવ્ય ફારસ જોઈ જોઈ આ અબાળીયા દેશમાં મૂછાળા અને દાઢીવાળા લોકો સિવાય પોલિસ ખાતામાં ખીંજી કોઈ પ્રવેશ કરવા પામતું નથી, એ વિચારે મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે.

ઉછળતું લોહી, “ ડાન્ટકેર ” જુસ્સો અને પોલિસ સંબંધી તો ખાસ અનુપમ બેપરવાહી. પોલિસ.....! કુહુકુહુ ! ત્રણ બદામની પોલિસના તે શા બાર ? એથીજ મેં ઉપર કહ્યું, કે બન્ને પક્ષની હુજૂતી અને મૂરખાઈ ને લીધેજ આટલા દિવસ અમે મોજથી અમારું કામ કર્યું-આતું સાહસ આટલી ખુલ્લી રીતે કરવાં છતાં સન્દેહના પાત્ર જતાં બાર સાગી. પછી જ્યારે એ ચાર “દૂમ

—દૂમ” ધડકાને જોરે સરકારદેવીની સ્નેહાળ નજરનું આકર્ષણ કરવા અમે સમર્થ થયા અને અમારી આંખ આડે ધૂમટો તાણીને અમારી માથુંકો ફરવા લાગી ત્યારેયે અમે તેને હાથતાળી તો આપીજ શકતો. જો પૈસાનું જોર અમારી પાસે ધાર્યા મુજબ હોત તો ખુલ્લું ગુમમંડળ ખરેખરું ગુમ બનાવવું એ મુશ્કેલ કામ નહોતું. દરેક ખાતાને જુદે જુદે સ્થળે રાખી દરેક કામ અંદરના કામદારોને પણ ન માલમ પડે એવી છૂપી રીતે ઘટાવવા માટે કેટલા પૈસાની જરૂર પડે તેનું અનુમાન કરી લેવું એ મુશ્કેલ કામ નથી. તે વખતે કેટલાક સરદાર બહાદુરો થોડું ઘણું ફંડ આપી અમારા પર ઉપરીપણું બજાવવા આવતા—ફ્રાઇંગરૂમમાં બેઠા બેઠા, ચિફ્ટ ફૂંકતા ફૂંકતા બડા લાટસાહેબની જેમ અમારા પર ફરમાન છોડતા. એવા કેટલાક બહાદુરો હજુએ છૈયાં છોકરાં સાથે મોજથી સંસાર ચલાવે છે—કેટલાક તો ભારે પદવી ભોગવે છે. એવાજ એક નરવીરે અમને ૧૦૦૦ રૂપિયા એવી શરતે આપ્યા હતા કે અમારે થોડાએકે મળી *સર બેમ્ફ્રીડ કુલર સાહેબને સ્વર્ગને રસ્તે પહોંચાડી દેવા. ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાંયે જ્યારે માછલું કંઈ જાળમાં સપડાયું નહિ, અને આમ ફરવા હરવાના ખરચમાંજ પૈસા ખરચાઈ ગયા ત્યારે એ ભાઇશ્રી પાંચે અમારા કાન આમળીને રૂપિયા એક હજાર પાછા વસૂલ લીધા. અમે બૂખે તરસે કેટલી વેઠ કરી; અને બાર બાર વરસ દેશનિકાલની સળએ ભેગવી આવ્યા—અને એ ભાઈ તો અત્યારે કલકત્તામાં એક નામીયા ધનિક ગણાય છે અને એનો વાળ સરખો વાંકો થયો નથી. એવો હતો આપણો તે વેળાનો દેશ,

---

* બંગાળ વખતના બંગાળના ગવર્નર

જેને આશરે અમે બોમ્બયુગનો આરંભ કરેલો. ઉપેન્દ્રે પોતાના પુસ્તકમાં ખરૂં જ લખ્યું છે: “ દૂર દૂરના આદર્શ તરફ નજર રાખી, મૂંઝે મોંઢે જે કંઈ, અપમાન, શરમ, યાતના આવી પડે તે સહન ફરી લેવાં એ કંટલી કઠણ સાધના છે તે અનુભવી શિવાય બીજા નહિ સમજી શકે.” દેશને તે સમયે તો એ બાન નહોતું જ થયું. હજીયે થયું છે ખરું?

ગાંધી કાળની યુક્તિ અને રાષ્ટ્રીય જીવનની ફીકાશને લીધે ભારત દેશ કેટલો શકિનહીન-દુબળો થઈ પડ્યો છે તે તેનું સંગ-ઠન કરતી વેળા જણાઈ આવશે. જે મનુષ્ય દુર્બળ છે, બીરૂં, મનોબળ વિનાનો છે તેને લડાઈમાં ઉભો રાખવા માટે દારૂ પાઈ કેદ માં નાંખવો પડે છે. જ્યાં સુધી કેદ રહે છે ત્યાં સુધી તે પરાક્રમ બતાવે છે-નિશા ઉતરતાં તેના પરાક્રમે પૂરેપૂરી ઓટ આવે છે. આ દેશની આજે તેવી જ સ્થિતિ થઈ પડેલી છે. તેથી જ તેને આટલી ઉત્તેજનાની જરૂર પડે છે. એક વરસમાં સ્વરાજ મળશે એવી આશા ન અપાય તો બાગ્યે જ કોઈ સ્વરાજના કામમાં હાથ ધાલે. ઇંગ્લેન્ડની ગોદાખાજી અને બંગાળીઓની ભાવવશતા ન હોત તો આ દેશની કેવી કફોડી દશા થાત તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તે વેળાએ બોમ્બવાદી-વિપ્લવપંથી નેતાઓ પણ ગરમ ગરમ બોમ્બખાજી ન જોત તો પૈસાની મદદ બાગ્યે જ કરત. જાણે તેમણે પોતાની મઝાને ખાતર આદરેલી પોલિટિકલ રમતના અમે બાકુતી ખાદાં હોઈએને!

કેટલોક વખત પાછળ પાછળ કુર્ચાખાદ અવિનાશને શિકાર બનાવી તેના દ્વારા મંડળમાં જ પોતાના “રાહુ”ને દાખલ કરવા સારૂ તજવીજ થઈ. આ રાહુનું નામ રજનીકાન્ત. એ વર્ધમાન જીલ્લાના એક

બાળનો હતો. સાંજે છે ત્યાં સુધી કાળો, શિંગણો, કાંચો પણ બારે મીઠામેસો હતો. એક દિવસ તેણે અવિનાશનો પીછો પકડ્યો કે બસ મારે તો મારા દેશને ખાતર જન કુરમાન કરવો છે. અને તમારો જે ગુપ્ત અપ્પાડો છે તેમાં મને લાખલ કરો. આપનારો તે! મારી સાથે મેળાપ કરાવી આપ્યો. દરેક મિનટ તેની સાથે વાતચીત કર્યા બાદ મેં કહ્યું, “અપ્પાડા જેવી તો કોઈ વસ્તુ છે નહિ, પણ ક્ષત્ર્ય ભવિષ્યમાં થાય તો થાય. તે વેળા જોઈ લઈશું.” તે પછી કાણ જાણે કેવી રીતે તેને આગાનનો પ-તે. તો મળ્યો, પણ તે અંદર આવવા પામ્યો નહિ. મને લાગે છે કે એમાંજ પોક્સિસને મોટું પ્રમાણ મળી વધું કે અમે અપ્પાડો ચલાવીએ છીએ અને આગાનમાંજ તેમું રહસ્ય છે. એ પછી એક રાર-એ પાછળ પાછળ બટકૃષ્ટ ખાલતી દુકાન સુધી આવેત્રો; ચન્દ્રનગર તાદિવલી બોમ્બ પાર્ટીનો પીછો પણ પકડેત્રો. પણ મુકદ્દમા વખતે પોક્સિસે આ રજનીને હાજર નહિ કર્યો, એટલો બધો તે બ્હીકણુ. એટલુંપે ખંડ કે તે વેળાં એનું કામદેકાણું ખબર પડતાં અમારા મસ્ત મંડળમાંના કેમકિને હાથે તે ઠાર પણ અર્ધ જાત, “પણ આપાદ છટકી ગયો !

જે રાત્રિ અમે પકઢાયા તેજ રાત્રે લગભગ દશ વાગે એક હેડ કોન્સ્ટેબલ એ રસ્તેથીજ જતાં આગાન આગળ ઉભો રહેતો. તેજ દિવસે રાત્રે આગાનની જગતી બેવાવાનીછિ એ વાતની રહેજસાજ બધે એમે આવેલી હોવી જોઈએ ખરી.

રસ્તે જતાં આગાન આગળ બોખારો કરી જાણે અમને બોતાબા હું તો જાણે નહોતો આવ્યો. પરેશ કે કોઈક બીજું નીકળ્યું.

તેને જોઈ બાઈશ્રીપાંચે ખખડાવીને કહ્યું “તમે અહિં શું કરો છો?”

તેણે કહ્યું “અમે તો જોગીયાવા છીએ-જોગ સાધીએ છીએ” તે કહે, “હું...ઉંહ. તમે જોગ સાધો છો કે શું કરો છો તે હવે હુંક વખતમાં જણાઈ આવશે.”

તે વેળાએ અમને મનમાં થયું ખરું કે “હવે મોહું કરવામાં સાર નથી. ચોક્કી પહેરે શરૂ થયો લાગે છે, એટલે હવે તે આજે જ રાત્રે અહિંથી ભાગી છૂટવું જોઈએ.” પણ વિધાતાના લેખ ! તે કેમ અમને જવા દે? આટલી સન્મતિ સૂઝેલી તે પણ ઝાઝો વખત ટકી નહિ. માનવી મનમાં અનેક કિલ્લાઓ ધડે છે અને પોતાને મોટો ચતુર ચૂડામણિ માને છે પણ જ્યારે તેનો પડખો કાળ આવે છે ત્યારે તેની યુદ્ધિ આડે એવો મોટો પહાડ આવી પડે છે કે સાદી સરખા વસ્તુ પણ તે વેળા તેને વાંકીચૂકી દેખાય છે.

પકડાયા બાદ ઝાડ તળે મુસ્કેટ્રાટ દશમાં પડ્યા હતા, ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી હાથમાં ત્રિશૂળ વાળી, એક સંન્યાસિની ત્યાં આવી લાગી તેને જોતાં લાગ્યું કે બંગાળના અબણ વર્ગોમાંની કોઈ સાધૂડી કે વૈષ્ણવી હશે. પણ જબરી તો ખરી, સીધી દારોગાની પાસે જઈનેજ પૂછે છે, “હાં, બાબા ! આમણે શું કર્યું છે?” દારોગો હિન્દુસ્થાની હતો, બાંગીતૂટી બંગાળી બોલતાં શીખ્યો હતો. બાઈ માણસ જોઈ રહેજ હસતો હસતો કહે, “એ ચોર છે.”

સંન્યા:-અહં ! ચોર છે !.....એ તો ઠીક, બાઈ તું હજી નહાયો નહિ હોય. હું કેની તને અંગુછો અને ચોળવાને તેલ મોકલી આપીશ મારો મઠ પાસેજ છે.

દારોગો ધીરે પડ્યો. ત્રિશૂળ હાથમાં લઈ સાધવી મારી પાસે

આવી ઉભી અને પૂછવા લાગી-

“ ખેટા ! તેં શું કર્યું છે ? ”

મેં કહ્યું, “ કંઈ નહિ. ”

સંન્યાસિની કહે, “ હેં ! તોયે, હું નામ આપું છું તે નામનો જપ કરજે તો તું બંધનમાં નહીં રહે ”

મેં પૂછ્યું, “ કહો શું નામ છે ? ”

“ ઓમ્કારજી ગુરૂ મહારાજ ”

“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ સર્વ સ્થળે છે. ”

આ નરે પણ મેં બીજાઓ પાસે સાંભળેલું કે લાલબજારની પોલિસ ચોકી આગળ સંન્યાસિની ઘણું કરી મને મળવા સારૂ આવેલી અને લાલબજાર તેના શિષ્યનું ઘર ન હોય તેમ લાથમાં ત્રિશુળ લઈ ગોરા સારંગન્ટો વચ્ચે બેપરવાઈથી ધૂમતી હતી.

૧૨. જેલમાં-

જેલનો મોટો દરવાજો ઓળંગી અમે સત્રી સિપાઇઓની વચ્ચે થઈ જેલમાં પેડા. જેલર બાપુ, નાયબ જેલર બાપુ, તસ્ય નાયબ, બડા હવાલદાર, વચલા હવાલદાર, છોટા હવાલદાર, વિગેરે કેવાકેવા નાનામોટા પ્રાણીઓથી ભરચક એવા નવાખી અંતઃપૂરમાં મારો મુકામ જે સ્થળે થયો તેનું નામ ચુમાળીશ ડિઝી- અર્થાત્ જેલમાં જુદી જુદી દિવાલોવાળી ચુમાળીશ ડિઝી- કોટડી- cell હતી તે માં આ ખાસમહેલનું નામ ૪૪ ડિઝી- (એનો નંબર ૪૪ મો) મેલેરિયા તાવ આવે તો છન્નુથી ૧૦૫ ડિઝી સુધી ચઢેછે, અને એ જમાનામાં સ્વદેશભક્તિ ઉર્ફે રાજકોહ કરવાથી ભાગ્યનો તાવ ૪૪ ડિઝી સુધી ચઢતો.

આ સ્થળેથી રોગી બેલઘાણી કે કાળાંપાણી કે ફાંસી પ્રાપ્ત કરીનેજ પોતાની માનવલીલાની ઇતિશ્રી કરેછે. એ કાળે સારા માણસને માટે એ જેલમાંથી બચી પાછા દરવાનું જરાયે શક્ય નહોતું. કોઈ પૂછશે, કે “ ત્યારે તું કેમ આવ્યો ? ” તો મારે નીચું મ્હોં કરી લાચારીથી કહેવું પડશે કે જીવતાંજીવત સો સો મોત ભોગવી

એક પ્રકારના જૂન સ્વરૂપેનું હું પાછો ફર્યો છું.

જેલરબાબુએ રાત પડી ગઈ હતી તોયે જેલને રસોડેથી ખાત અને અડદની દાળ મંગાવી આપી. સોઢાની થાળી અને સોઢાનો વાટકો છતાં એ ખાદ્ય મીઠું અમૃત સમાન લાગ્યાં. બૂખે પેટે ઢોરને ખાવા જેવું ધાન્ય પણ પકવાન જેટલું ભાવે છે એ જેલ મન્યા શિવાય વાંચકને નહિજ સમજાય. એક એક કોઠડીમાં એક એક જથ્થાને પૂરવામાં આવ્યો. પણ ઘણું કરીને અમને ત્રણ સરદારોને—હું, ઉપેન્દ્ર અને હેમચંદ્રને પોતપોતાની ઓરડીમાં બન્ને સાથીદારો મળ્યા હતા. એટલી અમસ્તી ઓરડીમાં સાથી મળે તોયે ભોગ, ને ન મળે તોયે ભોગ ! એક ખુણે એક ડામરથી રંગેલી ટોપલી અને થોડી એક માટી પડેલાં હતાં—એજ અમારું શેયાગાર ! “લગ્ન માન જય, તિન થાકતે નય” ઠાકુર શ્રી રામકૃષ્ણનું આ સૂત્ર અણુનોતર્યું અમારા પર સવાર થવા આવેલું જોઈને હું તો સ્તંભિતજ થઈ ગયો ! હવે ઉપાય ? મેં સાથીને કહ્યું “ભાઈ. આંખ મીંચી દે; કંઈ એ વેરો આપ્યા વિના ચાલવાનું છે ?”

ઘણું કરીને મારી સંગાથે પૂર્ણચંદ્ર સેન અને નરેન્દ્રનાથ બક્ષીને પૂર્યા—હતા. જેલની અંદર આજે અમે પ્હેલીજ વાર રાત ગળેલી—ત્યારથી બાર બાર વરસ વીતી જઈ એ નિશા કેવી રીતે પૂરી થશે તે તે વેળાએ તો ભાગ્યવિધાતા બ્રહ્માનેજ ખચર હશે. રાતે ત્રણ ત્રણ કલાકે પ્હેરો બદલાતો—દરેક વેળા જોડાના ખડખડાટે—અને બાગાન આગળ થતા પેલા અવાજની સ્મૃતિપટ પડેલી સચોટ છાપને લીધે હું ઝગઝગીને જાગતો. થોડી વાર જાય, અને જળી નિદ્રાદેવીની પ્રસન્નતા મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો ન થયો

હોઈ, એટલામાં પાછો ફરી પહેરો બદલાય અને નવો સંત્રી પોતાની ફરજ બરાબર અડા કરવાના કર્તવ્ય-માનને લીધે છેક પાસે આવીને બરાડે-“એઈ કે.....દી”. બાકીની ઉધ સહવાર પડતાંજ આસપાસના ઝાડવાં પર ધૂમતા, કાગડાચકલાંએ અને જેલની ધંટડીએ ફરી લીધી.

પ્રત્યેક કોડડીને નાની નાની દિવાલ હતી. સામેજ એક નાનકડો વાડો હતો. પહેરેગીરોને બદલી માટે આવતી વેળા કે કેદીઓને કોટડી તરફ અથવા કોટડીમાંથી જેલના મોટા દરવાજા બણી જવાનું હોય ત્યારે વાડો ઓળંગવો પડતો. સહવારે બડા જમાદાર અને એકાદ નાયબજેલર આવીને કોટડીઓનાં તાળાં ખોલતો, અને ભંગી આવીને શૌચની ટોપલી લઈ જઈ નવી ટોપલી અને માટી મૂકી જતો, તથા હાથમ્હોં ધોવા સાફ દરેક કોટડીમાં એકેક ડોલ ભરીને પાણી આપતો. બહાર આવી વાડામાં ડોકીયું કરી જોઈ છું તો દરેક કોટડીને બારણે આતુર ચહેરાઓ દેખાય. કહેવાની જરૂર નથી કે બધા જરા વિસ્મયભરી મુખ મુદ્રાએજ નિહાળી રહેતા. મેં જોયું તો બાગાનના સર્વ કાર્ધ હતા; ઉપેન્દ્ર, ઉસ્લાસ, વિભૂતિ; ઇન્દુભૂષણ, કાનાઈ, નસિની; શચીન્દ્ર નિરાપદ, વિજય નાગ; શિશિર ઘોષ. હેમચંદ્ર અને અવિનાશ પણ બાકી નહોતા. અવિનાશે તો મને એમ પણ સંભળાવી દીધું, કે “તારા મોટા ભાઈ અરવિંદ પણ પકડાયલા છે અને જેલની એક કોટડીમાં તેમને પણ ઉતારો અપાયો છે.”

સહવારના ભોજન તરીકે આવી “લાપસી.” અમે તો આ અપૂર્વ અદ્વપમ પદાર્થ તરફ (હાથમાં ભોખંડી થાળી આવી રાખી)

બહીકના માર્યા ટગર ટગર જોયાંજ ક્યું. શું હશે મારા બાપ? પહેરાવાળો દિલાસો આપી કહે, “બાપુ, બાપો, અચ્છી ચીજ છે.” ચીજ અચ્છી તો ખરી! ભાત અને તેમાં ચપટીક મીઠું ભભરાવેલું. બે ચાર દિવસમાં તો એ લાપસીએ ઠીક પોતે પ્રકાશ્યું. મેઘધનુષ-નાજ રંગ!!! આજે પીળી, તો કાલે ઘોળી; વળી કોઈ વાર લોઢાનો રંગ પણ પકડેસ્તો. એ જોઈ પ્રાણપંખી સંગીતમાં ફૂલ થઈ જાણે લલકારી ઉઠતું “કખન કિ રંગે થાકો મા સ્યામા સુધા તરંગિણી” (“મા સ્યામા સુધા તરંગિણી, કયે કાલે તું કયો રંગ ધારણુ કરે છે?”) સીધી સાદી ભાષામાં કહું તો એક દિવસ સાદો ભાત, બીજે દિવસે દાળભાત, તો ત્રીજે દિવસે, ગોળભાત. સવાર બપોર સાંજની પેઠે વારા ફરતી આ ત્રણરંગી લાપસી રોજ સ્થવારે અમારી સેવામાં હાજર રહેતી. અને અમારા પેટાબાને આ લાપસીસુંદરીનીજ સેવાથી સંતુષ્ટ રહેવું પડતું.

નવેક વાગે સુપારિઠનઠન ઇમર્સન સાહેબ “રોન” (1) ફરવા આવ્યા. અને બગવમાં સ્ટેથોસ્કોપ ઘાલી દાકતર ડયલી સાહેબ પણ દર્શન આપી દરેક જણની તબીયતની જુદી જુદી ખબર પૂછી ગયા. બે ચાર દિવસમાંજ જોલના કામદારોનો ચોખો ચાંપી જોયો તો જણાયું કે ઇમર્સન સાહેબ કંઈ જ નથી, લાલ લાલ મોઢું અને ઘોળી ચામડીની પાછળ છૂપાયેલો એમનો આત્મા બહુ કામળ અને ધરડા કાકાના જેવો હેતાળ છે-અને પેલા આધરિશ દાકતર!-તે તો અમારી પ્રત્યે માયાળુ ફાઇનાનો પાઠજ ભજવશે,-જેવો રસિક છે તેવોજ હસમુખો અને ઉદાર છે! વળી એમ પણ જણ્યું કે કેદીઓના નસીબે ચોંટેલા લાપસીઆઈ

વિગેરે અનુપમ જ્વલપદાર્થો, એની કલમના એક ગોદાથીજ પલટાઈ જઈ સુન્દર દુધ રોટી અને માંસ મચ્છીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે ! શરત એટલી કે તાવ આવવો જોઈએ અથવા માથામાં કે પેટમાં અમળાટ શરૂ થવો જોઈએ ! તેમ થયું કે પછી કંઈ નહિતો અઠવાડિયા સાડે તો, દાકતરસાહેબનું વરદાન મળવાથી, કેદીની ઉદ્ધરણિયક ઉન્નતિ થઈ જવામાં વાંધો આવીજ ન શકે !

હાં હાં ! ઉડી ગયેલું પ્રાણુપંખી, આ સાંભળી પાછું દેહમાં આવી ભરાયું ખરું ! ઉપાય છે ખરો, યા અલ્લા ! આ સહરાના રણમાં પણ તેં થોડીક લિલોતરી તો રાખી છે ! ભક્તવત્સલ ! ખરો તમારો એ મહિમા, પેટોઆની પરવા ન હોય તો પછી તમારો ભાવ પણ કોણ પૂછવાનું હતું ? સહવારે લાપસીઆઈ, બપોરે જલવત્તરલમ્ દાળ અને સાથે (માછલીના રસવાળો) કાંકરિયાળો, રંગબેરંગી જાડા ચોખ્ખો ભાત ! બપોરે ચાર વાગે એજ ખાદ્ય-મહાશયો પુનઃ આવતા. વળી કોઈક કોઈક વાર સાથે પાતળાં કઢીઆઈ ને પણ તેડી લાવતા. એટલે થઈ ગયું કે હવે તો ડયલી સાહેબ રૂપી અધમો-દ્ધારિણી મા અન્નપૂર્ણાનું શરણું ગોત્યા વિના કંઈ છૂટકો નથી. એક દિવસ એક જણે સુપારિઠનઠન સાહેબને આહારવિહારમાં કંઈ ફેરફારી કરવા વિષે કહેવાય તેટલું કહી જોયું પણ સાહેબે કહ્યું કે “ જલ-કોડના વર્તુલમાં ન્યાય અને કડ્ડણ રૂપી જનકી મૈયાને ટાઇટ બંધનમાં રાખ્યા શિવાય છૂટકોજ નથી-લાચાર ! ”

અમેયે સમજી ગયા, કે આ સ્થળે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર થઈને સીધા સીધા સાચું બાચું બોલવા ગયા તો વણુનોંતર્યા યમને ધેરજી

પ્હોંચી જવાનો મામલો છે. કમેકમે કોઇ કોઇને બેચેની જણાવા લાગી. તાવ આળ્યા માંડ્યો, પણ પારાશીશીમાં દેખા દેતો નહિ; અથવા ડાકટર કંપાઉન્ડર ઉંધી ગયા હોય ત્યારેજ તક સાધી ચઢતો, તે જગે ઉતરી જતો !!! પેટમાં અમળાટ, માથામાં સણુકા, શરીર ધૂળરી, ઠંસો, અનિદ્રા આદિ જાતજાતના (જેયાસાંભળ્યા ન હોય તેવા પણ) રોગ જેલમાં ફાટી નીકળ્યા. અને હવેકશે તો ડાકટર સાહેબને ચોકખું સંભળાવી દીધું કે સાહેબાવાનું આપરો નહિ ત્યાં સુધી આ ખિમારી જવાની નથી ! ડાકટર-ફાઇખાએ તો ઓસ્ટ્રેલિયાના નકશા જેવું ભારેખમ મ્હોં પ્હોળું કરી દાંત દેખાડી, પછી મને કમને તેની ટિકીટમાં માંસ અને દૂધ લખી આપ્યાં. વારાફરતી અમારી બદલી આ લોકના સ્વર્ગ સમાન ઈસ્પીતાલમાં થવાનાં પણ લાગ આળ્યો.

થોડાક દિવસ સુધી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર અને જસૂસી અમલદારોની આવજન ભારે ચાલુ રહી. “આ જાણે છે ?” “ફલાણું કેવી રીતે ક્યું હતું ?” “માધાઈદાસ કોણ વાઈ ?” વિગેરે સવાલોના ડામ સાથે અમને ગાળો ભાંડવામાં પણ બાકી ન રાખ્યું. પોલિસના ખપ્પરના ભોગ થઇને થોડા દિવસમાં તો જેલમાં કંઈ ફેટલાયે માણસો ઉભરાયા. રોજ રોજ નવા સોખતીઓ મળવાથી અમારૂં નરક પણ જાણે નન્દનવન બનતું ચાલ્યું ! અમારીજ સાથે ધરણી અને નગેન્દ્ર કવિરાજ-બન્ને માઇઓ-ગિરફતાર થયેલા. એ બાપડાઓ બોમ્બ સંબંધે તદ્દન અગ્મણ્ય-પણ ચોરની સાથે ચોરીનો માલ રાખનાર પણ પકડાય તેમ ઉદ્ધાસની એક બે બંધ સંદુક-પેટીઓ ફાખવાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત ભોગવવા આવવું પડ્યું. સંદુકમાં બોમ્બ

હતો, કે સાપ, કે વિંધુ હતો કે શો અપૂર્વ વૈચિત્ર્યમય પદ્ધતિ હતો તેની તેમને ભલેને ખચરજ ન હોય તેમાં શું ગયું? માનવીનો બનાવેલો કાનૂન તે મંજૂર કરવા તૈયાર નથી. કાનૂનદેવની તો આંખો પોલિસ, હાથ પોલિસ, લાડાથે પોલિસ-એટલે પરિણામે ધોડુંગધેડું એકઠી લાકડીએ હંકાય છે.

મુરારીપુકુર મ્હોલ્લા તરફના એક ધરમાંના બે એક જીવાન છોકરાઓને પણ અહિં આવેલા જોયા. બાપડા સ્હવારના પ્હોરમાં માત્ર ફરવા સારૂ અમારી પાપપુરી તરફ આવ્યા હશે તેમને બંદી બનાવી આપ્યા! બિચારાઓની રડી રડીને આંખોએ લાલચોળ થઈ ગઈ.

તે પછી ધીરે ધીરે શ્રીહટ્ટવાળા વીરેન્દ્ર સેન, સુશીલ સેન અને હેમ સેન જળમાં સપડાઇને હાજર થયા. ખુલનાથી ખીખી હસતો સુધીર સરકાર, અને પ્રતાપાદિત્યના યશોહરના યશમાં વૃદ્ધિ કરતો (અરવિન્દનો સાસરા તરફથી સગો) વીરેન્દ્ર ધોષ. નરેન્દ્ર બક્ષીની સાથે બાઈબધી રાખવાના અધોર પાપ માટે ગરીબડો કૃષ્ણ જીવન માલદહથી પધાર્યો. શ્રીરામપુરવાળો નરેન્દ્ર ગોંસાઇ તો આવેલોજ હતો અને ઉપેન્દ્રના ખાસ સ્નેહી હૃષિકેશ કાંજીલાલે પણ પકડાતાંજ, મેજસ્ટ્રેટની એક સાગરધેરા સૂરે ગળતી મૂકી, “Tom-Fooleries of Bampfild Fooler” વિષે લાંબુ બાષણ કરી પોતાનું જીવ્યું સાર્થક કરી અમારે ત્યાં દર્શન દીધાં. અને એક દિવસે કોઇ શકુનવંતી સ્હવારે મગ્ત મજરાજ સમા ડોલતા ડોલતા મારા મિત્ર દેવવ્રત બસુએ આવીને પોતાનો બીમકાય દેહ મહા મહેનતે એક કોટડીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ચન્દ્રનગરની દુધે કોલેજના અધ્યાપક શ્રી ચાંચન્દ્ર રાયે પણ પોતાના

બહાલા વિદ્યાર્થીઓ ઉપેન્દ્ર અને કાનાઈ દત્તની સંગતિનો લાભ મેળવવા આ રૌરવનરકમાં વાસો કર્યો.-ફ્રેન્ચ ચન્દ્રનગરમાંથી એમને કેમ કરી, અને કેવા રાજનૈતિક કારણે પકડ્યા હશે તે તે વેળા તો મને ન સમજાયું, પણ વિચારી લીધું કે ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લેન્ડ-સગી માના દીકરા જેવા, એક એકને પાણી ભરાવે એમાંના-ચોરના ભાઈ ઘંટી ચોર જેવાજ કેની ?

અમે બ્યારે મુરારીપુકુર ખાગાનના ઘેરા વખતે પોલિસની સાથે અચ્છેદ વિવાહઅધનથી સંજાઈ રહ્યા હતા તે વેળા ગોપીમોહન દત્તની ગલીમાં આવેલા એક અમારા ખીજ અખાડા પર પણ હુમલો લઈ જવામાં આવેલો. ત્યાં શાંતિપૂરવાળા નિરાપદ રાય અને ચંદ્રનગરનો કાનાઈ દત્ત એ બે હતા. એટલે તેઓ પણ તેજ વેળા હસ્તબદ્ધ થઈ આ રાક્ષસી લગ્નસમારંભમાં અમારી શોખ્ય થઈ ખેડેલા, એમ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી.

૧૩. જેલનાં સુખસંતાપ.

પકડાયા પછી કારટમાં કેટલા દિવસ પૂરાઈ રહેવું પડેલું તે તો કંઈ સ્મરણમાં નથી, પણ એ થોડા દિવસ પણ જુગ જુગ જેવા લાંબા અને ભારે લાગવાનાં અનેક કારણો હતાં. પહેલીજ વાર અચાનક ધરતી, આકાશ, ઝાડપાન આદિથી છૂટા પડી જવાને કારણે સ્થામલ ધરિત્રીમયા, ભૂરું સુંદર આકાશ ફળદ્રુલ લિલોતરીનાં દર્શનને માટે તલસતો હું આકળો બેબાકળો બની ગયો! વણુમાંગ્યું જીવનમાં જે કંઈ આવી મળે છે તેનો વિયોગ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો મર્મ, તેની કિમ્મત સમજતાં નથી-માત્ર અજ્ઞાનમાંજ તેના ઉપભોગનો આનંદ કેટલો છે તે માનવી વીસરી જાય છે. અને પછી સાત હાથ લાંબી અને પાંચ હાથ પ્હોળી આરે બાજુ દિવાલોથી ઘેરાયેલી કોટડીમાં પૂરાવું-જણે કંસના કારાગરમાં રાક્ષસનું પાપાણુ હૃદય, જીવન ન લેતાં માત્ર ગુંગળાવીને જીવતાંજીવતજ દેવકીને મૃત્યુ-ગાતના ભોગવાવે-તેવો અનુભવ! વધારામાં વાતચિતનો આનંદ અદૃશ્ય! એના જેવું તે બીજું કુઃખ

શું? પહેલાં કોણ જાણતું, કે મરજી મુજબ માત્ર ગમે તેવા ગપાટા મારવામાંયે આટલો બધો આનંદ રહેલો હતો! માત્ર વાતચીત ન કરી શકવાથી, હૃદયમાં કેટલી ઝાળ ઉઠે અને પ્રાણપંખી કેટલું તરફડી મરે તેનો ખ્યાલ હવે આવવા લાગ્યો! છાના છૂપા, જોડેની ઓરડીવાળા સાથે બે અક્ષર બોલવા જતાંજ પહેરેગીરાનું ટાળું “હાં ! હાં ! એમ ! શું કરે છો” એમ બોલતું દોડી આવે! અમારે મૈત્રીબાબા થઇને-ચૂપચાપ પડી રહેતું એવો કાયદો. અને એ સમાધિનો ભંગ થયો કે સગ્ન થવાની! મહા ત્રાસ! પણ પછી અમારામાંથી કોણ જાણે કોણે પહેરેગીરને કંઈ દક્ષિણા આપતાંજ અચાનક કાયદો સીધો દોર થઈ ગયો, મુંગા મુંગા એ લોકો પહેરો ભરવા લાગ્યા અને અમેયે શરમાળ નવવધુ પેઠે ધીમે સાદે, જોડેના પાંજરામાં પૂરાયેલા મેના પોપટ સંગાથે સુખદુઃખની વાતો કરતા. અને ઉપરાંત પેટાબાની દુર્દશાની કથા તો મેં જણાવેલીજ છે. વધારામાં હતુમાનજીનો ઉપદ્રવ-ઉર્ફે સિ. આઈ. ડી. સાથેના વણમંગેલા પ્રેમપ્રસંગો!

અચાનક આ બધી આફતોનાં વાદળાંઓમાંથી એક દિન સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો અને અમારે પેલા જીવન્ત, “માર્ગલ સ્ટેચ્યુ” (આરસપૂતળું) ઉર્ફે બરલી સાહેબની અદાલતમાં પોતે કરેલાં પાપોનો હિસાબ દેવાને જવાનું થયું.

અહા શા એ આનંદ ! બલેને અદાલત હોય, બલેને મરણયાત્રા હોય પણ બહારની ખુલ્લી મોકળી હવા, લિલોતરી, બૂફું સુંદર આકાશ-એ સર્વ નિસર્ગ સૌન્દર્ય પહેલાં એક વાર આંખો તૃપ્ત થાય ત્યાં સુધી પી લઇએ, પછી મરવાનું હોય તો સુખે મરાય !

પેટ ભરીને છૂટકારાનો દમ લેવામાં, શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-ગંધમય જગતના અંગીભૂત માનવીને પ્રકૃતિને પડખે મોકળાશથી રહેવા માંથે કેટલો આનંદ મળે છો એવી તૃપ્તિનું સુખ પૂરતું મળવા છતાં મનુષ્ય તેનો ઉપભોગ નથી કરતો, ખોટી ખોટી વાસનાઓ - ઇચ્છાઓ કર્યા કરે છે ! માત્ર સ્હેલાઈથી સતોષાનાઈ બાળક, અને શાન્ત પ્રકૃતિ, સ્થિતપ્રજ્ઞ જોગીજ તે ભોગવે છે ! એક મોટી લાંબી ગાડીમાં પૂરાઈને અમારે જવું પડ્યું. ચારે બાજુ સારંગન્ટો, સિપાઈઓ અને વચ્ચે ગાડીમાં ખિચોખીચ ભરેલા અમે બધાજ નૌજવાનોએ કલરવ મચાવી મૂક્યો. બરલીની અદ્દલત આગળ ઉતરી, જોડા બહાર કાઢી ઉધાડપગાજ અંદર જવું પડ્યું ત્યારે જણાયું કે આવા ભારે દંડધારી ન્યાયદેવતા પણ ચર્મપાદુકાથી બ્હીએ છે ! અંદર લાકડાના બનાવેલા ઘેરાવામાં આસપાસ લોખંડી સળિયાથી બનાવેલી એક લાંબી સાંકડી જગા હતી ત્યાં ન્યાય દેવતા તરફ મ્હોં રાખી અમે બન્દીવાન તરીકે ઉભા રહ્યા.

અદ્દલત આગળ ગિરદી જમી હતી, તમાશગીરો પુષ્કળ હતા, પણ બધાને અંદર જવા દેતા નહોતા. અમારી વાતચીતનો અવાજ અબ્બણુતાં એકાદ બે ડિગ્રી વધારે ચઢતાંજ બરલી સાહેબની લાલચોળ આંખો અમારા તરફ ધુરંકવા લાગી. એટલે અમે ચૂપ થઈ ગયા. પણ બે ચાર દિવસ એમનું એમ ચાલ્યું એટલે ટેવાઈ જવાથી ગણકારવાનું બંધ કર્યું. એવું જોઈ સાહેબ ભાંગીતૂટી બંગાળીમાં ધમકાવવા લાગ્યા અને જમીન પર બેઠેલા હોઈએ તો મહેતાજી નિશાળીયાને સજા કરે તેમ વાતો કરવાને વાંકે ઉભા કરવા લાગ્યા !

મુકદ્દમામાં સાક્ષીઓની તપાસ વિગેરે કેવી રીતે ચાલતું હતું

તે તરફ અમે બિલ્કુલ લક્ષ આપતા નહોતા. પરિણામજ નજીવાની ગરજ હતી. આ બધી કચકચના કંટાળામાં ક્યાં સુધી રહેવાનું? સારો દિવસ મુકદ્દમે ચાલતો અને સાંજે ગાંડીમાં પૂરાધને સરખસ જોલ જતું અને પાછા કોટડીમાં પૂરાવાતું થતું. તોયે આમ રોજને રોજ નાહી ઘોઘ જમીને બહાર જવાનું અને એક જાતના આનંદ સમારંભમાં ઉભા રહેવાનું—એવી તપાસણી તો બે ચાર વરસ છે. આલ્યાં કરે—એમ મનમાં થતું !

આગળ જણાવ્યું છે કે છપી પોલિસ ખાતાના ભાઇઓ રોજ જોલખાનામાં આવતા જતા તો હતાજ. કોઇ ખુદ્દાજીનું નાનકડી બાળા સાથે લગ્ન થવાથી તેની જેવી દુર્દશા થાય, અથવા, ગરીબ દરિદ્રી મજૂરના હાથમાં સોનામહોરનો ચક્ર આવતાં લોભવૃત્તિના ઉત્પાત અને ચોરના ભયથી જે અવસ્થા તેની થાય, તેવી આજે એ ભાઇઓની થઈ પડી હતી ! મીઠું મીઠું ખોલી સામાનું બ્લન ભૂલાવી તેના પેટમાંની વાતો કેવી રીતે કઢાવી લેવી તેનો ભારે પ્રયત્ન તેમણે આદર્યો હતો. બધામાં પહેલો નંબર ઇન્સ્પેક્ટર સ્યામશૂલનો આવે ! એકે દિવસ એવો નહિ ગયો હોય જ્યારે સ્યામશૂલ બાપુએ અગ્નિપૂર જોલની ચુમાળીસ ડીઝીની કોટડીમાં આવી ભમરાની પેડે ગણુગણુટ નહિ કર્યો હોય ! કાળીકાળી બરાઉ લાઠીમૂછો વડે શેભતું તેનું હંતુલ વદન હસ્યા કરતું; બોલમાં મિઠાશ તો માય નહિ અને ગમે એટલું અપમાન, મહેણું કે ગાળ સાંભળવા પડે તોયે તે સામે ટકી રહેતાની ખત તો એનીજ કહેવડાવો આખરે બિલાડીનું મોઢું નસીય તે આવતું શીકું તૂટી પડ્યું—નરેન્દ્ર ગોંસાઈ, પોલિસ અને પોતાના બાપની

આજીજી-આમહથી પીગળી ગયો અને સરકાર તરફથી સાક્ષી આપવા કબૂલ થયો. નરેન્દ્ર મોટા માણસનું સંતાન-ઠીક છે, શોખને ખાતર દેશનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં પડેલો. તેને અમારી અંદરની વાતોની ખબર ન હતી. ચન્દ્રનગરના મેયરની ઉપર જોશ્ન નાંખવાની યોજના વખતે જરાતરા મદદ કરેલી અને બંકુરાની તેની જાગીર આગળ ધાડ પાડતી વેળા એકવાર અમારામાંના એક મંડળને લઇને ત્યાં ગયેલો.

નરેન્દ્રે ખાધેલા આ પલટાની વાત મને ખેલાં ખેલાં ખબર નહોતી, પણ અચાનક તેની કેટલીક હિતચાલો પર સંદેહ આવવા માંડ્યો અને કાનોકાન વાત ફેલાઇ ગઇ. નરેન્દ્ર જે સ્થિરચિત્ત અને હોંશિયાર હોત તો તો કળે કળે બધી વાતો મેળવી લઇ સર્વનાશનું કારણ થતે ખરો. પરંતુ ઉંધી ચાલ ચાલ્યો-જેને તેને છૂપી ગૂઢ વાતો વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યો એટલે સંદેહનો ભોગ થઈ પડ્યો; અને પોતાની બાજી ધૂળ મેળવી. તેના સવાલો પણ અજબ હતા-સાંભળતાંજ કળી જવાય કે પોલિસદાદાએ રચેલા પ્રશ્નો એ માત્ર પોપટ પેરે બકી જાય છે? જેમકે, મદ્રાસનો નેતા કોણ છે? મહારાષ્ટ્રનો અગેવાન કોણ છે? આખરે પંડિત હાષિકેશ બુદ્ધિ સુઝાડી કે થોડાએક બનાવટી નામો કલ્પી કાઢીને આપવાં. ભોમા મળી મસક્ત કરીને મેં જણાવ્યું કે પૂનામાં પુરૂષોત્તમ નારેકર પ્રમુખ છે-અને મદ્રાસમાં વિશ્વંભર પિલે. હાષિકેશ પણ તેજ નામો નરેન્દ્રને સંભળાવ્યાં.

એટલામાં અચાનક દાકતર ડેલી સાહેબ અને સુપારિઠંઈ ઈમર્સન સાહેબની કૃપાને પરિણામે કોટડીમાંથી અમારો ઉદ્ધાર

થયો અને ત્રીજા નંબરના વાર્ડમાં અમે દાખલ થયા. આ વાર્ડમાં ત્રણ ઓરડા-એ બાળુ નાની નાની બે ઓરડીઓ અને એક યોગાન-એટલું હતું. મોટા ઓરડામાં અખાડા વાળાઓ પેદા, એક બાળુ ની ઓરડીમાં અરવિન્દ તથા દેવવ્રત અને બીજી બાળુની કોટડીમાં મારી અને બીજા એક બે સાથીદારોની પધરામણી થઈ. પહેલે દિવસે આ પ્રકારે એકજ જગાએ છુટા એકઠા થતાં ભારે ઉલ્લાસમય ઘોંઘાટ વ્યાપી ગયો. કેટલીક મિનિટો સુધી હો હો ધમાધમ મચી રહી-પછી વાતાવરણ શાંત થયું. નરેન્દ્ર ગોંસાઈ અત્યાર સુધી એક ઇલાયદી કોટડીમાં હતો.-બધાના સન્દેહ અને ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડેલો એ પણ હવે તો ત્રીજા નંબરના વાર્ડમાં આવ્યો. એ શરૂઆતની ઉલ્લાસભરી ધમાધમનો લાભ લઈને ઉપેન્દ્ર અને બીજા કેલાકોએ મળી તેને એકવાર ખૂબ મેથીપાક જમાડ્યો. બિચારો જેલરખાલુની પાસે જઈ ફરિયાદ કરી આવ્યો, કે “ આ ભામગ્રામંડળ મને જીવનનથી પૂરે. કર્યા વિના છોડવાનું નથી. ” તેજ દિવસથી તેને જૂદો પાડી ગોરાઓ-યુરોપિયનોના વાર્ડમાં રાખવામાં આવ્યો.

અહિં આવ્યા બાદ એક બીજી વિશેષ સગયડ મળવાથી જેલખાતાનું જીવન વધારે મીઠું બની ગયું. અમારાં સગાંબહાલાં બહારથી અમારે ખાવાસાફ ફળફળાદિ મોકલવા લાગ્યાં. ૩ નંબરના વાર્ડમાં વધારે દિવસ રહેવાનું થયું નહોતું એમ મને લાગે છે. કારણ તે પછી તુરંતજ પ્રભાસ દે અને પંડિત પંચાનન તર્કરત્ન સહિત બીજી એક ટોળું પકડાઈને આવવાથી એ વાર્ડ સાંકડો પડ્યો અને પહેલા નંબરના વાર્ડમાં અમારી પધરામણી થઈ. ત્યાં એક મોટો વિશાળ

હોલ હતો-સામેજ અલિપૂર જોલનું રસોડું હતું. હવે તો અમારા આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રાતદહાડો હરહર મહાદેવ ! કોઈક વેળા બસ ગાયનજ ચાલ્યાં કરે. કોઈક વેળા ઠૂકા મસ્કરી અને પ્રભાસ દે ને બનાવી ચિત્રવચાનીજ ગમ્મત ચાલે ! ખ્હારથી માંસ, મચ્છી, ફળમૂળ વિગેરે એટલાં તો આવતાં, કે તેને કેમ પૂરાં ખપાવવાં તે સવાલ થઈ પડતો. કાચું માંસ કે મચ્છી આવતાં, તો રાંધવામાં એકકો દ્રૌપદીનો અવતાર સમા હેમદા જોલને રસોડે જઈ રાંધી લાવના. દર રવિવારે અને વચ્ચે પણ કોઈક કોઈક દિવસ અમારાં સગાંવહાલાં મુલાકાત માટે આવતાં. જોલતી ઓફિસના ઓરડામાં, ખ્હારના પંખી અને પાંજરામાંના પંખીનો મેળાપ થતાં દરેક પોતપોતાનાં વહાલાં સાથે તે ઓરડાના એકાદ ખુણામાં બેસીને ચિરવાંછિત ખબરઅંતરો આપતા લેતા. લાંબા સમયના વિરહને લીધે બહારની દુનિયા તો અમારે મન જાણે એક ભારે અદ્ભુત રોમાન્સ જેવી થઈ પડી હતી. તેજ રીતે અમારી દુનિયાનાં નેત્રોથી છુપી જોલપૂરી અમારાં સ્વજનોને મન એક ભય વિસ્મય અને કુતૂહલજનક રહસ્ય જેવીજ લાગતી । જોલમાંના ખૂનીઓ, લૂટાડુઓ ધાડપાડુઓ કેવું જીવન ગાળતા હશે ? જોલમાંનાં જીવો શું ખાતાપીતા હશે, અને ચોવીસ ખ્હોરનો લાંબો દિવસ કેમ કરી ગાળતા હશે ? આવાં અદ્ભુત અનંત કુતૂહલ તેમને થતાં. તેમ તેમને દુઃખ, (લાગણી) પણ ઝાઝું થતું. અને અમે તો બસ આ પૂછીએ અને તે પૂછીએ ! બેચાર સાથીદારો બચી ગયા હતા તેઓ શું કરે છે ? દેશ શી વાતો કરે છે ? આખરે બંધા એક થશે કે નહિ, આટલાં આટલાં બલિદાન અપાતાંયે દેશના દરદને પિછાનનારા નીકળશે કે નહિ ? આવું આવું અમે પૂછતા,

જેલમાં પૈસા આપવાથી સારું ખાવાનું, સિગારેટ, દિવાસળી, મિઠાઈ, મેવો આદિ મળી શકે છે એવી ખબર પડવાનીજ વાર-કે અમે કેરેટ જતાં ત્યાંથી આત્મીય જનોને ખબર મોકલાવતા કે નાણું મોકલી આપો. એ વખત મેળાપ થતાં તક સાધી કોઈ કોઈ પૈસા લાવતા, અને ચોરની પેઠે આમ તેમ જોઈને હાથમાં સેરવી દેતા. નસીબ સંજોગે જો કોઈ વાર કોઈક પ્લેરેમીરની નજર પડતી, તો તેની તરફ આંખ મચકાવતાં, ગણે ગણતોજ ન હોય તેમ ને મ્હોં ફરવી નાંખતો અને ઉંચે જોઈ ભારોટિયે કેટલા કરોળિયા વળગ્યા છે તે ગણુવા બેસી જતો. પણ જેલ પાછા ફરતી વેળા ખૂબ પાસે થઈને ષસાર થતો ત્યારે તેની ઈશારત સમજી હાથમાં એકાદ પાવલી સરકાવી દેતાં યુવયૂવ મુગ્ધો રહેતો. પાકશાળાના ઉપરી મહાશયને જરાતરા દક્ષિણા મળતી એટલે અમારા વાડમાં ધી ચોપડેલી ખાસી નાગુક રોટલીઓ, સુંદર શાક, દાળ વિગેરે રાત્રે પ્લેરાવાળાની મારફતે આવતું.

ન્યારે ભાતપાડાવાળા પંડિત પંચાનન તર્કરતનને જેલમાં અટકમાં લીધા ત્યારે એ નિષ્ઠાવાન, સાત્વિક ભૂદેને પકડવાથી ઇમિસન સાહેબને તો સાપે છંધુદર ગળ્યા જેવો ઘાટ થયો. પ્લેલી વાત તો એ કે ભૂદેવ સ્વયંપાક શિવાયનો ખોરાક ખાતા નહોતા બીજી વાત ગંગાજળ શિવાયનું પાણી નહોતા પીતા. અમે તે વિચાર્યું કે આ હડહડના કળજીગમાં ગૌરાંગી જેલકોડ રૂપી પત્થ તળે દયાઈ ચંપાઈને બાપડા ભૂદેવ માર્યા જશે. પણ ઇમિસન સાહેબ મિચારા બલા માણસ હતા. તેના મત મુજબ પંડિતશ કંઈ કેદી નહોતા. હજી તો તેમની તપાસ પણ થવાની હત

એટલે ઓપ્રીસમાં બોલાવીને તેમને ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યા, પઠાવ્યા; પણ ન માન્યું એટલે પુષ્કળ વિચાર કરી ગોઠવણુ કરી કે પંડિતજીને હાથે પોતાની રસોઇ કરી લેવા દેવી. પણ વળી એક વાંધો ઉઠ્યો. જેલના ધાતુના વાસણોમાં પંડિતજીએ પોતાનો ખોરાક રાંધવા ધસીને ના કહી. લાચારીથી જેલની તળાવડીને કાંઠે ઝાડ નીચે તેમના રસોડાની ગોઠવણુ થઈ-એ ઇંટનો ચૂસો અને એક બે પિત્તળનાં વાસણુ. પણ ગંગાજી ભાટે સાહેબ બહાદુરે પરવાનગી ન આપી. ફિલ્ટર કર્યા વગરનું પાણી ! તેમાં તો પ્લેગનાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય ! પણ સત્યાગ્રહી પંડિતજીએ “તરસ્યો તરસ્યો મરું, પણ ખીન્નું જળ નહિ પીઉં” એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લેવાથી-અને ખીન્ન પાણીને સ્પર્શ પણ ન કરવાથી સાહેબ કડવે મોંઠે એ ધુંટડો પણ ગળી ગયા. તર્કરત્ન મહાશયનો ઓળખિતો એક માણસ રોજ એક ઘડો ગંગાજળ આપી જવા લાગ્યો. સારે નસીબે, થોડાક દિવસ એમ વહી જતાં, સાબિતીને અભાવે તેમનો છૂટકારો થયો; નહિ તો અલિપૂર જેલમાં થોડે ઘણું દિવસે પણ એક બ્રહ્મહત્યા થતે અને વિનાકારણુ ઈંગ્રેજ સરકારને કપાળે કાળી ટીલી(!) ચોંટતે !

૧૪. તપાસ

અમારા મુકદ્દમાની સુનાવણી મિ. બરલી (L, Birley) સાહેબની બેઠક સમક્ષ ૧૯મી મે ને દિવસે શરૂ થઈ. અમે ૨૭ મે ને દિવસે પકડાયેલા, ૪થી મેએ જોલમાં આવેલા, અને ૧૪ દિવસ કોટડીમાં પડ્યા પડ્યા, ભાગ્યોદ્ધિની લહરીઓ નિહાળ્યા કરી. તારીખ ૨૭ મેની રાતે પોલિસની બિછાવેલી જાળ મુજબ અનેક સ્થળે તપાસ થયેલી. તેમાં મુરારીપુકુર બાગાન આગળથી અમે નીચે મુજબના ચૌદ નરવીરો સરકારના મહેમાન થયા હતા.

૧ બારીન્દ્રકુમાર ધોષ-કલકત્તા

૨ ઉપેન્દ્રનાથ બટ્ટાપાધ્યાય-ચંદ્રનગર

૨ ઉદ્યાસકર દત્ત-બ્રહ્મણબેડીયા

૪ ઇન્દુભૂષણ રાય-યશોહર

૫ વિભૂતિભૂષણ સરકાર-શાંતિપૂર

૬ નલિનીકાન્ત ગુપ્ત-રંગપૂર

૭ શચીન્દ્રકુમાર સેન-સોનારંગ

- ૮ વિજયકુમાર નાગ-ખુલના
- ૯ કુંજલાલ શાહ-કુટૂંબીયા
- ૧૦ શિશિરકુમાર ઘોષ-યશોહર
- ૧૧ પરેશચંદ્ર મૈલિક-યશોહર
- ૧૨ નરેન્દ્રનાથ બક્ષી-રાજશાહી
- ૧૩ પૂર્ણચંદ્ર સેન-તમલૂક
- ૧૪ હેમેન્દ્રનાથ ઘોષ-યશોહર

નં ૧૫-ગોપીમોહન દત્ત સ્ટ્રીટમાં અમારો બીજો એક અખાડો હતો. તેના પર પણ એજ વેળા હૂમલો થયેલો અને ચંદ્રનગરવાળા શ્રી કાનાઇલાલ દત્ત અતે શાંતિપૂરના નિરાપદ રાય ભાંની સુખશાંતિની ઉંઘ છોડી જલમંદિરમાં પધાર્યા.

સ્ટાર થીયેટરની સામે નં ૪૮ એ સ્ટ્રીટમાં અરવિંદનો મુકામ હતો. એજ ગોઝારી રાત્રે-પાછલે પ્હોરે તેના પર પણ આક્રમણ થયું. પણ તે કાળમાં બંગાળાનાં સ્ત્રીજને રણુનીતિના મયદાનમાં ઝૂકાવ્યું ન્હોતું; એટલે મારાં ભાભી કે ખ્હેનના હાથમાં હાથકડી ન પડી. બોમ્બયુગના જમાનામાં અમારામાં બે ચાર સ્ત્રીઓ હતી ખરી અને જણાઇ જતાં તેમને ધમકાવેલી-દબડાવેલી; પણ કોઇ પકડાઇ ન્હોતી-સરકારની મહેમાન બની ન્હોતી. અમારાં ભાભી અને ખ્હેનને તો અમારાં કુકાર્યની જરાયે ગંધ નહોતીજ. મોટાભાઇ અરવિંદને ખબર ન હોત તોયે તે છૂટી ન જત-કારણુ તે વહે-માતરમ્ ચલાવતા. આ ૪૮ નં. વાળા ઘરમાં અમે મનોરંજન ગ્રહકાકુરતાતું “નવશક્તિ” પત્ર અમારા પોતાના સિદ્ધાંતો અને આદર્શો અનુસાર ચલાવવાને યોજના તે વેળા ધડતા; કારણુ

“બુગાંતર” છોડી દીધા પછી મને થયા કરતું, કે હજુ તો પ્રગ્નને જણાવવાની-સંભળાવવાની ધણી વાતો બાકી રહી ગઈ છે. “નવશક્તિ”માં તે વાતો જણાવવાના મારા કાર્મમાં આડબાલિયાના અવિનાશ ભટ્ટાચારજી અને શૈલેન્દ્ર યસુ પણ તેજ ઠેકાણે મને મદદ કરતા. કહેવાની જરૂર નથી, કે અરવિંદ, શૈલેન્દ્ર અને અવિનાશ ત્રણેએ આ સ્થળેથી સરકારની મહેમાનગિરી એક સાથે સ્વીકારી.

અમારા સર્વના મોટાભાઈ જેવા વયોવૃદ્ધ હેમચંદ્ર દાસ ઉરફે હેમદા ૩૮-૪ નવકૃષ્ણ સ્ટ્રીટમાં આવેલે પોતાને મામાને ઘેર રહેતા. પેલી ઝોઝારી બીજી મેની તારીખની કાળરાત્રિએ તેમને પણ ચતુર્થજ થઈ આ સ્થળેથી લાલબગ્ગર બદલી કરાવવી પડી. મેં પહેલાં ઓળખાવ્યા છે તે ચોરીનો માલ ઉરફે સાપ કે વિંધુ(1) વાળી બે બંધ પેટીઓ રાખવા માટે ગિરફતાર થયેલા કવિરાજ બંધુદાસ જ્યાં પકડાયેલા તે પ્રાતઃસ્મરણીય ઘર હતું નં ૧૩૪ હેરિસન રોડ. નગેન્દ્રનાથ ગુપ્ત અને તેનો ભાઈ ધરણીનાથ ગુપ્ત મુન્શીગંજમાં રહેતા. ભોગ બિચારા (કાલિગંજના) અશોકચંદ્ર નન્દી, (વર્ષમાનનો) વિજયરત્ન સેનગુપ્ત અને (નડાઈના) મોતીલાલ રાયના, કે પેલી રાત્રે તેઓ ગુપ્ત બંધુઓની સાથે સૂતેલા ! બરલિ સાહેબની કૃપાથી વિજય તથા મોતી તો છૂટી ગયા ખરા પણ અશોક, ઉલ્લાસ, નગેન્દ્ર અને ધરણી એટલાને તો અમારા જોલનન્દનવનનો ઉપભોગ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુંજ.

એ શિવાય ૩૦-૨ હેરિસન રોડ, ૧૧ હેરિસન, ૨૩ સ્કોટસ લેઇન અને ઉલ્લાસકરના પિતા શ્રી દ્વિજદાસ દત્તાના શિવપૂરમાં આવેલા ઘર પર પણ પોલિસની ધાડ પડેલી. પહેલા ઘરમાં અમારા

કાગળપત્રો અમને છૂપી રીતે મળતા. ત્યાં ધાડ પડતાં રજી મેનાજ થોડાએક કાગળ પોલિસના હાથમાં આવ્યા. ૧૧ નંબરના ઘરમાં અવિનાશ “જીગાન્તર પુસ્તકાલય” ચલાવતો અને ત્યાંથી “વર્તમાન રણનીતિ” “મુક્તિ કોન પથે” આદિ પુસ્તકો વેચતો; પણ પોલિસનાં પુણ્ય પગલાં ત્યાં પધાર્યાં તે ખેલ્યાં એ ત્રણ દિવસ આગળથીજ તેણે પોતાનો મુકામ બદલી નાંખ્યો હતો. એટલે ત્યાંથી કશું હાથ આવ્યું નહિ. ૨૩ નં રકોટસ લેઇનમાં ખેલ્યાં અરવિંદ રહેતા, એટલુંજ. આથી ત્યાં પણ પોલિસને ફાકટજ ફેરો પડ્યો. ગરીબ બિચારા ઉલ્લાસકરના બાપ ! તેમને પોતાના કુળદાપકનાં પરાક્રમો વિશે જરાયે ખબર નહોતી. ઉલ્લાસ પોતાના બાપીકા ઘર સાથે સાથેનો સંબંધ તદ્દન તજીને બાગાનમાં આવી વસેલો. તેને ઘેરથી મુકદ્દમામાં પૂરાવા તરીકે કામ લાગે એવું કંઈ ન મળી આવ્યું.

અમારી પાસેથી મળી આવેલા કાગળપત્રોને આધારે પાછળથી શ્રીરામપૂરવાળા હાંધિકેશ કાંજીલાલ, ખુલનાના સુધીરકુમાર સરકાર, સાગરદાંડી યશોહરવાળા વીરેન્દ્ર ઘોષ, કૃષ્ણ જીવન સાન્યાલ (માલદહ) અને સિલહટના ત્રણ બાઇઓ હેમચંદ્ર, વીરેન્દ્ર અને સુશીલ સેન તથા રામપુરના નામચીન બાપુ નરેન્દ્રનાથ ગોસ્વામી પકડાયા.

તપાસ વધારે ને વધારે ચાલતાં કોળવાઇમાં રોજ ઉંદર પડતા અને એ બધાઓ મળીને અલીપૂર કેસમાં પકડાયલાઓનું ખીજી ટોળું ધડાયું. તેમાં દેવવ્રત બસુ, ચન્દ્રનગર દુષ્કે કોલેજના પ્રોફેસર ચાન્દ્રનાથ રાય, ઇન્દ્રનાથ નન્દી, નિખિલધર રાય મૌલિક, વિજય ભટ્ટાચાર્ય, પ્રભાસ દે, મારા મામા સત્યેન્દ્રનાથ બસુ, નામપૂરના બાલકૃષ્ણ હરી કાણે અને યતીન્દ્ર બટ્ટાપાઠ્યાય

ઉદે નિરાલંબ સ્વામીનો સમાવેશ થયો.

શરૂઆતના આદિપર્વના કાળમાં ક્રાન્તિભર્યા વિચારો ફેલાવવાના યુગમાં દેવવ્રત અમારા સંગાથી હતા ખરા, પણ પાછળથી ધાર્મિક અને સાધનાની વૃત્તિમાં ગૂંથાઈ જવાથી અમારી રાક્ષસી દાનવલીલામાં સામેલ નહોતા. પણ થોડો ધણો પણ દુષ્ટસંગ કંઈ ફળ્યા શિવાય રહે?—પછી તે આદિપર્વમાં હોય કે વિરાટપર્વમાં. એના દાખલા રૂપે દેવવ્રત, ચાંચ્યાણુ, વિજય અને નિરાલંબ સ્વામીના દૃષ્ટાંત સચોટ છે. ચાંચ્યાણુનો ભયંકર ગુનહો એટલોજ કે તેણે ઉપેન્દ્ર અને કાનાદને કોલેજમાં ભણાવેલા. તેમના તરફ સ્નેહ બતાવેલો અને કોઈક વાર તેમને ઘેર જઈ કુશળ સમાચાર પૂછેલા. ગરીબ બાપડા વિજય બદાચારજીનો અપરાધ એ કે તેણે અમને પોતાનું ઘર ભાડે આપેલું—દૂધ પાઇનેજ સાપ ઉછરેલો ! નિરાલંબ સ્વામી જ્યારે પૂર્વાશ્રમમાં યતિ બાળુ હતા, ત્યારે અમારા વિપ્લવપંથમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા ખરા, પણ પછી મતભેદ પડતાં તેમણે સંન્યાસ લીધો અને ત્યારથી અમારી રાક્ષસી યોજનાઓ સાથે તેમને તલભાર પણ સંબંધ નહોતો. થોડું ઘણું પાપ કરેલું તેને માટે પકડાઈને બધાએ જલ ભોગવી. પણ પાછળથી તપાસને અતે બધા છૂટી ગયા ખરા, ચાંચ્યાણુનો કેસ તો સરકાર બહાદુરે જાતે સંભાળી લીધો. તે તો ક્રાન્સની સરકારની પ્રજા ગણાય, એટલે તેમને પકડી શકાય નહિ પણ છતાં ફ્રેન્ચ મેયર અને બ્રિટીશ પોલિસે મળી સમજી મસલત કરી તેને ગેરકાયદેસર રીતે ગિરફતાર કરેલા. પછી હોહા થઈ જવાથી મહાકબે કોળવાઈમાં પકડેલો ઉંદર પણ છોડી દેવો પડ્યો !

૧૯મી મેથી ૧૧મી સપ્ટેમ્બર સુધી તપાસ ચલાવીને બરલિ સાહેબે ૩૮ જાણને સેશન્સ કમીટ કર્યા. એ કાળે રોજ જેલથી અદાલત અને અદાલતથી જેલ આવજા કરી કરીને અમે બહારની મોકળા હવા પેટભરીને ખાઈ લીધી. રોજ જેલમાં બાત ખાઈને અદાલતે જવાનું અમારે મન નિશાળની છૂટી જેવું હતું. અને પાછું સાંજે જેલ આવવું તે યમદૂત જેવા માસ્તર સાહેબ પાસે જવાનું જ ન હોય તેમ કાળ જેવું લાગતું. મોટી બેથૂન ફાલેજની ગાડી જેવી બન્ધ પડાનશીન ગાડીમાં બેસી

“સ્વદેશેર ધૂલિ સ્વર્ણરેણુ બોલિ
રેખો રેખો હૃદે એ ધ્રુવજ્ઞાન”

એ પ્રમાણે લલકારતા લલકારતા અથડાતા ફૂટાતા જવામાં ભારે મઝા પડતી. મુકદ્દમાના સાક્ષી, જુગ્યાની, સવાલ જવાબ વિરાટ માયા જેવા લાગતા. પોલિસ, મેજસ્ટ્રેટ, વકીલ, ઝબ્બાવાળા એનો ફારસ જેવાનો આનંદ ગમ્મત આપતો. “જૂઠી માયા, જૂઠી કાયા, જૂઠા સખ સંસારારે” એમ જાણે દરેકને થઈ રહ્યું હતું; મનમાં મનમાં મરીને ભૂત થતા અને જાણે નિર્લેપજ હોઈએ તેમ મઝા ભોગવતા. આ કોમેડી-ફારસ-ની પાછળ પાછળ એક ટ્રેજેડી-ફ્રેજ્યુલમ્ક સીન પણ ગોઠવાતો જતો હતો અને બરલિ સાહેબની અદાલતની તપાસ પૂરી થતાંજ સધળો હાંસીખેલ, તમાશો, મઝા, એક ફૂંકથી ફૂલ ઉડી જાય તેમ ઉડી જઈ અમારા બંધન રૂપી સ્ટ્રિક્ટસ્તંબ ફાટી તેમાંથી નરસિંહ રૂપે તે સીન બહાર ખડો થયો-જેલખાનામાં સરકારી સાક્ષી નરેન્દ્ર ગોંસાઈનું ખૂન થયું !!

૧૫. જેલ ફેડવાની ખાજ

અમારી ધારણા હતી, કે ખરલિ સાહેબને હાથે મુદ્દમે ચાલતાં ચાલતાંમાં તો અમે જેલ ફેડીને ખ્હાર નીકળીશું. જુવાનીના જોશમાં સાહસ અને શૂરવીરતાનો ઉભરો હતો-ડહાપણ બહુ ઓછું હતું. પરિણામનો વિચાર ન કરનારા સાહસિકોજ જગતમાં સર્વ મહાન કામે પાર પાડે છે, -તેમનો પ્રયત્ન સફળ થાય તો લોકો વાહવાહ પોકારે છે અને ધૂળ મળે તો દિવાના ગણી તેમની રેવડી દાણુદાણુ કરે છે, એમ અમે માનતા. જી નના અનેક અનુભવોથી ઘડાઇને હવે દૂરદર્શી અને ડહાપણવાળા બન્યા હોવા છતાં એટલું તો હજુએ લાગે છે કે તે વેળાની અલિપૂરની જેલ ફેડીને બાગી જવું એ રમત વાત તો હતીજ. તે વેળા ખાચલા થોંગેન્દ્રખાણુ અમારા જેલર હતા. તેઓ ધરડા અને ભારેખમ હીમચા જેવા શરીર વાળા હતા, અને ભારે બહાદૂર હતા. તેમની હાથ તળેના માણુસોમાં થોડાક પોંલિસના માણુસો, ચાર બિલ્લા (Fomar striped) વાળો હેડ જમાદાર, ત્રણ બિલ્લા વાળો મદદનીશ જમાદાર અને કેટલાક નાયબ-જેલરો હતા.

અમારા બેનમાં ખ્યાલ પ્રવેશ પામવાનીજ વાર, અને તેની સાધન સામગ્રીની જોગવાઈ કરવાના ઉદ્દેશમાં અમે તરતજ લાગી ગયા. કોર્ટે જતાં આવતાં તક સાધીને કેટલાક ઓળખાણુવાળા સાથે ગોઠવણુ કરવા માંડી. પૈસાની વ્યવસ્થા થઇ ગઇ. પછી હથિયારનો સંગ્રહ તો બહારને બહારજ થવા લાગ્યો. એમ ધ્યું કે ૧૦-૧૨ રિવોલ્વર બહાર ભેગી કરી એક એક એમ સઘળા જેલમાં આણુવી. અને પછી જેલમાંના ચોકીદારોને કાંઇ પણ રીતે યુક્તિથી પટાવી સમજાવી રાત્રે બરાખની ચોરકુંચીની મદદથી અથવા કઠોરે કાપીને બહાર નીકળીને નાસી જવું. સામે રસોડું, તે પછી પાયખાનું અને પછી જેલનો દરવાજો આવતો બહાર મોટર ગાડી હાજર રહે અને તેમાં બેસી છોટાનાગપૂરની ચુકાઓ કે કૈમૂર પર્વતની ગિરિકંદરા તરફ પ્રયાણુ કરી જવું. એક જાતની ઝાંખી ઝાંખી ધારણા હતી, કે વિન્ધ્યા પર્વતોમાં થઇને રાજપૂતાનામાં જવું અને ત્યાંથી પછી હિન્દુસ્તાન છોડી જવું પડે તો તેમ કરવાને વાંધો નહિ આવે. ઉત્તરમાં કાબૂલ કન્દહાર, અને પશ્ચિમે ઇરાન વગેરે ઇંગ્રેજ સત્તાની બહાર છે અને ત્યાં આગળથી આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે રાજદારી કેદીને પકડી શકાતા નથી.

જેલના માણસોને રિઝવી-પટાવી લીધા. એ શુભકાર્ય કરવાની રાત્રે તેમણે અમૂક બે ચાર માણસોને પહેરાપર રાખવા અને અમારે મીણુ મંગાવી બરાખની ચાવીનું બીચું બનાવી લેવું. સગાબહાલાંઓનીજ પેઠે અમારા ધણા મળતીયાઓ-સાથીદરે પણ મુલાકાતે આવતા. તેઓ છાની છૂપી રીતે એક એક પિસ્તોલ સંતાડીને જેલમાં લાવવા લાગ્યા. બરાખમાં સવાને માટે માટી અને ઈંટની ચણી લીધેલી

ખાટલા જેવી બેઠક બાંધેલી હતી તેમાંથી બે ત્રણ ઘંટ કાઢી લઈ અંદરના પોલાણમાં પિસ્તોલોને છુપાવી રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. બે પિસ્તોલો આવી પહોંચી, એટલે સાથીઓ ભત્રાજીતની કલ્પના કરવા લાગ્યા, કે નરેન્દ્ર ગોંડાલને આ લોકમાંથી વિષ્ણુધામમાં કયી મુકિતથી વિદાય કરવો. મારી સલાહ પૂછતાં મેં તો જોલની બહારજ તેને મોકલ માર્ગે સુસાદરી કરાવવાની સલાહ આપી. કારણ તેમ નહિ કરવાથી અધીરાઈને પરિણામે અમારે સર્વનું જોલ ફોડીને બહાર નીકળવાનું કાલકર્ષ મળે. મને ખબરજ ન પડી કે એ લોકમાંથી ફેટલાકે સંપ કરીને મારીજ મંગાવેલી પિસ્તોલની મદદથી હું ન બાલું તેમ નરેન્દ્ર ગોંડાલને જોલમાંજ રાખશરણ પહોંચાડી દેવાનો હુન્દ રચ્યો હતો. તે વેળા નરેન્દ્ર સાચીખોટી સાક્ષી આપીને પાણી ખરીમકા નિર્દોષ માણસોને ફસાવી રહ્યો હતો. ને તેની જુલખીને પરિણામે મેદિનીપૂર, બંકુરા રંમપૂર વિગેરે ઘણે ઠેકણેથી સારાસારા માણસો-રાજા જમીનદારો, પણ ગિરફતાર થતા જતા હતા. બે નરેન્દ્ર રંમજૂમિ પરથી અટક્ય થઈ જાય તો આખો સુકડો ફસાઈ જાય-આમલો ફરવાઈ જાય તેમ હતું. પણ એ કામ માણસોની કોરટમાંથી કેસ સેશન્સમાં કમીટી થાય તે પહેલાં થઈ જવું જોઈએ. અહિંની તપાસમાં એણે જે કહેલું તે બે એ સેશન્સ આગળ બંધી જવા પામે અને એકાદ કોઈ ખીજો તેની હામાં હા મેળવે એટલે થઈ રહ્યું-આખો કેસ મજબૂત થઈને કાયમ હતો રહે. મેં મનમાં નક્કી ફસાવેલું કે બહાર ગયા બાદ ગોરખાનીકાને ગોલોલમાં પહોંચાડવાનું કામ થઈજ શકશે-અત્યારે એ બાબત બેજાં દુખાવવાની બહાર નથી. હું મારીજ તાલમાં ફરતો

હતો પણ બીજાઓ શી મસલત કરતા હતા કે યોજનાઓ ધડતા હતા તેના તરફ મારી નજર નહોતી. ચારો રવભાવ, રવેચ્છાચારી અને જરા આપખુદ તો ખરોજ. બધાને કોઈ પણ કાર્યમાં પૂછતો માછતો ખરો, પણ કરતો માફ ધાર્યુંજ. જેલમાં આવ્યા પછી સાથીદારોમાંના કોઈકે કોઈકને મારા પ્રત્યે કંઈક ગુસ્સાની અને અણુરામની લાગણી થયેલી એમ મને લાગ્યું હતું અને તેનું કારણ એ જણાતું કે કોઈ પણ જ્ઞાતનું કામ પાર પાડ્યા વિના હું પકડાઈ ગયો ! શસ્ત્રમાત્રમાં તો જેલમાં નિરાશાના પ્રહાર તળે દબાઈને હું જરા શૂન્યચિત્ત બની ગયેલો પણ પછી દેવવ્રત બસુ ના સહવાસથી મારી આટલા દિવસ મુલતવી રાખેલી સામ્રાજ્ય પાછી ધીરે ધીરે સચેતન થવા લાગી. એટલે સાથીદારોનો આ અણુરામ મેં જોયો છતાં ન જોયો—એવો વિચાર સરખો મને ન આવ્યો કે તેઓ મારાથી છાનાછૂપા, છોક સુધી વાતને સંતાડી રાખી, એકલા એકલા કંઈ પણ કરશે મારી વૃત્તિને માપી લઈને તેમણે પોતે જે નિશ્ચય કરેલો તેની મને જરાં સુદ્ધાં ખબર પડવા દીધી નહિ. માત્ર એક વાર સાધારણ વાતચિતમાં મારો શો છે તે હેંશિયારીથી જણાવી લીધું.

મને જેનો વિચાર સરખો નહોતો તેજ બની આવ્યું ! આ અસંતોષી મંડળમાંના કેટલાકે છુપી મસલત કરીને સધળું નકડી કરી મૂક્યું, મને કંઈ ન જણાવ્યું, કારણ તેમની સોઝે સો ટકા ખાતરી હતી, કે મને ખબર પડતાં હું વાંધો લઈશ અને જેલના બીતરમાં તો આ કૃત્ય નહિજ થવા દઉં.

મેં આગળ જણાવ્યું છે કે સાફ સાફ ખાવાની લાલચથી મારા સાથીદારો માંદા પડવાનો ઢોંગ કરી વારંવાર હસ્તિતાલમાં

જતા. મામા સત્યેન્દ્રે તો હાંફણુના રોગી તરીકે પસાર થઈ જઈ ઇસ્પતાલમાંજ પોતાનો અંતો જમાવી મૂક્યો. સત્યેન્દ્ર, મારા દાદા રાજનારાયણ બસુના છેક નાના ભાઈ અભયબાબુના વચલા પુત્ર થાય. અમારી મેદિનીપૂરની શાખાના તે સુકાની હતા. એ કુટુંબમાં હાંફણુનો રોગ વંશપરંપરાનો ગણાતો ખરો. સત્યેન્દ્રની એક બહેનને છે, તેની કન્યાને છે, અને સત્યેન્દ્રને પણ અસર તો ખરીજ. કોઈ કોઈ વાર સાસ ઉપડતો ત્યારે તેને ભારે દુઃખ થતું. પણ નહિતો, સારી અવસ્થામાં સત્યેન્દ્રના જેટલું કામકાજ-વહિંતરૂં કરનારા મૂળજ. મેદિનીપૂરમાં બંગાળ પ્રાંતિક પરિષદમાં વિનીતપક્ષ અને ઉદ્દામપક્ષની તકરારનાં પગરણ મંડાયાં. આખા જીલ્લામાં કામ કરી પ્રતિનિધિઓ ભેગા કરાવવા અને સ્વયંસેવકોને કેળવવાનું કામ માટે ભાગે સત્યેન્દ્રેજ પાર પાડેલું. અંદરખાનેથી અમારી સાથે કામ કરતા અને પ્રકટ રીતે ઉદ્દામપક્ષના કામકાજની વ્યવસ્થા પણ જોતા. ધણાને ઉપદેશ કરી તેમણે વિલાયતી ખાંડ, મીઠું અને તાપડનો ત્યાગ કરાવેલો. અને એક વાર ખૂદિરામ વિગેરે કેટલાક ઇંધક શુભ પત્રિકાઓ વહેંચતાં પોલિસ સાથે અથડામણમાં આવેલા તેમાં પણ એની આગેવાની !—આ મેદિનીપૂર શાખામાંજ શ્રીયુત નેરાપદ રાય પણ કામ કરતા.

હું પહેલજેલો મેદિનીપૂરની શુભ સમિતિને જોવા સાફ ગયેલો. પ્રસંગ હજુએ મને સાંભરે છે. પાંચ સાત રૂપિયા ભાડાનું એક નાનકડું અંધારીયું ઘર. તેમાં બેએક ઓરડા હતા. એક ઓરડામાં બાળુએ માટીની જીભ બહાર કાઢેલી છે એવી માળિકા ધૂળમાં સ્નાન કરીને ઉભી ઉભી પોતાના સંતાનોનાં કૃત્યોને

ધ્યાનપૂર્વક નિરખી રહેલી છો! કોણુ જાણે કયે કાળે આ લુચ્ચા બાળકોએ માની પૂજા-અર્ચા કરી હશે!—સિંદૂર, નૈવેદ્યને જૂના સૂકાયેલાં ફૂલ આમ તેમ વિખરાયેલાં પડ્યાં હતા. તેની એક બાજુ ફાટાંતૂટાં માદરપાટની મેલી પથારીમાં બે ત્રણ સભાસદો રાતના સૂતા. અંદરની બાજુએ એક ખુલ્લાં યોગાન જેવું હતું તેમાં એક ઉંડો મોટો ફૂવો હતો. સ્વદેશવીરો જાતેજ રાંધવાનું, તેમજ ધરનું બધું કામકાજ નિભાવતા—ચાકર બાકર રાખ્યો નહોતો. કાવતરાંના મથક પર નોકર પણ કોને રખાય? તેની દ્વારા કોઈ હતુમાનજીને અંદર પ્રવેશ કરતાં કેટલી વાર લાગે? આ સમિતિનું આનંદમઠ કે એવુંજ કંઈ સુંદર અદ્ભુત નામ પણ રાખેલું હતું. સત્યેન્દ્ર પાસેજ પોતાના ધરમાં રહેતા, અને કામકાજ કરવા માટે આવ્યા કરતા. એની બુદ્ધિનો અને ચતુરતાનો પાર ખરેજ નહોતો અને પુસ્તકો તથા છાપાં વાંચવાનું તો એને એક જાતનું વ્યસનજ હતું. જ્યારે પહેલજેલો સરકચુલર રોડ પર ય—ની સંગાથે કામકાજ કરવામાં હું દાખલ થયો, ત્યારે સત્યેન્દ્ર પણ અમારી સાથે જોડાયેલા હતા. પણ પછી કંઈક તકરાર થવાથી એ મથક તૂટી પડ્યું અને એ મેદિનીપૂર ચાલ્યા ગયા.

અલિપૂર જેલમાં આ મહાભારત સાહસકાર્ય (ખૂન) કરતા પહેલાં કેટલીક વાર તેને બબડતા સાંભળેલા, “રોગની જ્વાળા હવે તો સહેવાતી નથી. કોઈ એકાદ પાપિષ્ઠનો પ્રાણુ લઈ આ દેહ છૂટી પડે તો ઠીક.” * * * *

હું ચાંપાતોલા આગળની “જુગાન્તર” ઓફિસમાં કામ કરતો હતો ત્યારે કાનાઈ પહેલ જેલો અમારી પાસે આવતો. તે વખતે

એ બહુ માંદો હતો—મેથેરિયાથી હમ્મેશ પીડાતો. આથી તેનું શરીર સુધરે એ હેતુથી મેં તેને હવાફર માટે પૂરી મોકલ્યો. કાનાઇ ઠીંગણો હતો. એના શરીરનો રંગ કાળો પણ ચક્રચકિત હતો. આંખો મોટી હતી; પણ આંધા બહુ નાજુક હતો.

અમે બધા થોડાવત્તા પ્રમાણમાં બોલકણા હતા. અમારા માંથી કાનાઇજી માત્ર, મુંઝ તીરવ પ્રાણી હતું—ખાસ જરૂર વિના એક શબ્દ પણ ન બોલે ! ધીરે ધીરે તે મારી ખાસે ખૂબ કામ માંગવા લાગ્યો. પણ અમે તો હજુ બાગાનમાં અપાડો જમાવવા ની વળવીજમાં હતા, એટલે એને ઇચ્છા મુજબ કામ આપીએ ક્યાંથી ? આપડો હતોયે જરા રોગિષ્ઠ, વારંવાર મેથેરિયા તો તેની મુલાકાત લઈજી જાય. એથીજ મેં એને પહેલાં તો એનું શરીર ઠેકાણે લાવવાનું ફરમાવ્યું અને પૂરી મોકલ્યો. નક્કર કે નારાજ થઈને પણ તે ગયો ખરો. પૂરીથી પાછા આવ્યા બાદ એ ગોયાબાગાનના ઘરમાં હતો—હજુયે એને સંતોષ થાય એવું કામ ન મળી શક્યું. તે વેળા એને ખબર નહતી—કે નહોતો હું જાણતો, કે કારાચીહના સેંકડો બંધનોની વચ્ચે તેને પોતાનો લાયક કાર્ય મળશે અને તે કાર્યને પાર ઉતારવા પછી તો તે માનવીની આ પૃથ્વી પર રહેવાને સ્થાન પણ નહિ પામે ! જેલમાં આવ્યા પછી હતાશ થઈને પહેલેથીજ જાણે છાંટીનું રાજનામું ન દેતો હોય તેમ એક વાર એણે ઉદગાર કહેલા “ પીજને જેને વીસ વરસ જેલ વેઠવી હોય તે વેઠે. આપણે કંઈ એ વેઠવાના નથી. તે પહેલાંજ તેનો કંઈ ઉપાય કરી લેશું. ”

કાનાઇને ખદ્દાએ ક્યાં ખાતુ વડે ધડેલો તેનું હજુ સુધી મને

ભાન નહોતું. એ અમારામાં બહુ જૂનો નહોતો—હજી એનું નર
પરખાયું નહોતું. નવો માણસ કંઈ ભારે કામ પાર ન કિતારે ત્યાં સુધી
મને તેના વિષે ખબર ન પડતી. આખરે આફતના અરસામાં
જ્યારે તેણે પોતાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો ત્યારે તો તેનો કાળજ
ઘેરાયો. મેં એ રતનું નર જોયું—કેવળ તેને તે પછી તરત ગુમા-
વવાનેજ ! સ્વભાવથીજ જે વિરલ નરવીરો વણુમાંગ્યું પોતાનું
જીવન ખીળને માટે કુર્યાન કરે છે તે કોટીનો એ મહાપ્રાણ
પુરુષોત્તમ હતો! —ભારતના આતુર્વાર્જીમાં ભગવાનનો રચ્યો એ ક્ષત્રિય
હતો !

દેશમાં ઈંગ્રેજનું રાજ્ય નહોત તોયે એ પોતાનું ક્ષાત્રતેજ પ્રકાશતે
—અધર્મના વિનાશ માટે, સ્વધર્મની રક્ષા માટે પ્રાણ પાથરતે.

૧૬. જેલમાં ખૂન

ઝાંખું ઝાંખું સાંભરે છે, કે એ દિવસની સહવાર શ્વેત કમલના જેવી પ્રકુલિત, સુન્દર, આલ્હાદક હતી. એ વખતે સહવારે ન્હાયા પછી આઠેક વાગે હું સાધનામાં બેસતો. તે વેળાએ રાજસિક અને સાત્વિક વૃત્તિઓ એક સાથે મારા જીવનમાં વહેતી હતી. બન્ને એકાકાર થઈ જઈ શ્રી હરિચરણ તરફ ક્યારે પૂર્ણપણે ટળશે તે વિશે મારી કલ્પના ચાલતી નહોતી. નિરાંતે હું નહાઈ રહ્યો હતો. તે વેળાએ જે શાંત નિર્મળ વાતાવરણ જવાઈ રહેલું હતું તે નિરખી કોણ કહે કે કાળના ગર્ભમાં આટલો બધો પાસેજ એક ઉલ્કાપાત છપાયેલો હશે ! એ જોઈ એમજ ભાસે છે કે જાણે બે સૃષ્ટિઓ છે - એક બાળુ પ્રકૃતિની સ્વતઃસ્ફૂર્ત નિર્લિપ્ત અકામ લીલા અને બીજી બાળુ માનવીની કામનાના દ્રંદ, દ્રેપ-મોહથી ઘડાયેલી માનસ લીલા. એક બીજાના અણુમાત્ર પણ સંસર્ગ વિના બન્ને સૃષ્ટિઓ પાસેજ એક સાથે ચાલી રહી છે !

અંચાનક એક ભારે શોરબકાર મચી રહ્યો. હું સ્નાનની બેઠક

ઉપર ઉભો થઈ ગયો અને જોઈું છું તો ઇસ્પિતાલની દિશામાં માણસો દોડી રહ્યાં હતાં. પાસેજ જોઈું છું તો ન્હાવામાં ગૂંથાયેલા —ના પહેરા પર સ્મિતહાસ્ય, ફરકી રહ્યું છે. ઉદ્દેગ કે જીતાસાનું જરા સરખું ચિન્હ નથી. —હું કળી ગયો, કે જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું છે ! અમે ઝડપ ઝડપ બધા બરાબરમાં ધૂસી ગયા. પહેરેગીરોએ બારણું બંધ કરી દીધા. પહેલાં તો દુઃખની ચીસ સંભળાઈ—પછી બધું શાંત થઈ ગયું ! એકદમ Alarm-Bell સંકટ—બંટ વાગવા લાગ્યો અને ખાકી વેશધારી પોલિસની ટુકડીઓ જેલના દરજ્જામાંથી અંદર દાખલ થવા લાગી. એ વેળા પૂર્વ બાજુની તળાવડી આગળથી દોડતા આવી એક બુઢા કેદીએ બૂમરાણ મચાવી કહ્યું, “ બાપુજી, મેં સાઈ ઠંડા હો ગયા ! ” ૧૯૧૨ મિનિટ પછી જોયું તો સત્યેન્દ્ર અને કાનાઈલાલને વચ્ચે ઘેરીને પોલિસની એક પાર્ટી દરવાજા બંધી આવે છે ! કાનાઈ હસતો હસતો દઢ પગલાં મૂકતો ચાલે છે ! તે પછી પોલિસની ટુકડીઓ આવી હારબંધ અમારા વાર્ડની સામે ઉભી રહી; આખરે ઇમર્સન સાહેબ સંગાથે જેલર, નાયબ જેલર બધા આવ્યા અને વાર્ડના દાર ખોલી નાંખ્યા. અત્યાર સુધીમાં અમે તો કાગળ પત્ર, તથા બીજી ગેરકાયદેસર વસ્તુઓ બની તેટલી કેકાણે કરી દઈ ડાહ્યાડમરા થઇને બેસી ગયા હતા. અમને બહાર કાઢી, પોલિસના પહેરા તળે મૂકી, બરાબરની જડતી લેવામાં આવી. પછી એકેક કરી અમારાં કપડાં ઝાડીઝપટીને જોયા. અને પાછા બરાબરમાં પૂરીને સાહેબ બહાર વિદાય થયા. બરાબરમાંથી કશું હાથ ન આવ્યું. ૧૫-૧૬ રૂપિયા જીતમાં સંતાડીને મૂકેલા હતા, તે જડતી લેનારા સિપાઈઓએ ચોખ્ખી રીતે મુઝે મોઢે ગજવામાં મૂક્યા !

ઘાટ કેમ ઘડાયો, તે મેં તો પાછળથીજ જાણ્યું. સત્યેન્દ્ર અને કાનાઈએ ઇસ્પિતાલમાં પોતાને કાયમી જગા મળી, ત્યારથીજ નરેન્દ્રને વારંવાર તેડાં મોકલેલાં કે અમે પણ સરકારી સાક્ષી બની જવા રાજી છીએ. તું જો તમે આવી અમારી સાથે મસજત કરે તો આપણે ત્રણે જણુ મળી એકજ સરખી જુઆની આપીએ. માત્ર સરકારી સાક્ષી તરીકે પલટાઈ જવાથી કંઈ વળતું નથી. —ખીજા કોઈએ પણ તેના કથનને ટેકા આપવાની જરૂર પડે છે. નરેન્દ્રને ખબર હતી, કે તેની વાતને આવા ટેકા વિના જોઈએ તેટલું વળૂદ મળતું નથી. બે ચાર વાર બોલાવ્યો એટલે આખરે લાક્ષ્યમાં ફસાયો અને એક દિવસ ઇસ્પિતાલમાં આવી હાજર થયો. તે વેળાએ યુરોપિયન વાર્ડમાં બેએક યુરેઝિયન કેદીની દેખરેખ તજે તે હતો. તેમનામાંનો એક જણુ પણ નરેન્દ્ર સંગાથે ઇસ્પિતાલમાં આવ્યો હતો.

નરેન્દ્ર આવતાંજ સત્યેન્દ્રે તેને આદર આપી પોતાની પથારી પર બેસાડ્યો. બહારના વરંડામાંજ ગજવામાં એક રિવોલ્વર સાથે કાનાઈ આમ તેમ આંટા મારતો હતો. —વખતે શિકાર કોઈ રીતે છટકી જાય, તો તો તેને સાંડસામાં લેવા માટે. સત્યેન્દ્ર સાથે વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાંજ અચાનક કોમ્પાઉન્ડર આવ્યો અને પાટા બાંધવા માટે કે એવાજ કોઈકામ માટે કાનાઈને બોલાવી લઈ ગયો. નામરજીથી પણ કાનાઈને ગયા વગર ચાલ્યું નહિ. હશે, કામ જલદી જલદી પતાવીને પાછા આવીશું એવી આશામાં તે આખરે ગયો. આ બાજુ સત્યેન્દ્રે ગજવામાં હાથ રાખીને વાતો કરતાં કરતાં ફટૂ દઈને પિસ્તોલ કાંઠી નરેન્દ્રને તાકીને ગોળી છોડી. ગોળી નરેન્દ્રની છાતી વીધી આરપાઝ નીકળી ગઈ. પેલો યુરેઝિયન

કેદી-રખેવાળ સત્યેન્દ્રને પકડવા જતાં પિસ્તોલના હાથાથી ધવાયો અને આંગળી કપાવાથી પાછો પડ્યો. પણ નરેન્દ્ર હતો કુસ્તીબાજ-પહેલવાન, કદાવર પુરૂષ. ગોળીથી ધવાવા છતાં તેણે તો કૂદીને ઇસ્પિતાલમાંથી દોડવા માંડ્યું.

શોરઅકોર સાંભળી કાનાઈએ વરંડામાં આવીને જોયું-તો શિકાર છટકતો દેખાયો. ઇસ્પિતાલને દરવાજે આવી પિસ્તોલ ધરી સંત્રીને પૂછ્યું, “ બોલ, નરેન્દ્ર ક્યાં બાળુએ ગયો ? ” જન જવાની બહીકે સંત્રી બાપડો ગભરાયો અને આંગળીને ઇશારે દિશા બતાવી સરકીને ઉભો રહ્યો. કાનાઈ પાછળ પાછળ દોડ્યો. એ વેળા જેલર, નાયબ-જેલર, બડા જમાદાર વગેરે એક સાથે સહવારનો રોન મારવા નીકળેલા, તે લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળા દોડતા નરેન્દ્રને સામા મળ્યા અને તેને અટકાવી વિગત પૂછવા લાગ્યા. ગભરાયેલો વ્યથિત નરેન્દ્ર કંઈ બોલી શક્યો નહિ, માત્ર પછવાડે હાથ ફરી બતાવી જેમ તેમ ગણગણ્યો; “ પેલો આવે છે-મને છોડી દો. ”

એટલામાં તો હાથમાં પિસ્તોલ સાથે કાનાઈ આવી લાગ્યો. તે વેળા કેણુ જાણે ક્યાં ગયો જેલર, અને ક્યાં નાકો જમાદાર !-જેને જેમ ફાવ્યું તેમ નાસી છૂટ્યા ! બડા જમાદાર સાહેબ તો જમીન પર સૂઈ જઈ ગયડતા ગયડતા ગટરમાં જઈ છુપાઈ ગયા ! મોકળો રસ્તો જોઈ કાનાઈએ તત્કાણુ નરેન્દ્રને વીધી નાંખ્યો. સણુ-સણુટ કરતી ગોળી માથામાં વાગી-નરેન્દ્ર તુરત મુડદું થઈને પડ્યો.

બહાર હતા ત્યારે ઘણે સ્થળે બોમ્બ નાંખતાંએ અમે શિકારને ધણુ ખરૂં વીધી નહોતા શકેલા-મૃત્યુ શિકારને બે આંગળ છોટેથી જ જાણે ચાલ્યું જતું-શિકાર બચી જતો. બોમ્બ એ વસ્તુજ એવી

અનિશ્ચિત છે-કોને મારશે, કોને જીવાડશે તેનો કંઈ નિર્ધાર નથી. જોખમ પડે ત્યાંથી પાસેના માણસ તદ્દન બચી જાય-આથેના માર્યા જાય, એમ પણ બને. કોઈક વાર નરી આતશબાજીની રમતજ થઈ પડતી, એક ચલિયું પણ ધવાતું નહિ ! એ કારણે એવી Narrow Escape અચાનક સ્ટેજમાં બચી જવાના પ્રસંગોથી અમે ટેવાઈ ગયા હતા.

નરેન્દ્ર-ગોંસાઈ-વધ-મહાકાવ્ય પૂરું થઈ જતાં મેં કાનાઈને પૂછાવેલું કે “તેં એક જોળી તારે પોતાને માટે કેમ ના રાખી?” કાનાઈએ જવાબ કહાવ્યો કે “વખતે નરેન્દ્ર સ્ટેજસાજ માટે Narrow Escape ના સિદ્ધાંત અનુસાર બચી જાય તો માફ કર્યું કારણું ધૂળ મળે. એવું ન થાય એટલા ખાતર જેટલી જોળી પિસ્તોલમાં બાકી હતી એટલી બધી એક એક કરી મેં નરેન્દ્રને મારી-કદાચ નસીબજોગે તે જીવતો રહી જાય તો !-મેં જાતે આત્મહત્યા ન કરી, કારણ એવી ઇચ્છા હતી, કે એક વાર જગતને જાહેર કરું કે મેં જે કર્યું છે, તે દેશને ખાતર કર્યું છે. I shall give the deed its true character-મારાં કાર્યને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા તો આપવીજ જોઈએ !”

નરેન્દ્રને મારી કાનાઈ કંઈ નાહો નહિ, ખાલી પિસ્તોલ હાથમાં રાખી હસતો હસતો ઉભો રહ્યો. પોલિસ આવતાં પિસ્તોલ ફેંકી દઈ જાતે થઈ પકડાયો. ખેલ્યાં પોલિસ અને પાછળથી માજીસ્ટ્રેટ “જેલમાં પિસ્તોલ તને ક્યાંથી મળી ?” એમ પૂછતાં એણે જવાબ દીધેલો, કે “ખૂદીરામનું જૂત મને પિસ્તોલ આપી ગયું.”

કાનાઈની તપાસ કરી કેસ સેશન્સને સોંપાયો. ત્યાં સુધી

વખતે ખૂદિરામનું ભૂત આવી સાધન સામગ્રી આપી અલિપે જોલમાં આવા સર્વનાશી મનુષ્યને પાછો કુકર્મ કરવા પ્રેરે. ખ્હીકથી સ્થળાંતર કર્યું. ૪૪ ડિઝીની એક કોટડીમાં પૂરાધને કાન અને ખીજમાં ગોંધાધને સત્યેન્દ્ર, કાયદો ફરમાવે ત્યાં સુધી મરણુ વાટ જોવા લાગ્યા. સેશન્સમાંથી ફાંસીની સગ્ન થતાં, સત્યે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી, કાનાઇએ ન કરી. તેને તો મરવુંજ હ -મરવામાંજ તેનો આનંદ હતો-વખતે અપીલ કરવા જ મૃત્યુદેવની ભેટમાં વિશ્લેષ પડી જાય તો ! મરણુની વાટ જોતો ઉંઘવામાં અને ગીતાવાચનમાં દિવસો ગાળતો. આ નિષ્કામ, શં સમર્પણના જીવનકાળમાં તેના વાળ ખૂબ વધ્યા હતા, વદનમાં ભરાઉ અને ભવ્ય બન્યું હતું. શરીરનું વજન પણ ખૂબ વધ હતું. ફાંસીની સ્લવારે, મળસ્કે ચાર વાગે તેને વધસ્થાને લ જવા આવનારા સવેએ જોયું તો તે નિરાંતે ઉંઘતો હતો. એ ઉંઘમાંથી તે જાગ્યો-અને ખીજ દીર્ઘ, અનંત નિદ્રા તેણે સ્વીકાર આગલે દિવસે સાંજે યોગાનમાં ફરવાને ખ્હાર આવતાં, મા અને ખીજઓની કોટડી આગળ ઉભા રહી તેણે મ્હોં મલકા વિદાયના નમસ્કાર કરેલા. ખ્હેરેગીરે પણ તેમાં વાંધો નહોતો લીધો ઉલટા યોગાન તરફના અમારા દરવાજા ખુલા રાખેલા.

-એ હાસ્યપ્રસન્ન જ્યોતિર્ભય સ્વરૂપ હું કદિ નહિ જા કાનાઇ તે વેળા મહર્ષિ હતો-સર્વત્યાગી સાચો સંન્યાસીજ. એ લીધેશ્વો પંથ ખોટો હોય કે ખરો હોય, એણે આપેલા એ આત્મર્ચા દાનની મહત્તા ચિરકાળ ટકશે. તેના ક્ષાત્રગુણ પર તો તે વેળા ઈંગ્રે પણ મુગ્ધ બનેલા. સ્વદેશને જગાડવા માટે દીધેલાં અલિદાનોમાં

છેલ્લું કાનાઈ! તે પછી બીજા અનેકે મૃત્યુબેટ કરી છે પણ કાનાઈની પુણ્યસ્મૃતિ તો અમ્લાનજ રહી છે. કાનાઈનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. જ્યારે જ્યારે માનવી ક્ષાત્રગુણે સજ્જ બની દુઃખિયાંનો બેલી થવા નીસરે, ત્યારે ત્યારે તે સંભારવા અને પ્રણમવા યોગ્ય રહેશે!

૧૭. અમારો બિનતાર ટેલિગ્રાફ

આટલા દિવસ જેલમાં અટકમાં રહેવા છતાંયે અમે બંધન દશાના દુઃખો ચોથે ભાગે સહન નહોતાં કર્યાં. નરેન્દ્ર મુઓ, પછી અમારા ભાગ લાગ્યા-દુઃખના દહાડા શરૂ થયા. જેલની અંદર પિસ્તોલ મંગાવી રાખના સાક્ષીનો છડેચોક કીચકવધ થઈ શકે એવો વિચાર પણ હિન્દમાં કોઈને આવવો મુશ્કેલ ! આ બનાવથી બંગાળાની- અરે સારા ભારતની મસનદ પણ ઋષિતપથી ધન્દ્રાસન ડોલે તેમ કંપવા લાગી. સુપરિં જેલર, વિંને પોતાનો રોટલો (નોકરી) જશે

એવો ભય ઉપજ્યો. અમને મઝામાં રાખવા માટે—અષ્ટબંધન વચ્ચે પણ પથર તળે સખત દબાવીને રાખવાની વ્યવસ્થા ન કરવા માટેનાં પોતાના કારણો રજુ કરવાનો સખત હુકમ જ્વેલના અમલદારો પર આવ્યો. સાથે આવી કાળી પલટણુ, ગોરી પલટણુ, ગોરો જ્વેલર, નીચ વર્ણુસંકર વાડંરો અને કોટડીઓની આસપાસ મજબૂત બંધિયાર બનાવવાની ગોઠવણુ.

નરેન્દ્ર મુઆ બાદ પાંચ છ દિવસ વીતી ગયે, અચાનક એક દિવસ સહવારે, વાઘ બકરી પર તૂટી પડે તેમ અમારા પર અચાનક હલ્લો કરી અમલદારોએ એકેકને પકડી ૪૪ ડિગ્રીની કોટડી-ઓમાં પૂરવા માંડ્યા, કલાકેકમાં તો ભરીભાદરી ગાજી રહેલી ધસ્તિ-તાલ શૂનકાર થઈ ગઈ. સાથીદાર ગયા, બરાખની ખુલ્લી હવા અદ-શ્ય થઈ ગઈ. લિસોતરી, સુન્દર ભૂરૂં આકાશ, તળાવડી વિગેરે ધન્દ્રગળ પેડે અસોપ થઈ જઈ અંધારકોટડીની ચાર દિવાલો ખાવા ધાતી ધૂરકવા લાગી.—જાણે આજે નવેસરથીજ પકડાયા હઈએ તેમ જ્વેલનાં દુઃખ શરૂ થયાં. તોફાની જીવાનિયાઓએ મસ્તી શરૂ કરી. કોટડીએ કોટડીએ શિઆળ ભૂંકવા લાગ્યા, સંગીતની ધૂમ મચી રહી, ચીસ-ચીત્કારનો પણ પાર રહ્યો નહિ. પણ ધમકી મળી એટલે સજનની બ્હીકે બધું થોડાજ વારમાં સુમસામ થઈ ગયું. આટલા આનંદમાં ઉછરેલો આત્મા ભલેને વાંદરાઓ બ્હીવડાવે, પણ મુંગો તે કેમ રહી શકે ? એક બીજા સાથે વાતચીત તો કરવીજ જોઈએ—ગમે તે ઉપાયે ખબરની આપણે તો કરવીજ જોઈએ.—આજે અમૂકને ત્યાંથી ફલાણું મુલાકાત લેવા આવેલું, અને ફલાણી વાત કહી ગયું; કાલે પૂર્ણની કોટડીએ આવી શ્યામશૂલ બાપુ ફલાણી

દમદમી આપી ગયા; પરમ દિવસે પાંડેજી પહેરેગીર ત્રાંસી નજરે આમતેમ જોઈ બહારની કંઈ મીડી મીડી ખજરો, સુધીરના કાનમાં ધીમે ધીમે બબડી ગયા. આવી આવી ખજરો તો સરકાર બહાદુર ના આ પ્રેમમય જનનાનખાનાના બે-ગમજીવનમાં જીંદગીના બાથા સમાન આલ્હાદક થઈ પડતી. “વિપદેશ્રી મધુસૂદન.” અમારા મુશ્કિલ-આસાન બન્યા બુદ્ધિવાન કૂટનીતિકૂશળ હેમચંદ્ર બાબુ ! તેમણે કરી એક ખીનતાર ટેલિગ્રામની શોધ અને કરીને પાસેનીજ કોટડીવાળા સાથીદારને શીખવી. તેણે પોતાના પડોશીને બતાવી. તેણે ચોથાને તાલીમ આપી અને એમ કરતાં કરતાં ૨-૪ દિવસમાંતો ચુમ્માળીસે કોટડીમાં ટકાટક હકાક ખીનતાર ટેલિગ્રામ ચાલુ થઈ ખજરો પહોંચવા લાગી. આ ટેલિગ્રામના માલમસાલામાં જોઈએ માત્ર એક ઢેકું, અને કોટડીની દિવાલ. ઢેકું નહિ હોય તો આંગળી વડે પણ ચાલતું !

ઈંગ્રેજ અક્ષરમાળાના ૨૬ અક્ષરોના પાંચ વર્ગ કર્યા તે નીચે પ્રમાણે.

	૧	૨	૩	૪	૫	
૧	A	B	C	D	E	
૨	F	G	H	I	J	
૩	K	L	M	N	O	
૪	P	Q	R	S	T	
૫	U	V	W	X	Y	Z

દિવાલ પર વર્ણુ સંખ્યા અને વર્ગ સંખ્યાને હિસાબે ટકોરી મારી સંકેતથી અક્ષર જણાવાતો. તરત સમજાય તે ખાતર ધારે કે પાડોશીને “બારીન” એટલું બોલવું છે. તો તે એક ડબલ ટકોરી મારે અને પાંચેક સેકન્ડ બાદ બે છૂટી સિંગલ ટકોરી મારે એટલે થયો B. (વર્ણુ સૂચવવા ડબલ અને વર્ગ સૂચવવા સિંગલ ટકોરી ની યોજના હતી) તે પછી એક ડબલ ટકોરી અને જરા વારે એક સિંગલ ટકોરી એટલે થયો A. R અક્ષરને માટે આજ નિયમે ચાર ડબલ ટકોરીથી થાયો વર્ગ અને ત્રણ સિંગલ ટકોરીથી ત્રીજો વર્ણુ એમ સમજાવું. I ને માટે બે ડબલ અને ચાર છૂટી ટકોરી અને આખરે N ત્રણ ડબલ અને ચાર સિંગલ ટકોરી મારી એટલે કામ ફતેહ. શબ્દ પૂરો થયેલો સૂચવવાને વળી એક ટકોરી જુદીજ રીતે મારતા. આ ગોઝાઈં કાર્ય કરતાં કરતાંમાં જો કોઈ આવી લાગે, તો ટેલિગ્રાફ રિસિવર-પાડોશીને સાવધ કરી દેવા ધૂમ્મ કરીને એક મુઝી મારવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો.

થોડાજ વખતમાં આ બીનતાર ટકોરાગ્રાફ અમારી રગરગમાં એતપ્રેત થઈ અમારી ભાષા જેવો થઈ ગયો. પહેલાં પહેલાં તો પહેરેગીરે સ્ટેન્સાજ વાંધો લીધો પણ આખરે તો તેણે દૂર ઉભો રહી તમાશો નિરખવા લાગ્યો—રમૂજ અનુભવવા લાગ્યો. પાડોશી દિવાલે કાન માંડે એટલે એટલી ધીમેથી ટકોરી મારી શકાતી, કે તે સાંભળતો પણ બહારના પ્રહરીને ખબરે ન પડતી. રૂબરૂ વાતચીત થાય તેની તો વાત જુદીજ, પણ આ ગોઠવણથી અમે એક બીજાં પાસે હૈયાં ઠાલવવા લાગ્યાં; અને દુઃખના દરિયા કંઈક ઓસરી ગયા. જરા કંઈ નવો બનાવ બન્યો કે જયજયકાર ટકોરાગ્રાફ

દેવનો ! તેની કૃપા વડે કલાકેકમાં તો સમાચાર ચુમ્માળિસે ચુમ્માળિસ કોટડીમાં પહોંચી જતા.

કોટડીમાં આવ્યા એટલે પહેલાંનાં બધાંયે સુખસગવડ અદૃશ્ય થઇ ગયાં. સાચા મંદવાડમાંયે ધરિપતાલમાં જવાનું ન મળે. કોટડીમાં સડચા સડચાજ મોજથી, તાવ હોય તો ઉં...ઉં કરવાનું અને હોજરી બગડી હોય તો —વાનું. ઝોસડવેસડ જરાતરા ત્યાંજ આવે —તેયે નેકનામદાર કંપાઉન્ડર સાહેબની સગવડ મુજબ, મંદવાડ મુજબ નહિજ ! આ પ્રમાણે દુઃખમાં દહાડા જવા લાગ્યા. થોડે દિવસે આંદ્રમાનથી પાછો ફરેલો એક સાહેબ જેલર થઇને આવ્યો અને ગરીબ બાપડા યોગેન બાપુએ પેન્શન પણ ગુમાવ્યું અને રૂખ સફ મેળવી. પહેલાં પહેલાં તો કાળા સિપાઈ રોજ રહવારે, બપોરે અને સાંજે પાંજરાં ખોલી, અંદરનાં પંખીઓને દણોદુણી નાંખવાની વ્યવસ્થા કરતા, પણ પછી તો આવ્યા ચીફ વાર્ડર તરીકે મિ. વિલ્સ અને બીજા ત્રણ ચાર ગોરા વાર્ડરો. છેવટે પોતાનાં અસીમ રૂપલા-વણથી અમારું આંગણું દીપાંવવા હાજર થયા, નાયકા જેવા નાંધ સુધીના ઘાઘરામાં સર્જ એવા પણ હાથમાં ખડી સંગીન અને માથે ટોપવાળા ગોરા લસ્કરીઓ !

સમાંવ્હાલાં સાથે મુલાકાત કરવા માટે હવે ન્યાં ગોડવણ થતી તેયે વાઘના પાંજરાં જેવુંજ બનાવેલું. એક ઓરડાની વચ્ચે આસપાસ જાળીની વાડથી ઘેરી વચ્ચે રસ્તો બનાવેલો; અને તેમાંયે પોલિસ પહેરો હાજર. વાડની એક તરફ જેલની દિશામાં અમારે ઉભા રહેવાનું અને સામી બાજુ જેલર, ચીફ વાર્ડર વિગેરે સાથે મળવા આવ્યું હોય તે. આ આવી આજુબાજુ પહેરાવાળી વાઘના

પાંજરાં જેવી ગોઠવણમાં મુલાકાત કેવી થઈ શકે એ અનુભવીજ નાણે-ખીજાઓએ કહી લેવું. પણ એવી એવી પણ મુલાકાત લીધા વિના સગાંબહાલાંઓને ગોઠવું નહિ, તે તેઓ મળવા આવતા, અને હૃદયમાં બમણી વેદના પ્રગટાવી પાછા ફરતા.

આખી સેશન્સ અને હાઇકોર્ટના ચૂકાદા પર્યંત અમારે આવી જ રીતે દિવસો ગાળવા પડેલા. તેમાંયે નરેન્દ્ર મરાયો તે પછી અને સેશન્સ આરંભ થઈ તે પહેલાંના કેટલાંક અઠવાડિયા તો પૂરા કમબખ્તીનાજ વીતેલા. અને જે સાડા છ માસ પાંજરામાં પૂરાઈ કાગળપત્રોની વાટાઘાટ અને બે બાજુના ઝબ્બાદારોની ભાંજગડની લમણાં ઝીક હાઇકોર્ટમાં સાંભળ્યા કરવી પડી તથા આખરે અમને સજા થઈ તે તો ખરેખર જીવતાંજીવત મોત સમાજ લાગેલા. સેશન્સની તપાસ શરૂ થઈ ત્યારે તો અદાલતમાં જઈ ભાઈબંધ-સગાંને પૈસે માલમસાલા, મિઠાઈ વિગેરે ખાવાની મઝા પડતી. તારના પિંજરામાં બેસી છત્રીસ નરવીરો મોજથી ગડબડ મચાવતા (અદાલત) જતા, અને ખીજે દિવસે સહવારે મળવાની આશાએ પાછા રાતના કોટડીમાં પૂરાઈ ધોરતા.

સેશન્સમાં તપાસ ચાલતી ત્યારે તો આ ગમ્મતમાં ને ગમ્મતમાં વખત માલમ નહિ પડતો. અમારે માથે જે ભારે જોખમ ભરી સળફી તલવાર લટકી રહી હતી તેનું અમને કોઈને જરાયે ભાન પણ નહોતું. નાણે બહારની દુનિયાને ભૂલી જઈને અમે કેટલાકે તો અમારૂં અનેરૂં અનંદભવન રચી લીધું હતું. એવાઓમાં પોતાની સાંજનામાં મગ્ન અરવિન્દ અગ્રેસર હતા. તે સર્વદા પોતાના યોગમાંજ મરત રહેતા. તે ઉપરાંત, હું, દેવવ્રત, નરેન્દ્ર બક્ષી,

વિજય નાગ, શચીન્દ્ર સેન, અને બીજા બેએક. બાકીનું બધું તો છેક મસ્તીખોર, તોફાની વાગુનું હતું.

૧૮. ચુકાદો

સેશન્સ કોર્ટમાં પોતપોતાનાં પાપનો પુરાવો આપવા અમે ગયા, ત્યારે જાણે જીવતી કબરમાંથીજ અમારો ઉદ્ધાર થયો-બહારનાં પ્રકાશ અને વાયુ અમે નવેસરથીજ જાણે અનુભવ્યાં. કારણ પહેલાં પકડાઇને તુરતજ ૪૪ ડિગ્રીમાં પૂરાયેલા એ ખરૂં, પણ ત્યાં બોલવાની એટલી બંધી નહોતી; નહોતીખાતી વખતે ૫-૧૫ પરિચિત મુખના દર્શન કરવાનો, તેમની સાથે બે ચાર વાતો કરવાનો અધિકાર પણ હતો; એટલુંજ નહિ, પણ જેલર, સબજેલર વિગેરે બધા અમલદારો સ્વગતીય હતા. એટલે બરલિની કોર્ટમાં જતાં આવતાં જે મઝા કરતા તે એટલી બંધી અપરિચિત નહોતી અને

તેથી તેમાંથી એટલો આનંદ પણ પ્રાપ્ત ન થતો. પણ નામદાર સરકાર બહાદૂરની જેલમાં બંદૂક મારી નરેન્દ્ર ગોંસાધનું ખૂન કર્યું એટલે થઈ ચૂક્યું—અમે પૂરા સપડાયા. હવે આવ્યા ઇંગ્લેન્ડ અધિકારી ઓ. બંદૂકધારી હાઇકોર્ટરોથી વીંટળાઈને સાસુનણુંદના ધાકથી દિણાઈ ગયેલી નવવધુની પેઠે અમે બધા જ્યારે પેલી પડદાનશીન ગાડીમાં એકલા થતા, ત્યારે ગાડીનું બારણું બંધ થવાનીજ વાર, કે કબરસ્તાનનાં મૂએલાં મૂડાં એકીવારે જગીને જમ કરે, તેમ બધા એક સાથે બોલવા મંડી પડતા, હોહા થઈ રહેતી, અને કાણુ શું કહેછે તેયે સમજાતું નહિ !

સેશન્સની વ્યવસ્થા અને ગોઠવણ પણ બરલીની અદાલત કરતાં જૂદા પ્રકારની હતી. પહેલે દિવસે અમે જોયું તો એક મોટું તારનું પાંજરું બનાવેલું હતું તેમાં ત્રણ ચારેક પાટલીઓ હતી. તેમાં અમને છત્રીસ બદમાશોને પૂરીને પહેરેગીરે દરવાજે બંધ કર્યો. બંદૂકધારી સંત્રી તથા પિસ્તોલવાળા સારજન્ટો બહાર ઉભા રહ્યા. સામે વકીલ બારિસ્ટરોની ધમાલ હતી અને એક બાજુ ઉંચા આસન પર મહાશય બીચકોફ્ટ સાહેબ વિરાજેલા. તેની એક બાજુ કોરો, અને બીજી બાજુ એસેસરોની બેઠક. એનું નામ જુરી આપેલું. તેઓને સ્વતંત્ર મત આપવાનો હોંગ કરવાનો હતો—બાકી સાચેસાચો અભિપ્રાય આપી જજસાહેબના મતને પલટાવવાની તેમની તાકાત નહોતી.

૩૬ આસામીઓને બચાવી લેવાનું આ કામ આપસઆપસમાં વહેંચી લઈ કેટલાક વકીલ બારિસ્ટર જોર અજમાવવા કમ્મર કસીને ઉભા હતા. અરવિન્દના તરફથી બ્યોમકેશ ચક્રવર્તી અને કે. એન.

ચૌધરી વડોલ મિ० નરેશચન્દ્ર ચેટરજીની સંગાથે ઉભા હતા. પણ કેસ થોડો ધણો ચાલ્યા બાદ ઉપલા બે બારિસ્ટરોને ઠેકાણે દેશ-બંધુ દાસ આવ્યા. અને પેલા હનુમાનજીઓ તરફથી બારિસ્ટરોમાં પી. મિત્ર, ઈ. પી. ધોષ, એસ. રાય, જે. એન. રાય, આર. સી. બેનરજી, આર. એન. રાય; અને વડોલોમાં મુખ્ય વિજય બસુ, શરતચન્દ્ર સેન, નગેન્દ્ર બેનરજી, તિનકડી બેનરજી, અંધુબિહારી મલ્લિકચૌધરી, વિનોદવિહારી રાય, દ્વિજેન્દ્ર મુકરજી, અને નરેન્દ્ર બસુ એટલા ખાસ હતા. સરકાર તરફથી અમને ધૂણાવવા માટે બારિસ્ટરો નોર્ટન અને બાર્ટન-ગોરાઓ; અને પેલા પ્રાતઃસ્મરણીય ઝબ્બાદાર મિ० અશુતોષ વિશ્વાસ. આ મોટી વિરાટ તપાસમાં કુલ ૨૦૬ સાક્ષીઓને પાંજરામાં ઉભા કરેલા. ૨૦૦ વસ્તુઓ, અને ચાર હજાર કાગળપત્રોની તપાસ થયેલી. આ ૨૦૬ સાક્ષીઓને ઉચલાવી ઉચલાવીને સવાલો પૂછવામાં વડોલો અને જજસાહેબે ૧૩૧ દિવસ ગાળી નાંખ્યા.—એ બાળુના મલ્લરાજો (વડોલો) ની શબ્દબાજીની કુસ્તી અને કાયદાની ખેંચાતાણુમાંજ ૪૦ દિવસ તો નીકળી ગયેલા ! ! !

કાયદાની પિંડરક્ષા કરવા માટે બેગી થયેલી જુરીએ પોતાનો મત તા० ૧ લી એપ્રિલે આપ્યો. ગુરદાસ બસુ મહારાયના મત મુજબ હું બારીન્દ્ર, ઉલ્લાસકર, ઇન્દુભૂષણ, ઉપેન્દ્ર, પરેશ, વિભૂતિ, હેમચંદ્ર અને પંડિત હરિદેશ શિવાયના બધા નિર્દોષ હતા, અને કેદારનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયના અભિપ્રાયે પણ પરેશ બાદ કરતાં એજ મુજબ બાકીના ગુન્હેગાર હતા. એણે શિશિરને પણ એ યાદિમાં ઘસડેલો એટલેજ ફેર. પણ એમણે ૧૨૧મી કલમ મુજબ અમે

શહેનશાહ બહાદુરની સામે યુદ્ધ કરવાનું પાપ આદ્યું છે, એમ કબૂલ્યું નહિ. શ્રી દેશબન્ધુ દાસે પણ પૂરાવાની ગેરહાજરીમાં ૧૨૧ મી કલમનો પ્રયોગ થઈ નહિજ શકે એમ ચોકસ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું ! પણ જેનું નામ બીચકોટ ! નહિ તે જીરરોથી પીગળ્યો, કે નહિ તેના પર દાસના બોલવાની અસર થઈ ; બેચારનું કાટલું કરી તેમને ફાંસીને લાકડે લટકાવે નહિ તો એનું ન્યાયલોભૂષ ખિટિશ હૃદય ધરાય કેમ ?

નેક નામદાર ન્યાયમૂર્તિ બીચકોટ બહાદુરનો અભિપ્રાય તા. ૬ ફ્રી મે. ૪. સ. ૧૯૦૯ ને ચિરસ્મરણીય દિવસે જાહેર થયો. તે મુજબ ૧૯ જાણને શિક્ષા થઈ. ૧૭ જાણને છોડી મૂક્યા. ન્યાય વાઘના પંજામાંથી જેઓ આમ છટકી ગયા, તેઓમાં અરવિંદ, દેવવ્રત, નિખિલેશ્વર, હેમેન્દ્ર, શચીન્દ્ર, નરેન્દ્ર બક્ષી, નલિની-ધરણી-નગેન્દ્ર ગુપ્ત, વિજય નાગ, પૂર્ણ-હંમ-સેન, વીરેન્દ્ર ઘોષ, પ્રભાસ દે, દીનદયાળ, વિજયમદ્વાયાર્ય અને કુંજ શાહ, અને વાઘના ડાયાંમાં ક્રાળિયા રૂપે પડ્યા અમે બે-બારિન્દ્ર અને ઉલ્લાસ જેમને હુકમ થયો કે કરો ચાહોમ અને લટકો ફાંસીને લાકડે !

મત જાહેર કરતી વખતે, કુતૂહલથી ન્યાયમૂર્તિ અમારી તરફ ટગર-ટગર નિહાળી રહેલા-વખતે અમે આ સાંભળી નાટકના એક-ટરોની પેઠે “ સખી મને પકડ ” કહેતાં કહેતાં મૂર્છા પામી જવાના ન હોઈએ ! ઉલ્લાસ તો સજ્જ જાહેર થતાંજ જજ સામું જોઈ બોલી ઉઠ્યા —Thank you, sir ! (મોટો આભાર થયો, સાહેબ) હું તો કંઈજ બોલ્યો નહિ. એટલે સાહેબે નિરાશ થઈને પોતાનું જાહેરનામું પોકારવામાં ધ્યાન વધારે પડેલું. ગરીબ આપડો

હેમ-દા ! તેના પર સાહેબ અહાદ્દરની બારે ખફગી ઉતરેલી-હરા-
 માએ કંઈ કબૂલજ ન કરેલું ! હેમચંદ્ર, ઉપેન્દ્ર, વિભૂતિ, હપિકેશ
 વીરેન્દ્ર સેન, સુધીર, ઇન્દ્રનાથ, અવિનાશ અને શૈલેન્દ્ર એટલાને જજ
 સાહેબની મહેરબાની અન્વયે જીવનભર આંદામાન હવાફેર જવા માટે
 રવાનગી કરવાનું હતું. અને તેની સ્થાવર જંગમ મિલકતને જાળવવા
 સાચવવાની જવાબદારીમાંથી સરકારે તેમને મુક્ત કર્યા-જપ્ત કરી
 તેમનામાંથી માત્ર વિભૂતિએજ શહેનશાહ સામે જંગ મચાવેલો,
 બીજાઓએ તો માત્ર જંગ રચવાનું કાવતરું કરેલું હતું. એવો
 મત પડ્યો. કલમ ૧૨૧ અને ૧૨૨ ની રૂએ મંદુનેયે જીવનભર
 કાળાંપાણી અને મિલકતજપ્તી નો હુકમ થયો. પણ ગમ્મત તો એ
 કે આ બોમ્બઅહાદ્દરે હતાજ સાવ લગોટિયા સંન્યાસી સાધુ પાસે
 તો લોટો કમંડળ પણ હોય, એમની પાસે તો તેયે ન મળે. એટલે
 જજસાહેબના હુકમથી સરકાર અહાદ્દરની દોલતમાં કંઈ વધારો
 થવા પામ્યો નહિ !

પરેશ, શિશિર, અને નિરાપદ કોઈ ખૂનખરાખીમાં સંડોવાયલાં
 નહોતા એમ ઠરાવી તેમને માત્ર દશ વરસ કાળાંપાણી મોકલ્યા, અને
 મિલકત જપ્ત કરી. બાકીના કેટલાક, વીસ વરસથીયે ઓછી ઉમ્મ-
 રના દુધમલ બાળક હતા, એટલે “ ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી ”
 એ ન્યાયે નીચે પ્રમાણે પારિતોષિક મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યાઃ
 અશોક, સુશીલ, અને બાળકૃષ્ણ હરિ કાણે ૭ વરસ કાળાંપાણી, અને
 કૃષ્ણજીવન સાન્યાલ એક વરસ સખત મળૂરી સાથેની જેલ.

આ પ્રમાણે ફરિયાદો અપાયા. એ પછી મુકદ્દમો આગળ ચાલવા
 હાઇકોર્ટ તરફ વિદાય થયો અને અમે ફરી પધાર્યા જેલમંદિરિયે

સાત મહિના કેડે ફરી નવું જન્મમેંટ મળ્યું તેમાં ઉલટપાલટ થઇ
અને હું અને ઉલ્લાસ જનથી તો અચી ગયા.

૧૯. સાધના.

કાળાંપાણીની કથા તેમજ આ લેખમાંયે અનેક સ્થાને પ્રસંગો-
પાત મારી સાધના વિષે મેં સહેજસાજ લખ્યું છે. ૧૯૦૮ ની
સાલથી માંડી ૧૩ વરસના લાંબા કાળના મારી સાધનાના અનુભવો
વિષે બરાબર લખવા બેસું તો એક મોટો ગ્રંથજ બરાય. પણ એ
રીતે એ વસ્તુ પ્રકટ કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. હજીયે હું
અર્ધપર્ણ માનવી બન્યો નથી, જે સદાસર્વદા આનંદસાગરમાંજ
વસે છે; છતાંયે મારી સાધનાનો ઇતિહાસ અને તેની પ્રગતિ વિષે
થોડી ઘણી મહિતી આપી દેવાની જરૂર બે કારણોસર મને લાગે
છે: એક તો શા ભથ્થાની સહાયથી આટલા દુઃખનો આવો
વિકટ પંથ મેં કાપ્યો હશે તે, અને બીજું આ કચડાયેલા છૂંદાયેલા
દેશમાં અગ્નિકુલ્લોત્પન્ન ક્ષત્રિય રૂપે જન્મ્યા છતાં શક્તિપૂર્ણનો અહીં

કરેલો પંથ મેં કેમ તજ્યો, અને બીજો કયો પંથ ગ્રહણ કર્યો, અને તે શા માટે એ વસ્તુ મારાં પરમપ્રિય સ્વદેશબાંધવોને સમજાવવા ખાતર.

લેલે પાસેથી સાધનાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થયેલી તે તો હું આગળ કહી ગયો છું. બહાર હતો ત્યારે માત્ર એક એ અનુભવોથીજ સાધનાની શરૂઆત થયેલી. નરેન્દ્ર મુઆ બાદ નિર્જન કારાવાસમાં ફરીથી મારું મન સર્વ દિશાઓથી પાછું ફરી ભગવાનને પંથે વળ્યું. તે વેળા મૃત્યુતત્ત્વાર તો કાચે સૂતરે માથે લટકી રહેલી હતી. જીવનની સઘળી આંકાક્ષાઓના મૂળમાં જાણે કાળપુરુષનો કુહાડો પડી ચૂક્યો હતો. જીવનગંગાની એકે બાજુ કિનારો નજરે નહોતો પડતો. ક્યાં તો મૃત્યુ કે ક્યાં તો સારા જીવનનો અનંત કારાવાસ—નકકી થવાનુંજ બાકી હતું; અને સાધનાને અતુકૂળ કાળ તો એજ. યોગાસન પર બેસવાને એવું સ્મશાન ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય.

મારી સાધના લેલેએ બતાવેલી એ ત્રણ ક્રિયા મુજબ હતી. પરંતુ તે વેળા પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવની પ્રભાવજ્યોતિ વિશેષ પ્રકટેલી હતી. તે વેળા તેમના કથામૃત (કે ચૈતન્ય ભાગવત) નો પાઠ સઘળા કરતા. ચૈતન્યદેવ, શ્રી રામકૃષ્ણ અને લેલે આ ત્રિવેણીના સ્પર્શે મારી સાધના મૂળથી ભક્તિપ્રધાન બની. તે વેળા મોટાભાઈ પણ શ્રીકૃષ્ણ વિષે તન્મય બનેલા—તેમનો પ્રભાવ પણ મારા પર જોવો તેવો નહોતો પડ્યો. ઉપરાંત દેવવ્રતની પ્રેમસાધના. તેણે પોતાની સાધનામાં ગીતાની જ્ઞાન-દશા અને 'ક્રમલાકાન્ત' ચંડીદાસની પ્રેમભાવના એ બેનો અપૂર્વ યોગ ઘટાવેલો હતો. સેશ્વસમાં કેસ શરૂ થયો. ત્યારે દેવવ્રત, હું, નરેન્દ્રબક્ષી,

વિજય નાગ અને શયીન્દ્ર સેન—સધના એક સાથે સાધના કરતા. અરવિન્દ તો નિરંત મૌનપૂર્વક નિશ્ચલ આસને રાતદહાડો સાધનામાં મગ્ન રહેતા. જોલની કોટડીમાંયે એ અવસ્થા. કોર્ટમાં પણ એક ખુણે તે તો પોતાની યોગધૂનમાંજ મસ્ત બેસી રહેતા.

અમારી સાધનામાં તો કથાવાર્તા ચાલે, સંગીત ચાલે, શાસ્ત્ર પાઠ અને વાદવિવાદ પણ ચાલે. પણ એની સાધના તો મૌનમય અંતર્મુખ ચિંતન જ. તેને કોઈ સાથી નહોતો. ખીજાં વિચાર ભાવ ન મળે. માત્ર—

યોગસ્તો વા ભોગસ્તો વા સંગસ્તો વા સંગવિહીનઃ
પરમે બ્રહ્મણિ યોજિતચિત્ત નંદતિ નંદતિ નન્દત્યેવઃ

એ જોઇ થતું કે આ માનવીને હવે બહિર્જગતનું જ્ઞાન નથી; ચાલેએ, બોલેછે તેયે જાણે સ્વપ્નામાં. જાણે સમસ્ત ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, બહારનાં દ્વાર બંધ કરી અંતરની કોઇ વિલક્ષણ નગરીમાં મહોત્સવે સંચર્યા છે. તેનાં દર્શનમાત્રથી સાધક માનવીને એમને એમ સાધના થતી, અને એ પ્રમાણે તેના નીરવ પ્રભાવે, ઉપર લખેલા જેવી ભાઇઓ પર જે તે અસર કરી નહોતી. ધ્યાન કરવાથી મને કંઈ કંઈ અનુભવો થતા. અને તે બધા ક્રિયા-પ્રક્રિયા અનુસાર ચિંતન હું કરતો. શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃતમાંથી ચિન્મય સમાધિ ની પ્રાપ્તિ થયેલી— જાણે સમસ્ત વિશ્વરૂપી અનંત મહાસાગરમાં સાધકરૂપી કુંભ તરેછે. મારી તે વેળાની સાધનામાં દેવવ્રત પણ મદદ કરતા. તે પોતાની ભાવનાનો મારામાં સંચાર કરતા. તે જે ઇચ્છતા-વિચારતા, તેજ પ્રેરણા રૂપે, ધ્યાન વેળા મારામાં ગુંથી ઉઠતું.

આમને આમ દિવસો વીતી જતાં જ્યારે સેશન્સની તપાસ પૂરી થઈ, ત્યારે તો મૃત્યુની રાહ જોતાં પણ બાકીના સાત મહિના મારા સાધનામાં જ ગયેલા. હું ફાંસીદારની કોટડીમાં હતો. રાત દિવસ 'કામનું' મ્હોં પણ જોવા પામતો નહિ. જોડેની કોટડીમાં ઉલ્લાસ હતો, તેના શિવાય કોઈ બીજા સાથે છાનીદૂધી રીતે પણ વાતો નહોતી થઈ શકતી. ઉલ્લાસને પણ મૃત્યુપંથે જ વિચારવાનું હતું એ વેળા મારી સાધનાની ક્રિયાપ્રક્રિયા એટલી બધી વધી પડેલી કે તેમાં મારા ચૈદ કલાક નીકળી જતા.

મારી કોટડી પર વારાફરતી જે માણસો પહોંરો ભરતા, તેમાં લા... નામનો એક હતો, તે એક સાધકનો ચેલો હતો. દર વરસે એક વાર એ સાધક અયોધ્યા છોડી મુસાફરીએ બહાર નીકળે ત્યારે લા...ને ગામ પણ આવે. એકાદ ઝાડ તળે અથવા મંદિરમાં બેસીને તે ભાગવતનો પાઠ કરે, પણ તેના આકર્ષણે તેની પાસે ભારે મેદની જામતી, અને સાધકને આપોઆપ પૈસા મળી રહેતા. કંઈક પણ મંત્ર આપો એવી આજીજી કરી લા...તેની પાછળ ખામીપીને મંડ્યો, એટલે એક કાગળ પર તેણે એક પગલું પાડી આપ્યું. આ પગલાનું ચિન્હ માથે રાખવાથી તે પણ ધ્યાનાવસ્થામાં પડી જતો. એ પ્રમાણે દસ બાર દિવસ કરી જોયા બાદ એક દિવસ નહોતી વેળા નળનું પાણી માથે ધોધમાર પડતું હતું એ દશામાં આપોઆપ ધ્યાનદશા આવી ગઈ અને લા...અચેતન થઈને પડ્યા. એવી અન્તર્મુખ દશામાં તે પંદર દિવસ પોલિસ ઇરિપતાલમાં હતો. એ અવસ્થામાં તેને કંઈક કંઈક સૂક્ષ્મ જગતનાં દર્શન થયેલાં પણ જ્ઞાનને અભાવે તે કંઈ વધારે સમજી ન શક્યો. પણ

આ અવસ્થામાંથી જંગતાં તેના સમસ્ત દેહમાં સર્વસંમોહન શક્તિનો સંચાર થયો. એ શક્તિજ તેના પતનનું કારણ બની. એક દિવસ કોઠક લાવણ્યવતી યુવતિના મોહપાશમાં સપડાઈ પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તે આટલા પ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરેલું સાધનબળ ગુમાવી બેઠો.

એ મને સાધના કરતો જોઈ મારા તરફ આકર્ષાયો. ધીમે ધીમે બપોરે કોઈ ન હોય ત્યારે અને રાતના, તેની સાથે મારે પુષ્કળ વાતચીત થતી. બહાર અરવિન્દ પાસે મારા પત્રો લઈ જવાનું તેણે કબૂલ્યું. સેજદા તે વેળા અમારા માસા કૃષ્ણકુમાર મિત્ર ને ઘેર-સંજીવની કાર્યાલયમાં રહેતા. માસાજીને તો (સરકારે) દેશનિકાલ કરી અંગાળાની બહાર કાઢ્યા હતા. આ લા... એ મારા એક પછી એક સાત પત્રો સેજદાને પહોંચાડેલા અને તેના જવાબ આણી આપેલા. પહેલાં તો કાગળ દીઠ તે ૫ રૂ. લેતો પણ પાછળથી વધારે સ્નેહ ઝામતાં તેણે પૈસા લેવાનું બંધ કરેલું.

૨૦. સાધના (ચાલુ)

સેનદાના પત્રો મને મળ્યા તે પહેલાં હું ભક્તિની રેલમાં વહેતો. મારા દેહમાં ચતુર્ભુજના ભાવની મને સ્ફુરણા થતી; આભાસ થતો, કે જાણે હું ખરેખર એક દિવ્ય જ્યોતિર્મય નારી છું, શક્તિ અને આનંદનાં ઉલટતાં પૂરમાં હું ફરતો હોઉં તેમ અનુભવતો. અન્ય મનુષ્યમાંયે દેવીભાવનાં મને દર્શન થતાં. ધ્યાનમાં અનેક રીતના આનંદનો અનુભવ જાણે મને થકવી નાંખતો. દાસ્યભાવ, સખ્યભાવ, પ્રેમાનંદ, અને કોઈક વાર શાંત અહેતુક આનંદ આદિ કોમળ અનુભવો થતા. એતન સમાધિ પણ બેએક વાર થયેલી. સ્વેચ્છામૃત્યુની શક્તિની કામના રાખતાં એટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું કે જાણે પ્રાણતરંગ સમસ્ત દેહમાંથી હૃદય સ્થળે આવીનેજ ઉભરાતા—જ્યારે જ્ઞાન આવતું અને જગતો ત્યારે શરીર સહેજ ઠંડું, ભારે અને પથ્થર જેવું કંઠણ થઇ ગયેલું લાગતું.

સેનદાએ પોતાના સાત પત્રોમાં મને એ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, કે ક્રિયાસાધનાની અવસ્થા હવે પૂરી થઈ છે, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ભગવદ્વચરણે સમર્પણ થઈ ગયા વિના આગળ વધી નહિ

શકાય. એ પત્રોના જવાબમાં મેં જરાયે વાદવિવાદ કર્યો નથી—તે વેળા સારા સંસારમાં મને સાધના શિવાય કંઈ સૂઝતું નહોતું—હું તેમાં ડૂબી ગયો હતો. તે વેળા મારામાં તે બુદ્ધિ—તે જ્ઞાન નહોતું જેને લીધે માત્ર બાર જનની સાધનામાંજ પરમ પુરૂષાર્થની સમાપ્તિ થઈ જતી નથી એમ હું સમજી શકું. ઉર્ધ્વ તરંગનાં ભારથી અધોપ્રકૃતિ બ્યારે વશ રહેછે ત્યારે મનસદનને આંગણે કંઈ કંઈ દિવ્ય ભાવ અને વિભૂતિ રમેછે પણ પાંછી અધો પ્રકૃતિ જગતાં આગલી દીન મલિન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે.

જ્ઞાન ન હોવા છતાં એક દિવસ અંતરદશામાંથી જગતાં અચાનક મનઃપ્રાણની અશુદ્ધિનું મને ભાન થયું. પણ તે જ્ઞાનભાવે નહિ, ભક્તિભાવે. રૂપગોસ્વામીની વાત યાદ આવી—જેને સ્ત્રી પુરૂષના જાતિભેદનું જ્ઞાન છે તે શુદ્ધ ગોપીપ્રેમ ન અનુભવી શકે અચાનક મન જાગ્યું—પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્તિ મળે તો જ્ઞાનની સાધના કરવા ઇચ્છા થઈ. જાણે એ ઇચ્છાનુરૂપજ સિદ્ધિ ન થઈ હોય તેમ આંદામાન જવાનું મળ્યું.

કાળાંપાણીમાંનું મારું આખું જીવન એક પુસ્તકને આધારે જ્ઞાનસાધના કરવામાંજ વીત્યું છે. એ પુસ્તક તે યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ. કોઈ કોઈવાર શાંકર અને પંચદશી પણ વાંચતો. પણ લગભગ ચારપાંચ વરસ સુધી મેં બીજી ચોપડી હાથમાં ઝાલી નથી. ઉપેન્દ્ર—શંકરવિરોધી—તે મને વારંવાર કહેતો, “બાળ આ ચોપડી.” હું તેનું સાંભળતો નહિ. બીજાની ગેરવાજબી વાત સાંભળી ગુસ્સે થવાનું તો મારા સ્વભાવમાં હતુંજ નહિ. જ્ઞાનવિચારને પરિણામે અનેક અનુભવ થયા. આંખ સામે સૂક્ષ્મ જગત ખુલવા

લાગ્યું. સૂક્ષ્મ જગત એ શું ? તે હું નહોતો સમજતો, પણ રાતઢહાડો, અહિંતહિં વાસ્તવ જગતથી વિશેષ સાચાં ઉજ્જવલતર જીવો અને જગતચિત્રો મને દેખાતા. પરિપુષ્પોની શક્તિ જાણે હજીયે ગાંધી, મૌનગામ્ભીર્યનો અભ્યાસ વધ્યો. મનને તેની વિષયાસક્તિમાંથી ધમ્મ સુજળ પાછું ખેંચવાનું બળ આવ્યું, અને ધીમે ધીમે પ્રેમ સ્નેહ, મમતા દયા માયા આદિ સર્વ સુકોમળ વૃત્તિઓ જાગી ઉઠી. જગતમાં બધું માયા છે—કાણે કાનું છે ? ચારે પાસ ઉપર નીચે આનંદનો—શાંતિનો સાગર ઉલટતો, તેમાં એક બિન્દુ થઈ જાણે હું બેસી જતો. કોઈક વેળા જાણે કોઈક મારા માયા ઉપર કે છાતી પર બરફનો ટુકડો રાખી દેતું હોય, તેમ આનંદમય શીતલતાનો અનુભવ થતો. બાર બાર વરસના એ અનુભવો વર્ણવું નો તો એક મોટો ગ્રંથ લખવો પડે. એકન્દરે ધર્મવરના અસ્તિત્વમાં મારી પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેઠી—તેને મેં જોયો નહિ એ ખરું, પણ તેની ઘણી ઘણી વિભૂતિઓ મેં અનુભવી—આ જગતજ સર્વ કાંઈ નથી, એ હું સમજ્યો. માનવજ્ઞાનમાં તો અનેક પડઢાઓ, અનેક સૃષ્ટિઓ છે—એક એક સૂર્યકિરણમાં ચૈદ ચૈદ ભુવન ડોલે છે.

તે પછી ક્ષીપાંતરના આખરી વરસમાં મારી સાધના ખલાસ થવા આવી. આટલી ભારે અંતર્મુખ ગતિ કોઈક વિશાળ શીલાથી અટકી ન ગાંધી હોય તેમ અતિ શુદ્ધ ભાવહીનું નીરસ જીવન મેં અનુભવ્યું. કાણ જાણે ક્યાંથી આવીને લુપ્ત થયેલી ક્ષીણ વૃત્તિઓ—કામનાઓ હૃદયને ડોલાવવા લાગી. માત્ર એક વસ્તુ પાછળજ મારો આટલો કાળ ગયો હતો.—અધીયે ક્રિયાઓ તજી અરવિન્દના સમર્પણયોગને માટે તૈયાર થવામાં. આખરી વરસની

શરૂઆતમાં જ મારાં મનઃપ્રાણમાં એક જાતની શ્રદ્ધા જાગી કે જરૂર જોડમાંથી મુક્ત થવાશે. કારાકાળ હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. તપો-ભૂમિ ભારત મને આકર્ષી રહી છે— ગીતા સાંભરી:-

“નહિ કલ્યાણકૃત કશ્ચિત્ કુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ”

મારી આ સાધના કંઈ અટકવાની નથી, પ્રરમધામનું સુવર્ણ દ્વાર અધખુલું થઈ પાછું ખીડાઈ જવાનું નથી. એ સાધના પૂર્ણ કરવા જન્મભૂમિ ભારતમાં ગયા વિના છૂટકો નથી. અંતરના પડદામાં આ શ્રદ્ધા છૂપાવી છૂટકારાની આશાએ હું દિવસ ગણતર લાગ્યો.

૨૧. છૂટકારો

મારાં શ્રદ્ધાસ્વપ્નો ફળ્યા-છૂટકારો થયો. એક દિવસ જેલના તે વેળાના નિરીક્ષક સાહેબ આવીને જાણાવી ગયા કે ઉપેન્દ્ર, હેમદા તથા મને અલિપૂર જેલમાં લઈ જઈ છોડી મૂકવામાં આવશે. આશામાં, ઉત્સુકતામાં, જેલના બાકી રહેલા દિવસો પૂરા કર્યા-આનંદની રેલમાં બરાબર ઉંઘ પણ ન આવે. તે પછી એક સુંદર પ્રભાતે જેલનો દરવાજો વટાવી બહારની હરિયાળી ભૂમિ પર અમે પગ મૂક્યો. સાથે હથિઆરબંધ સિપાઇઓ તો હતાજ- કારણ હજી કંઈ પૂરેપૂરી સુકિત મળી નહોતી ચૂકી. સાથે ૨૨-૨૩ રાજ-દારી શિખ કેદીને પણ છોડવાના હતા. તેઓ પ્રભાતના સુંદર આકાશને ગજવતા ગાવા લાગ્યા:

ધનધન પિતા દશમેશ ગુરૂ,

જન્મુ ચિંડિયાતુ બાજ છૂડાયે

“જેણે બાજના મુખમાંથી પંખાને છોડાવ્યાં તેવા દસમા ગુરૂપ

મહાપિતાને ધન્ય છે” નાવડીમાં બેસીને સ્ટીમરમાં ગયા ત્યારેયે એ જયગાન ચાલી રહ્યું હતું.

ત્યારે મને સાચી શ્રદ્ધા ચોંટી કે આ જીવનનો ભગવાન હજી કંઈ ઉપયોગ કરવા ઇચ્છેછેજ. આંદામાનમાં જે લોખંડને ઘડી, જગતના ચક્રકારે તેમાંથી અસ્ત્ર બનાવેલાં, તેને તે હવે ઉપયોગ માટે લઈ જાય છે.

ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સ્ટીમરમાં ગાળવાં પડ્યાં. ચોથે દિવસે મળસ્કે ગંગાજનો કિનારે દેખાયો, શસ્ત્ર સ્થામલા બંગમૈયાનાં દર્શન થયાં. શંકરાચાર્યના માયાવાદ વડે સાધના કરનારું મન માયાને આકર્ષણે સજ્જનનયને મૈયાને નિરખવા લાગ્યું. ધીમેધીમે બેય કિનારે ગામડાંઓ અને હરિયાળી જમીન વચ્ચે થઈ પસાર થઈ ચાર વાગે સ્ટીમર તખ્તાઘાટે આવી લાગી. અમે ઉતર્યા એટલામાં સાંજ પડી ચૂકી.

તે વેળા કરનલ હેમિલ્ટન અલિપૂર જોલના નિરીક્ષક હતા. અમારું પુરાતન ” રાજભવન “ કાળગતિએ એટલું બધું ફેરવાઈ ગયેલું કે ઓળખાયું પણ નહિ. અમને લાગેલું કે તે દિવસની-શનિવારની રાત અને રવિવારનો દિવસ અમારે જોલમાં ગાળવાં પડશે. સોમવારે કદાચ કોઈ ઉપરવાળો આવી ફ્લટકારાનો હુકમ આપે તો આપે-પણ એવી ખાતરી હતી, કે કાંઈને કાંઈ શરત લખાવી લીધા વિના સરકાર છોડવાની નથી. કરનલ હેમિલ્ટન ને વેળા હાજર નહોતા, જેલરઆણુએ તેમને ટેલિફોનથી ખબર આપી અને પછી અમારે માટે ખાવાનાની વ્યવસ્થામાં લાગ્યો.

અમાનક સાહેબે આવી અમને તેડું મોકલ્યું, અને પૂછ્યું, “હું ધારું છું કે તમે ઘેર જવા સારું ટાંપી રહ્યા હશે; તમને આવો કે તુરતજ છોડી મૂકવાનો સરકારનો હુકમ છે.”

અલખત અમે હા કહી. મોટર આવી અને બટાકાપુરીનો લોભ છોડી બાગી નીકળ્યા.

શો એ આનંદ! આજે પાછળ વાડર નથી. જમાદાર નથી, હવે હું મુક્ત છું, સ્વતંત્ર છું! બાર બાર વરસનાં કાળાંપાણી વેઠ્યા બાદ છટકારો ભોગવવામાં શું સ્વાદ રહેલો છે, એ બીજાને કેમ સમજાય?

દાસબાબુ તો ઘેર ન હતા એટલે મેં સાતકોડીપતિ બાબુને ઘેર મુકામ કર્યો. ઉપેન્દ્ર તો તેજ રાત્રે ઘેર ગયો, હેમદા બીજે દિવસે બાબુ, હું કલકત્તે રહ્યો. તે પછી “નારાયણ” તું કામ હાથ પર લીધું, ‘વિજળી’ ચલાવવા માંડ્યું, આર્ય પમ્પલીશીંગ હાઉસ શરૂ કર્યું અને છેવટે નવ-સાધનાને તીર્થ-પોંડીચેરી પ્રયાણ કર્યું. એ બધી વાત વિષે અહિં કંઈ કહેવું નથી. માત્ર આ નવસાધનાની મૂળકથા કહી. મારી આત્મકથા પૂરી કરીશ.

૨૨. સૃષ્ટિનું નૂતન સત્ય.

કાળાં પ્રાણીથી પાછા ફર્યા બાદ કેટલેક મહિને પહેલીજ વાર પોંડિચેરી હું ગયેલો તે માત્ર ચારજ દિવસ માટે. ત્યારે એટલા બધા કામકાજમાં મશગૂલ હતો કે બીજું કંઈ સંજોગું નહિ. બીજી વાર ગયેલો, ત્યારે ત્રણ મહિના રહેલો. તે વેળા નવી સાધનાનો આસ્વાદ પ્રથમજ લીધો. મારી સાધનાનાં ગતિ, છન્દ, ધ્યાન એકદમ ફેરવાઈ ગયાં. આ સાધનામાં ન મળે સાધ્ય, ન મળે સાધન, ન હિસાબ, ન પદ્ધતિ. માત્ર શાન્ત નિર્મળ મૌન, અનંત શ્રદ્ધા અને ઉર્ધ્વમુખી અંતરગતિ. એ સાધનાર માનવી નથી, માનવીમાં રહેલી ઇશ્વરી શક્તિ છે. માનવી મૌનપૂર્વક સમર્પણમ્ કરે અને મન, પ્રાણ, ચિત્ત સર્વને એકાકાર વૃત્તિથી તત્ત્વીન કરે, તો એ, શક્તિ-અયોતિના કિરણમાં, શાન્તિનાં પૂરમાં, અને જ્ઞાનની સંગીતલહરીમાં પ્રવેશ કરી વસ્તુમાત્રને પોતાની કરી લેશે. મુખ્ય વાત તો એ કે એ સાધના જીવન-સાધના છે, આલોક-પરલોકને જોડનાર સોનાનો સેતુ છે. અપૂર્ણ માનવીને ધીરે ધીરે

વિસ્તૃત કરી, ભગવતી આનંદમાં પ્રવેશાવી તેને ઐશ્વર્યથી પૂર્ણ બનાવનાર-નરને નારાયણમાં ઘડનાર to diviuize man અલૌકિક વસ્તુ છે.

તમે કહેશો નારાયણ થવામાં લાભ શો ? હું કહીશ અપૂર્ણ રહ્યો શો લાભ ? પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ગુમાવી પૂર્ણ મહિમાથી વંચિત રહેવામાં શું ફાયદો ? આ દુનિયામાં આપણે જ્ઞાનધનને શોધ્યા કરીએ, આનંદની કામના રાખીએ, શક્તિ વાંછીએ, તો એ સર્વને સંપૂર્ણ રૂપે જ કેમ પ્રાપ્ત ન કરીએ ? ક્ષુદ્ર શેં રહીએ, પોતીકું સામ્રાજ્ય ગુમાવી નાનકડી ગુફામાં વાસો શેં કરીએ ?

માનવી પોતાના જીના સ્વરૂપને એટલી ખતથી વળગી રહ્યો છે, કે તે પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ વિચારતાંયે જાણે ડરે છે-જાણે પોતે રાજવેશ ધારણ કરવા જતા પોતાની કંથાને ગુમાવી બેસશે. પણ આપણને આપણું જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ રૂપી ભવનોનો ખ્યાલ નથી તેથી આપણાં મન-પ્રાણ આટલાં સંકુચિત બની ગયાં છે. જેને ઉપલા ભંડારની ચાવી મળે છે તેની દીનતા તો તરત નાશ પામે છે. અત્યારે જ જે કોઈ તમને અનંત જ્ઞાન-આનંદમાં પ્રવેશાવે, શક્તિસંચાર કરે, આ દેહ, મન, પ્રાણની ચાવી તમને આપે તો ખીજ જ ક્ષણે અદ્ભુત રાજસંપત્તિ જતાંયે યાદ નહિ આવે. આ સામ્રાજ્ય સંપાદન કરવા તમે સાધનામાં બેસો.

આ નવા યોગનો મુખ્ય મુદ્દો માત્ર એક બે વાર ધમ્મરનાં દર્શન કરવાં એ નહિ, પણ નિમ્નમૂળ જીવનને ઉર્ધ્વમૂળ બનાવી ધમ્મરને પ્રાપ્ત કરી, મન, ચિત્ત, પ્રાણ અને દેહનાં ઉપાદાન આજી પરમાજી બદલી તેનું શુદ્ધ તેજોમય સત્ત્વમાં રૂપાંતર કરી, પછી તે

દિવ્ય આધારે ભગવાનને મૂર્ત કરવા, એ છે. આ યોગ જીવનયોગ છે, માનવીને તેનું સ્વરાજ અપાવનાર, પૂર્ણ માનવીના કુદરતી સ્વરૂપે, સંપૂર્ણ શિવત્વે પહેંચાડનાર યોગ છે. ખરેખર જેનાં જીવન દારએમ ખુલી જાય, જે પોતાનામાં એમ વૈકુંઠનું જ્યોતિધામ પ્રકટતું દેખે તે માનવીને શું થાય ? જેની સન્મુખ ધર્મ સાચું જીવતું, નિત્ય ઉપભોગનું ધન છે તેની મર્મકથા તેજ જાણે.

પોંડિચેરી ફરી એ વાર આવી સાધના કરીને મેં જે જાણ્યું તેનાથી સંદેહ ન રહ્યો કે માનવીમાં સંપૂર્ણ દેવત્વ રહેલું છે અને સૃષ્ટિનું એ સરસમાં સરસ રહસ્ય છે. પહેલાં થોડાક શક્તિમાન વ્યક્તિઓ એ દેવત્વ ધારણ કરશે અને પછીતો સારા જગતમાં એ શક્તિનો સંચાર થશે અને માનવી સંપૂર્ણ બનશે. એ ક્યારે થશે, કેટલે વરસે, કેટલે યુગે, તે અકળકળાધારી ભગવાન જાણે છે, તે જાણવાની ઇચ્છા ન રાખવા જેટલી મારામાં ધીરજ છે.

આનો કંઈ એવો અર્થ નથી કે આજેજ રાજકારણી મહાપુરૂષો પોતાનું કાર્ય તજ દેશે, કે સમાજશાસ્ત્રીઓ સમાજસંશોધન બંધ કરશે; દ્રવિઓ કાવ્ય રચવાં કે ચિત્રકારો પીંછીથી રંગસૃષ્ટિ સરવી છોડી દેશે. સર્વને આર્જુન આપવાનો-રણશિંગું ટુંકવાનો કાળ આવ્યો નથી-પણ ભગવાનના આ નવીન સત્યના ચિન્હાંકિત માનવીને-આગળ રસ્તો ઘડનાર અસાધ્ય સાધકને આત્મભાન કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. નવા જગતનાં પ્રાણી અને સાચાં કેન્દ્ર ઘડાઇ રહ્યાં છે. છે એ કાજેજ કેટલાં જીવન અર્પણ થયાં છે. એનો પ્રોગામ નથી, પંથ નથી, શેતરંજની બાજુ જેવી વિધિવ્યવસ્થા નથી. ફક્ત કેટલાંક જીવન-આંગણે

વિશ્વશિક્ષી છાની છુપી રચના ઘડી રહ્યા છે-તેની જ્યોતિ પ્રકટે, ભાવી જગતને કારણે, સૂક્ષ્મ, પર, તથા સ્થૂલ રૂપ મળે એને ઇશ્વરનું રાજ સિંહાસન એ સ્થૂલ માટી પર ગોઠવાય એવું ગોળ રહ્યા છે. જેમને આ નવીન સત્યનું જાગૃત જ્ઞાન થયું છે, તેઓ પાછા નહિ ફરે; તેઓ ભિન્ન ભિન્ન આદર્શનાં માનવી નથી; તેઓ સત્ય માનવી છે. પુરાતન હિંમોશ પોતે બાંધેલા રસ્તા પર નૂતનને ખેંચવા ઇચ્છે છે, પણ નૂતનનો રથ ફરતો નથી. તે તો અનંત ગતિથી ઉપામાં સત્યને એક શિખરેથી બીજો શિખરે આગળ ધપાવે કરે છે. નૂતન સૃષ્ટિના વેગવાળા તેની ગતિ-તેનું નવચેતન જગતમાં પ્રસરતાં દિવસ લાગે. મૃત્યુ લોકમાં ઉદય પામતા તેના શિખર સૂર્યને વખત જોઇએ.

શ્રીયુત બારીંદ્ર કુમાર ઘોષ.

વિશાળ ગગનચુંબી પવતના પ્રાંગણમાંથી ઝરણાંઓ વહેવા માંડે છે ત્યારે શરૂઆતમાં, તેમને નથી દિશાનું જ્ઞાન હોતું કે નથી તેમનો પ્રવાહ એક સરખો અસ્ખલિત, સુધટિત ગતિથી વહેતો. પરંતુ જ્યારે ક્રમેક્રમે આગળ વહેતાં તેના બે તીર-પ્રાંત ધડાય છે ત્યારે તેમની ગતિ સ્થિર થાય છે, અને પ્રવાહ અસ્ખલિત, સુધટિત વહેણુ પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રજ્ઞઓના રાષ્ટ્રીય જીવનપ્રવાહનું પણ તેમજ છે. રાષ્ટ્રીય-ચેતનાનો ઉભરો જ્યારે ફાટી નીકળે છે ત્યારે, પ્રારંભે તે આડીઅવળી ગતિમાં વણા વિના રહેતો નથી. જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞજીવનને ધડનારો કોઇ વિરલ, અવતારી મહાપુરૂષ અનંત કાળનાં પડખામાંથી જાગીને એવા ઉભરાને શાંત, સૌમ્ય બનાવતો નથી, તે અસ્ખલિત, સુધડ પ્રવાહવતો બને તેમ તેને ધડતો નથી-વાળતો નથી, ત્યાં સુધી એ ઉભરો બહાર નીકળવા ગમે એવું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે અને ગમે તે ગતિએ વહેણુ મેળવે છે.

અંગાળાનો બોમ્બયુગ-ભારતમાતાને સ્વતંત્ર બનાવવાની ઝંખના જેમને રોમેરોમ વ્યાપી ગઈ હતી, સ્વદેશ બાંધવોનાં દુઃખડાં નિહાળી નિહાળી, તેમના કકળતા આત્માનો સાદ સાંભળી જેમનું હૈયું સળગી ઉઠ્યું હતું, પ્રાણ પડે તોયે ભારતમૈયાને દમનાર આ ગુલામીની સાંકળોને તોડવા માટે જેમના દિલમાં તાલાવેલી લાગી ગઈ હતી, એવા કેટલાક મરણિયા નૌજવાનોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉભરામાંથી પરિણમેલો અંગાળાનો બોમ્બયુગ-એ એક પ્રકારે હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય જીવનપ્રવાહની એક આવીજ વિચિત્ર ગતિ ગણાય. એ વિચિત્ર ગતિને પરિણમે-તેની સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવન પર શી અસર થયેલી એ વિચારવા સારૂ આ લેખની પ્રવૃત્તિ નથી; પણ એ યુગના નેતા અને અંગાળાના વિપ્લવપથના અહ્તા તરીકે ઓળખાતા શ્રીયુત બારીન્દ્ર કુમાર ઘોષનો-જેમને ગુજરાત, અને સમગ્ર ભારત, મહર્ષિ અરવિન્દના માના ભાઈ તરીકે ઓળખાવવાથી એકદમ પિછાનશે તેનો યથાશક્ય પરિચય આપવા માટેજ આ લેખ લખ્યો છે.

વિપ્લવયુગનો અહ્તા

શ્રીમતી વાસંતિદેવી દાસ અને શ્રીમતી ઉર્મિલાદેવી વગેરે સાથે જેમને જેલમંદિરે જવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અને અને દેશમાં પ્રવર્તી રહેલા અસહકારચળમાં જે યથાવિધિ હોમ કરી ચૂકેલા છે એવા શ્રીયુત હેમંતકુમાર સરકાર, બારીન્દ્રબાપુને વિપ્લવપથના અહ્તા તરીકે ઓળખાવે છે, અને આદરપૂર્વક નમન કરે છે. પોતાનું “ The Revolutionaries of Bengal ” નામનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક તેમણે બારીન્દ્ર બાપુને

ચરણે ધર્મ છે. વિપ્લવયુગના એ બ્રહ્મા સાથે ગુજરાતની હજી નહિ જેવીજ પિછાન છે. પણ ભવિષ્યનો એક કાળ સંમુખજ ઉભેલો દેખાય છે, જ્યારે માત્ર ગુજરાતજ નહિ પણ સમગ્ર ભારત વર્ષ એમને પિછાનશે અને યોગ્ય અધ્યાનજિ અર્પશે.

જન્મ

“કોણ જાણે શાંથે આકાશકુસુમ” વીણવા અવતરેલો આ નર-વીર લંડન પાસેના કોયડન નામન ગામડામાં જન્મ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૮૮૦) ખુલનાના સિવિલ સર્જન, બાપુ કૃષ્ણદાસ ધોપ-બારીન્દ્રના પિતા-એ યુગના આજથી ચાળીસ વરસ પરના જમાનાના અનેક અને ખાસ કરી અંગ્રેજી શિક્ષણ લીધેલા-માણસોની પેઠે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રગટ હતા. અને ખાસ કરીને અંગ્રેજ પ્રગતની જીવનપ્રણાલી વિષે એમને અસામાન્ય મોહ હતો. વિલાયતની દાકતરી પરિક્ષા પોતે પસાર કરી હતી એટલું નહિ, પણ સહકુટુંબપરિવાર પોતાનાં બાળકને વિલાયતની આદર્શ શિક્ષણ પદ્ધતિ અનુસાર કેળવવા માટે તેઓ ફરીથી ઈંગ્લાંડ ગયેલા અને ત્યારે બાપુ બારીન્દ્રકુમાર ધોપ ત્યાંજ જન્મ્યા હતા.

પણ છ વરસની ઉંમર સુધી તો બારીન્દ્રબાપુએ પોતાનું જીવન પોતાના માતામહ રાજનારાયણ બસુનેજ ત્યાંજ ગાળ્યું હતું. બાપુ રાજનારાયણ બસુ એટલે જાણે ધર્મનો અવતાર, ઇશ્વરપ્રેમ અને સ્વદેશભાવનાની સાક્ષાત મૂર્તિ. અંગ્રેજ પ્રગતએ આવી આ દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાથી ભારતવર્ષને સાથે આવી પડેલી રાષ્ટ્રીય આપત્તિનો ખ્યાલ, બારીન્દ્રકુમારને વારસામાં એમણેજ આપ્યો.

ધાર્મિક ભાવનાથી એમણે બારીન્દ્રનું જીવન તરબોળ કર્યું. જે કુમળો છોડ પોતાને ઉછેરવા માટે મળ્યો તેના પર સ્વતંત્રતાની ખાસ અને ધર્મજીવનની લાલસાથી જળસિંચન કરી એમણે તેને પોષ્યો-ખીલવ્યો. આજ રાજનારાયણ બસુ બંગાળના એક શુભ મંડળના પ્રેરક હતા. એવા વાતાવરણમાં એવા દાદાના હાથ તળે ઉછરેલા બારીન્દ્રબાપુ ભવિષ્યમાં કર્યાં તેવાંજ પરાક્રમ કરે તેમાં શી નવાઈ ?

શાળાજીવન

પિતાએ ઈ.સ. ૧૮૯૨ની સાલમાં દેહ છોડી તે પહેલાં થોડોક કાળ બારીન્દ્રે તેમની દેખરેખ તળે ગાળેસો; પણ ફરી પાછા સ્થાનિક નિશાળમાં શિક્ષણ લેવાને માટે તેને દેવગઢ દાદાને ત્યાં આવવુંજ પડ્યું. જે ભાવનાઓ જીવાનીમાં અને પ્રૌઢ જીવનમાં ઉભરાઈ નીકળી હતી, તેનાં અંકુર શાળાજીવનમાંથી અપ્રકટ તો નજરે રહ્યાં. હસ્તલિખિત માસિકપત્ર ચલાવવામાં, ભવિષ્યના “જીગાન્તર” અને “નવશક્તિના” ભણકારા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે ફંડ કરવાં, વાદસભાઓની વ્યવસ્થા કરવી, વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી કંઈ પણ સેવા બજાવવાની એમની લાલસા તો ત્યારથીજ વ્યક્ત થઈ ચૂકેલી. એજ વેળા એમણે લાડીબાજીનું પણ શિક્ષણ લીધું એટલુંજ નહિ પણ શિવાજી અને તેના માવળા સૈનિકોના આદર્શ મુજબ કૃત્રિમ યુદ્ધો પણ દેવગઢ પાસેની ટેકરીએમાં મચાવેલાં. કુદરત પરનો ને નિસર્ગ સૌંદર્ય પરનો એમનો પ્રેમ જે એમનાં બંગાળી તેમજ અંગ્રેજી લખાણોમાંથી સહજે ઉપર તરી આવે છે તે અહિંજ કેળવાયો.

અને આગળ ઉપર દેશેરકથાના કર્તા તરીકે પંકાયલા શ્રી સખારામ ગણેશ દેઉરકર તથા ખીજા એક શિક્ષકે એમનામાં રહેલી લલિત કલાઓની પ્રીતિને પોષી-ઉછેરી અને સાહિત્યનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો એ વેળાથીજ ખારીન્દ્રકુમારે રવીન્દ્રખાણુની શૈલીમાં-એમનાં કાવ્યોના જોવાજ સ્વરૂપમાં, કવિતા-ખાસ કરીને પ્રેમકાવ્યો-રચવાનું શરૂ કરેલું.

શિક્ષણ બાદ

પણ આવા ઉભરાતા હૃદયવાળા નૌજવાનથી નિશાળનું ભણતર સીધું કેમ પાર પડાય ? મેઘાવિની વ્યક્તિઓ નિશાળનાં બંધન તોડીને પોતાના ઓજસને મુક્ત રીતે પ્રકટ કરવાનો માર્ગ જોળી લે છે, એનાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો દુનિયાના ઇતિહાસને દ્રઢતરે કયાં મોજીદ નથી ? ખારીન્દ્રનું શાળાજીવનનું એ સ્વપ્ન હતું કે રચું એક શિવાજી વિશે મહાકાવ્ય. કોલેજમાં જતાં વિચારો કંઈક જીવંત દિશાએ વળ્યા, અને ખેડુત બની નિર્સર્ગની લીલામાં ખેલી, કવિત્વસૃષ્ટિમાં વિહરવાના ખ્યાલ આવ્યા. એના વચલા ભાઈએ જમીન ખરીદવાને પૈસા આવ્યાનું વચન પણ આપેલું. પણ તે ન મળવાથી રીસામને, ચીડામને, ખારીન્દ્ર ઘેરથી કોમને કહ્યા કર્યા વગર નાસી છૂટ્યો. સગપણમાંની એક ડોશીનું ઘર વેચાવી તેને પૈસે ખેતર લેવાનું હતું. કલકત્તામાં આ કામ પાર પાડતાં અનેક દિવસો નીકળી ગયા એ દરમ્યાન આંમતેમ ભટક્યાં કરવું, અને મળી આવે તો ખાવું, નહિ તો ભૂખ્યા પડી રહેવું, એ પ્રમાણેનું જીવન એમણે વ્યતીત કર્યું.

ઘર વેચાયું એટલે રૂ. ૮૦૦) મળ્યા તેમાંથી પટણા ખાતે એક પરચુરણ દુકાન કાઢી. પરચરંગી જીંદગીમાં જેટલા અનુભવ લીધા

હોય તેટલા ઓછા. આત્મકથામાં બારીન્દ્રબાપુ લખેજ છે કે એતો ગદ્યાપચીશીનો કાળ હતો—દુનિયાના ધોરી રસ્તા પર બે—લગામ સોળ સોળ ઘોડાની બગી હાંકવાનો જમાનો હતો ! ચંચળ વૃત્તિના અસ્થિર નૌજવાનથી દુકાન તે ક્યાં સુધી ચલાવાય ?

એટલે લીધો અરવિન્દનો આશરો. અરવિન્દ બાપુ વડોદરે હતા. ત્યાં એને મજા પડી. ખાવું, પીવું, મનગમતું બાગાયતનું કામ કરવું, અને બસ કવિતા લખવી. એમ લાલા મસ્તરામ ક્યાં કરતા. એટલામાં, અહિંજ

ગુપ્તમંડળ

માં પ્રવેશ કરવાનો યોગ એમને પ્રાપ્ત થયો.

સારા ભારતવર્ષમાંથી મ્લેચ્છ રાજ્યસત્તાને નાબુદ કરી શ્રી રામચંદ્રજીના આદર્શ અનુસારનું એક હિન્દુ મહારાજ્ય સ્થાપવાની લાલસાથી કેટલાક નૌજવાનોએ એક ગુપ્તમંડળ કાઢેલું હતું. દૈવ-સંજોગે તેમાંના એક બેની સાથે બારીન્દ્રબાપુને પિછાન થઈ. એ ગુપ્તમંડળનું મુખ્ય મથક પૂના કે એટલામાંજ હતું. એક હાથમાં ભગવદ્ગીતા અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને એણે—બારીન્દ્ર—એ મંડળની દીક્ષા લીધી, અને શપથ લીધા કે “ પ્રાણુ જાય તોયે મારો ધ્યેયને વળગી રહીશ. ”

એ પછી એનીજ રીતે દીક્ષિત થયેલા એક અંગાળી નૌજવાન પર ચિઠ્ઠી લઈ બારીન્દ્રે કલકત્તે જઈ જે નવા વિપ્લવપંથની પોતાને દીક્ષા મળી હતી તેનો યુક્તિપુરઃસર પ્રચાર કરવા માટે રવાના થવું એમ હતું.

બંગાળાનું ગુપ્ત મંડળ.

કલકત્તે આવી બારીન્દ્રબાબુ જુએ છે તો બંગાળના ગુપ્ત મંડળને વકીલો તરફથી સારી મદદ મળતી હતી. દર મહિને રૂ. ૨૫૦) જેટલી ચાલુ આવક થયાં કરતી. વિદ્યાર્થીવર્ગ અને જમીનદાર વર્ગનેજ હવે કાબૂમાં લેવો બાકી હતો. આ પૂર્વે પણ રાજ નારાયણ બસુની પ્રેરણાથી એક અને જાપાનવાળા કાઉન્ટ ઓકાકૂરાની મદદથી એક, એમ બે ગુપ્ત સમિતિઓ ચાલતી હતી.

જે ગુપ્તમંડળમાં બારીન્દ્ર જોડાયા હતા, તેના ખુદ પ્રમુખનેયે લાડીબાણ આવડતી. ગુપ્તમંડળનાં પણ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં જેવાં કે ભરતીખાતું, ખર્ચઅંતર ખાતું, આર્થિકખાતું, હથિયાર ખાતું, પ્રકાશનખાતું વિગેરે. દરેક જાતની જુદી જુદી કસરતોની પણ પ્રેક્ટીસ થતી. એ પણ જાણુ તો જેવું છે કે મંડળમાં એક અંગ્રેજ બાકી પણ જોડાયેલી હતી. કેટલાક કાળ પછી મંડળમાં થોડી તૂટ પડી, પણ તે ચાલુ તો રહ્યુંજ.

બારીન્દ્રની પ્રવૃત્તિ.

બારીન્દ્ર ઇ. સ. ૧૯૦૨માં બંગાળા આવ્યા. અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગોમાં એમણે કામ શરૂ કર્યું. શારીરિક ઉત્તમિ માટે સ્થપાયેલી અનુશીલન સમિતિના નામથી ઓળખાતી મંડળીઓનું તે વેળા બંગાળામાં ખૂબ જોર ચાલતું હતું. આ મંડળીઓમાં કામ કરવાનું બારીન્દ્ર બાબુએ હાથમાં લીધું.

પણ તે જમાનો જુદોજ હતો. ગુલામીનાં પડળ હજી દેશ-

ની આંખો પરથી ઉતર્યાં નહોતાં. બ્રિટિશ રાજ્યની આણુ રામરાજ્ય સમી વર્તતી હોય તેમ પ્રજાને લાગતું. મુઠ્ઠીભર પરદેશીઓ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સોનેરી ઢોળ ચઢાવેલા યંત્રો વડે પ્રજાનું લોહી કેવી રીતે ચૂસી રહ્યા હતા એનો પ્રજા સમજીને તે વેળા ખ્યાલ નહોતો. આથી પ્રયત્ન જોવો પડ્યો ફરી ન વળ્યો. બારીન્દ્રને લાગ્યું કે રાજકીય જીવન સાથે ધાર્મિકતાને જોડ્યા વિના પોતાનું કાર્ય આગળ ધપવું અશક્ય છે. ધર્મની સાધના કર્યા વગર પોતાનો હેતુ સિદ્ધ નહિ થાય એમ લાગવાથી તેમણે ફરી વડોદરા પ્રેયાણુ કર્યું—ગુરૂની શોધમાં.

અહિં કેટલીક નિરાશાઓ પછી જયપૂરવાળા સાધક શ્રી વિષ્ણુભાસ્કર લેલે સાથે તેમને મુલાકાત થયું.

*

*

*

મુક્તિ પાદ

બહાર નીકળી શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસબાપુના તંત્રી પદ હેઠળ ચાલતું “ નારાયણ ” નામનું માસિક પત્ર તેમણે પોતાના હાથમાં લીધું. અરવિન્દ બાપુના વિચારોના પ્રચાર માટે આર્થ પબ્લીશિંગ હાઉસ નામના પ્રકાશનમંદિરની પણ એમણે યોજના કરી. ‘ ખીજલી ’ નામનું એક અઠવાડિક પત્ર પણ શરૂ કર્યું. અને એ બાજુ જગતનાં કાર્યોને તેમનાં વ્યવસ્થિત, સુધરિત સ્વરૂપમાં ગોઠવી દઇ તેઓએ નિર્લેપ વૃત્તિથી પોડેચરીનો રસ્તો લીધો. આનંદામાનમાં પણ તેઓ અખ્યાજ કરતા હતા કે ક્યારે બહાર નીકળી સમસ્ત જીવનને સાધના મય, ભક્તિમય, યોગમય બનાવી દઉં, અને આત્માની ઉન્નતમાં ઉન્નત કક્ષા અનુભવું. પોડેચરીમાં તેઓ અત્યારે અરવિન્દ બાપુ

સંગાથે સાધનામાં અને ધર્મચિંતનમાં રાતદહાડો મચ્યા રહે છે. અને પોતાના કેટલાક વિચારો તેમણે થોડાક વખત પર બંગાળાના એક આગેવાન પત્રમાં જાહેર કર્યા છે:—

“ સારીય દુનિયામાં અત્યારે શિવજીનું તાંડવ નૃત્ય ચાલી રહ્યું છે. ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો યુગ બેસી ચૂક્યો છે. દેશનાયકો, મહાપુરુષો પોતાની પ્રવૃત્તિઓદ્વારા જાણે અજાણ્યે દુનિયાની જીર્ણ થયેલી સંસ્થાઓને તોડી પાડવાને યત્ન કરી રહ્યા છે. અસહકાર, બોદ્ધે વિઝમ આદિ જીદાંજીદાં નામ હેઠળ પણ જૂનીપુરાણી સંસ્થાઓને નાશ કરનારી વિનાશક શક્તિઓ ગતિમાન થઈ ચૂકી છે. ખરેજ, એ શિવજીનું તાંડવ નૃત્ય ચાલી રહ્યું છે. મંડનાત્મક-દુનિયા ને નવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ કરનાર-યુગનો કાળ ધીમેધીમે પાસે આવતો જાય છે.”

સર્વ પ્રવૃત્તિઓને નવયુગની ઉપા તરીકે તેઓ વધાવે છે. અત્યાર નો રચનાત્મક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓમાંયે પણ નાશનો જન્મનિશ્ચિત રહેલો તેમને સંભળાય છે, અને એ નાશ પછીની નવી સૃષ્ટિને ભારતવર્ષ પેતાનો સંદેશ આપી પોતાના આદર્શો મુજબ ધડશે. ભારત વર્ષના નૌજવાનો ને તેઓ કહે છે:— તમારી પુણ્યપુરાણ સંસ્કૃતિને સંભારો, તેને લક્ષમાં રાખીને તમે આગળ ધપો—તમારે યુરોપ તરફ જોવાનું નથી. ઇંગ્લાંડે હિંદ પર જે જીત મેળવી છે તે ક્ષણિક છે. હિન્દુસ્તાન એક ચિરસ્થાયી વિજય માત્ર ઇંગ્લાંડ પરજ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપ પર મેળવશે, અને સૃષ્ટિને ચક્રિત કરશે, તલવાર પર ભાવના વિજય મેળવશે. ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના પુનરુજ્જીવનનો કોયડો જ્યારે ઉકલાશે, ત્યારેજ સમસ્ત દુનિયામાં શાંતિ પ્રવર્તશે. પરંતુ

એને માટે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પારણ્યામાં ઉછરેલા આજના ભારતબાળને કંઈ કંઈ નૂતન પ્રકાશ ઝીલવા પડશે. ભારતમાંના પ્રકાશદીપ કંઈક ઝાંખો પડ્યો હતો, ધીમે બળતો હતો. તેને બુદ્ધિવાદના ઓપ (Touch of Rationalism) ની જરૂર હતી. આ ઓપ અર્પણ કરી એક નવીન યુગમાં ચેતન સંચારવા કારણે વિધાતાએ આ ભૂમિને અંગ્રેજોનું લીલાક્ષેત્ર બનાવી. પણ હવે એ કાર્ય લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે. નવયુગમાં કલા વિસ્તારનારા આત્માઓ ધીમે ધીમે પ્રકાશવા માંડ્યા છે. આવતી કાલના પુરૂષની—એક નવા દિવ્યપ્રાણુ રાષ્ટ્રની ઝાંખી થવા માંડી છે.

દરેક યુગનો નવસિદ્ધાંત તે કાલના મહાપુરૂષોમાં સંપૂર્ણ પ્રકટે છે અને તેઓ તે યુગના ધર્મને સંપૂર્ણપણે ખીલવીને ધડે છે. ....સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ એટલે માનવીનાં ત્રણ સ્વરૂપોનો ધીમેધીમે વિકાસ—ધીમેધીમે અધોઃ સ્વરૂપમાંથી ઉર્ધ્વ સ્વરૂપ ધડાતું—રચાતું આવે છે....હજીએ આથી વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરના માટે માનવીને આજ્ઞાન થઈ ચુક્યું છે, અને એક નવી દિવ્યપ્રાણુ પ્રજા પ્રકટ થવાની તૈયારીમાં છે.

આ આજ્ઞાન તેમણે તો પોતાના જીવનમાં જીલ્યું છે. સમગ્ર જીવનને નવાયુગનું ચેતન ઝીલી શકે તેવું કરવા તેમણે પોતે તો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. આપણે પણ તેમના જેવાને પગલે પગલે અંતરમાં સ્વદેશસેવા અને નવચેતનની ધગશ સળગાવીએ અને સમગ્ર જીવનને વિશુદ્ધ બતાવવાના સંદેશને ઝીલી નવયુગનાં પગલાંને વધાવીએ, ધપાવીએ એજ વાંછના.

ઉપેન્દ્ર બેનરજી

આપુ ઉપેન્દ્ર બેનરજીનો જન્મ તારીખ ૬-૬-૧૮૭૯ માં ચન્દ્રનગરમાં થયેલો. બાલ્યાવસ્થા મસ્તીતોફાનમાં ગાળવા છતાં આમળ અભ્યાસમાં એણે પોતાનું હીર બતાવી આપ્યું અને સુવર્ણપદકો સુધ્ધાં મેળવ્યા. પણ નાદુરસ્ત તબીબતને લીધે એનો અભ્યાસ કંઈક કચળ્યો. કોલેજજીવનમાં સ્વામી વિવેકાનંદનાં ભાષણોની હૃદયપર ખૂબ અસર થવાથી ઉપેન્દ્ર સંન્યાસ ધારણ કરી આર મહિના હિમાલયમાં પણ ભટકી આવ્યો. ત્યારબાદ ચન્દ્રનગરની એક શાળામાં રહી એણે વિદ્યાર્થીઓમાં ચેતન રેડવા માંડ્યું. પણ ફરીથી વિચારે ફરી જતાં નવ મહિને એ ભટકવા નીકળ્યો. રસ્તે એને પંડિત હર્ષિકેશ કાંજીલાલ સાથે મેળાપ થયો અને એ પંડિતજી પછી જીવનભર એની સાથે ને સાથેજ રહ્યા. તેઓએ ખૂબ પ્રવાસ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. તે દરમિયાન તેઓ પંચાંગમાં ખૂબ રખડ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં, સ્વદેશી ચળવળ શરૂ થવા પહેલાંજ ફરી એણે શિક્ષક તરીકે ચન્દ્રનગરમાં નોકરી લીધી અને વિદ્યાર્થીઓમાં “ રાજકોહ ”નો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં અરવિન્દ આપુના “ વન્દેમાતરમ ” પત્રમાં કામ કરવા માંડ્યું, એ પછી

એણે “ જુગાન્તર ” હાથમાં લીધું અને એના હાથ તળે વિપ્લવ-પંથના વિચારો બહુ જોરાવર સ્વરૂપમાં એ પત્ર રજુ કરવા લાગ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના મે માસમાં બારીન્દ્ર સાથેજ એ પકડાયો - માણિકતોલા બાગાનમાં. માછરૂદેટ આગળ ઉપેન્દ્રે કહ્યું, “ હિન્દુ-સ્તાનના અમુક પ્રકારના સોકો તો ધર્મના નામ શિવાય કંઈ કામ કરવાના નથી એવું વિચારી મેં સાધુઓની મદદ યાચી-છાજી. તેમાં નિષ્ફળ જતાં મેં વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રયોગ અજમાવ્યો અને તેમને સમજાવ્યું કે જુદા જુદા ગુપ્ત મંડળો સ્થાપીને બળવો કર્યા શિવાય આપણને સ્વતંત્રતા મળવાની નથી. સરકારના જે અમલદારો જુલમી કાયદાઓ વડે અમારા કામમાં આડખિલી નાંખતા હતા, તેમનો નાશ કરવા, ઉલ્લાસ સકર, હેમ અને બારીન્દ્ર માણિકતોલામાં બોંબ બનાવતા એ હું જાણતો. વિગેરે”

ઉપેન્દ્રને ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં સરકારે છૂટો કર્યો. તે પછી એણેયે નારાયણ અને બીજલીનું તંત્ર હાથમાં લીધું છે તથા બીજા રાજદારી અને ધર્મતત્વ વિષે સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે. પોતાની દેશનિકાલની કથા એણે જે લખી છે તેની ભાષા શૈલીનો જોટો મળવો મુશ્કેલ ગણાય છે. હાલમાં એઓ અમૃતબઝાર પત્રિકામાં કામ કરે છે તથા આત્મશક્તિ નામનું પ્રગતિમાન રાજદારી વિચારો ચર્ચનું પત્ર ચલાવે છે.

એક સુશિક્ષિત પ્રેમાળ પત્નીના પતિ થવાનું સદ્ભાગ્ય એને મળ્યું છે તથા એને બે પુત્ર છે.

ઉલ્લાસકર દત્તની કથા

સ્ટાર થીએટરમાં બીપીનચંદ્ર પાલનું ભાષણ સાંભળી મારા પર અત્કારિક અસર થઈ. તે વેળા હું કોલેજમાં હતો. સ્વદેશની કંફેડી સ્થિતિ વિષેનું એ ભાષણ તથા ટાગોરનું “સ્વદેશી સમાજ” નું વ્યાખ્યાન સાંભળી મને ભાન થયું. સ્વદેશી સમાજના ભાષણ વખતે પોલિસ સાથે તકરાર થવાથી તેઓએ મને જેલમાં પૂર્યો અને ખોડું દુઃખ દીધું. મહાખટપટે હું છૂટ્યો પણ ત્યારથી સરકારની રીતભાત વિષે મારી ખાતરી થઈ ગઈ.

અંગમૈયાનું છેદન કરવાને પરિણામે સ્વદેશી હિલચાલ શરૂ થતાં દરેક ઠેકાણે ચેતન સ્ફૂરી નીકળ્યું. અમારી કોલેજમાં પણ એક પ્રોફેસરે વિદ્યાર્થીઓ વિષે ખરાબ શબ્દો વાપરવાથી તોફાન શરૂ થયું. આખી વિદ્યાર્થી આલમ ખળભળી ઉડી. અને મારે જીવ ઝાલ્યો રહ્યો નહિ. આથી મારે કોલેજ છોડવી પડી. તે પછી હું મુંબાઈ અભ્યાસ કરવા ગયો. અને ત્યાં મેં સ્વતંત્રતાના જીસસને ઉસ્કરે એવું પુષ્કળ સાહિત્ય વાંચ્યું. જ્યારે હું અંગાળે પાછો ફર્યો

ત્યારે તો ત્યાં ચેતનનાં પૂર ઉલટેલાં અને “જીગાન્તર” નો જયકાર સધળે ગાજી રહેલો મેં જોયો. અગડેલી તખીઅત સુધરતાં હવે શું કરવું તેના મોટા વિચારમાં પડ્યો; પણ આખરે વિશ્વવપંથમાં ભળવાનું જ મને સૂઝ્યું. ફાડી ઉઠે એવા પદાર્થો બનાવવાના શાસ્ત્રનો મેં અભ્યાસ કર્યો અને અખતરા પણ અજમાવ્યા. તેપછી હું બારીન્દ્ર બાપુની સાથે તેમની ગુપ્તસમિતિમાં ભળ્યો, પકડાયો અને આંદામાન ગયો.

(સર્વન્ટ તા. ૧૪-૭-૧૦-૨૨)

જતીન્દ્ર મુકરજીનાં પરાક્રમે

બાર મહિના સુધી કીમિનલ હો પ્રમાણે લગભગ પચાસ માણસો સામે કામ ચલાવવાથી કલંકતાની આસપાસનાં મુલકમાં તે ધાડ પડતી બંધ પડી પજુ ઇ. સ. ૧૯૧૪માં પશ્ચિમ બંગાળ તરફ જતીન્દ્ર મુકરજી નામના એક હોંશિયાર માણસે ખાંધી એક રેખા દર્શાવી કરી.

એની મેળે ચાલતી ટેક્ષી કંપની મદદથી અત્યાર સુધી ધાડ કદિ નહોતી પડી. હવે તેવી ચાર ધાડ એક પછી એક પડી. તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ રીચ બાગમાં જતીન્દ્ર મુકરજી અને બિપિન ગાંધીની આગેવાની હેઠળ કામ કરતા શખસોએ ધાડ પાડેલી. બહુ હોંશિયારીથી ધાડખાડુએ રૂ. ૧૮૦૦૦ લઈ જવામાં ફાળ્યા.

બીજેજ અઠવાડિયે બેલિયાધાટા આગળના ચોખાના એક બેયારી પર ધાડ પાડી તેમણે ૨૦૦૦૦ રૂ. પડાવી લીધા. પજુ એ રીતે બળાહાર થયા બાદ ટેક્ષિકેબ હાંકનારનું મુઝડું મળી આવ્યું. કંઈ ન માનવા માટે તેને ગોળાથી વીધી નાખી માડી બહાર ફેંકી દીધા હશે.

વળી પાછું બે દિવસ રહી પાથુરીઘાટા મહોલ્લામાં નિરોદ દાસ-દારનું ખૂન થયું. ત્યાં તો, એટલી વાત નક્કી મળી કે બીજા વિપ્લવપંથીઓ સાથે જતીન્દ્ર બેઠેલો હતો તે ઝોરડામાં અચાનક દાખલ થઈ મરનારે જતીન્દ્રને તેના નામથી બોલાવવા માટે જ આ ખૂન થયેલું.

આર દિવસ બાદ કોર્નવોલિસ મહોલ્લામાં નામદાર વાઇસરૉય કલકત્તા યુનિવર્સિટીની એક ક્રિયામાં ભાગ લેવાના હતા ત્યાં આગળની ગોઠવણ કેવી થઈ છે તે એક સિપાઈ સાથે ઇન્સ્પેક્ટર સુરેશ મુકરજી જોતો હતો. એટલામાં તેણે એક વિપ્લવપંથીને નાસી જતો જોયો. એ પકડવા ધાવ્યો, એટલે પાંચ જણાઓએ તેના પર ગોળી છોડી અને તે મરાયો. સિપાઈ પણ ધવાયો. આ ખૂનની ગોઠવણ બધી જતીન્દ્રે જ કરેલી એમ માનવા સચોટ કારણ મળે છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચ મહિનાની આખરમાં જતીન્દ્ર બાલાસોર ગયો છે અવી ખબર મળી. ત્યાં આગળ મહાનદી બંગાળના ઉપસમુદ્રમાં પડે છે. જર્મન કાવતરાં બાબત મળેલી ખબર તપાસ કરવા સપ્ટેમ્બર મહિનામાં છૂપી પોલિસ થોડાક અમલદારો યુનિવર્સલ એમ્પોરિયમ નામથી વેપાર કરતી પેટીના મુકામની જડતી લેવા ગયા. ત્યાં એકને પકડ્યો અને તપાસ આખરે મોરબંજ સંસ્થાન પાસેની ટેકરીઓ તથા જંગલમાંથી પાંચ બંગાળીઓ પકડાયા. તેમણે એક ગામડીયાનું ખૂન કરેલું, બીજાને જખમી કરેલો અને બાલાસોરના મમલતદારના માથુસો પર પણ બાર કરેલા. પરિણામે તેઓમાંના ચિત્તપ્રિય રાયચોધરી અને બીજા એક ધવાયા. જતીન્દ્ર મુકરજી પોતાના જખમોથી થોડાજ દિવસમાં મરણ પામ્યો.

અલિપુર બોમ્બકેસ ચલાવનાર ડેપ્યુટી સુપરિંશમ્સુલઆલમનું ખૂન પશુ જતીન્દ્રના ફરમાન મુજબ થયું હતું.

(સરકારની રાજદ્રોહ કમિટીના અહેવાલમાંથી)

આ જતીન્દ્ર બાપુ ઇ. સ. ૧૮૭૮માં કાયા આગળ જન્મ્યા હતા. અયપણુમાંજ બાપને ગુમાવી બેસવાથી એને પોતાના મામા ને ત્યાં ઉછરવું પડેલું. જતીન્દ્રના તોફાનનો કંઈજ પાર નહિ. કલકત્તાની સેન્ટ્રલ કોલેજમાં થોડોક વખત અભ્યાસ કરી એણે હમણાંના બિહારના ગવર્નર તે વેળાના મિ. બ્રીલરના હાથ તળે નોકરી લીધેલી.

એની હિમ્મત તો ગજબજ. એકવાર એક જીવતા ચિત્તા ને પકડીને તેને એક છરી વતી મારી નાંખેલો ! એક વાર ૭૦ માછલ ની ચાલતાં અને બીજી એક વાર ૭૫ માછલની સાઈકલથી મુસાફરી કરેલી. કોઈની મક્કદુર નહોતી કે સુંદરી નામની એની થોડી ખર સવાર થઈ શકે !

ગરીબો પ્રત્યે એ પુષ્કળ રહેમદિલી રાખતો. ગીતાનો એને નિત્યપાઠ હતો. ફરજ શી છે તે નક્કી કર્યા બાદ તે બળવતાં આખરે શું થશે-શી આજ્ઞા આવશે તેની એ જરા ગણતરી ન બાંધે.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં એને ગિરફતાર કરેલો પશુ વરસેકમાં છોડી દીધો. ૧૯૧૫માં ચાર યુરોપિયન લશ્કરીઓને સારી પેઠે ફટકાવવા માટે એની સામે કેસ ચાલ્યો પશુ સોલ્જરોને શરમ લાગવાથી અડધેથી બંધ થયો.

એનું મરણ મણુ વીરનું મૃત્યુ હતું. બાલાસોરમાં પ્રેક્ષિસના માણસો સાથે એણે ખુલ્લી લડાઇ જ માંડી અને એક બાઇમાં રહ્યા રહ્યા એ ક્ષિપ્ર સુધી સાત્રા મક્કને હાંકાવ્યો. બાદ દારૂગોળો થઇ રહ્યા અને પોતે ધવાયો. એ જખમમાંથી એનું મરણ નીપજ્યું. સી. બાઇ. ડી ખાતાવાળા મિ. તેગાર્ત, એ મરણ પામવાથી નારાજ થયા: “ મારી ફરજ ગમે તેયે હોય પણ એને માટે મને મારે માન હતું. એ એકજ બંગાળીએ ખુલ્લી રીતે યુદ્ધ કરતાં કરતાં વીરનું મરણ સ્વીકાર્યું. ”

વિશ્વવ્રમંથી સાહિત્ય

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં ભવાનીમંદિર નામની ચોપડી પ્રકટ થઈ જેમાં વિશ્વવ્રમંથીઓના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોનું વિવરણ હતું. એ ચોપડીમાં બહુ ચતુરાઈભરી રીતે કહેવાતા ભારતી રાષ્ટ્રવાદ Indian Nationalism ના દૃષ્ટિબિન્દુથી ધાર્મિક અને રાજદ્વારી ચર્ચા કરેલી હતી. શક્તિ અને ભવાની નામે કાલિકાનાં એમાં ગુણગાન હતાં અને રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવાના રસ્તા તરીકે બળબળારીના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરેલો હતો. જાપાન ધર્મમાંથી મેળવેલી શક્તિ ને પ્રરિણામેજ ફતેહ પામ્યું છે તથા હિન્દીવાનોને પણ વિજય મેળવેતો હોય તો શક્તિનું-શક્તિદાતા ભવાનીનું શરણું લેવા માટે એમાં લખ્યું હતું. “ભવાની મંદિર” માં એમ પણ બલામણુ કરેલી કે સડી ગયેલાં શહેરોથી દૂર દૂર એકાન્તમાં શાંતિ અને પ્રવિત્રતા પ્રવર્તે ત્યાં ભવાનીનું એક મંદિર બાંધવું. રાજકીય ભક્તોનો એક પંથ સ્થાપવો, તેમને સંન્યાસી થવું હોય તો બલો શાય યા નહિ.

પણ ન્યાં સુધી કામ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મચારી તો રહેવાનું જ પછી સંસારમાં પડવું હોય તે પડે એ કામ શું તે ચોકખું નહોતું લખ્યું, પણ હતું તો સ્પષ્ટજ-કે પારકી ઝુંસરીમાંથી હિન્દને મુક્ત કરવો. સામાન્યતઃ રાજદ્વારી સંન્યાસીઓનું એક વ્યવસ્થિત મંડળ સ્થાપી વિપ્લવકાર્ય માટે તૈયારી કરવાની સૂચના હતી-જોકે મારદાડ કે ગુન્હો કરવા વિષે હજી સુધી ચોકખી વાત લખી નહતી.

આવા ધાર્મિક મંડળનો આ મુખ્ય વિચાર ઇ સ ૧૭૭૪ ના સંન્યાસીઓના બળવા વિષેની બકીમચન્દ્રની પ્રખ્યાત નવલ કથા આનન્દમઠ પરથી લેવામાં આવેલો.

બંગાળમાંની વિપ્લવમંડળીઓએ ભવાનીમંદિરમાં દર્શાવેલા નિયમો અને સિદ્ધાંતોમાં રૂશિયાના વિપ્લવકારીઓની મારદાડની ભાવનાનો ઉમેરો કર્યો. ભવાનીમંદિરમાં ધાર્મિક બાળુજ બતાવેલી પણ ખરેખર તો રૂશિયન નિયમો પાળવાના હતા. ૧૮૦૮ પછી સ્થપાયેલી સમિતિઓએ ભવાની મંદિરમાં દર્શાવેલી ધાર્મિક ભાવનાને (માત્ર પ્રતિજ્ઞા-સેગંદ શિવાય) બંધ કરીને મારદાડ-ખૂન-ઘાડની નીતિનો જ વિકાસ કર્યો.

જેમ જેમ એમની હિલચાલ પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ વિપ્લવવાદીએ લશ્કરી તાલીમ મેળવવી જોઈએ એમ જરૂર લાગતી ગઈ અને ઇ. સ. ૧૮૦૭ના અક્ટોબર મહિનામાં અવિનાશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યકૃત “વર્તમાન રણનીતિ” પ્રગટ થઈ. (અવિનાશચાર્ય માણિક-તોલા આગળથી પકડાયેલા અને ગુન્હેગાર ઠરી સાન વરસની સખત સજાને પાત્ર બનેલા) એ ચોપડીમાં હિન્દી રાષ્ટ્રનું સંગઠન કરવાની જરૂર જણાવવા ઉપરાંત સહેલાઈથી જીલમ ગુજારવાના

હેતુથી હિન્દીઓ પાસે હથિયાર છીનવી લેવા માટે ઇંગ્લેન્ડે પર ગાળ વરસાવ્યા બાદ લશ્કરી વિષય ઝીણવટથી ચર્ચેલા હતા. તથા યોગ્ય બનાવવા વિષે પણ લખાણ હતું. આની નકલો માણિકતોલા કલકત્તા, સાવરકર ને ત્યાંથી નાશિકમાંથી અને લાહોર બાઈ પરમાનંદના ઘરમાંથી જડતી લેતાં મળી આવેલી.

જુદી જુદી તપાસને પરિણામે બહુ વિવિધ પુસ્તકોનો રસ-મય સંગ્રહ હાથ લાગ્યો હતો ;

Sanford: Nitro Explosives

Alfred Hutton: Swardsman

Eissler: Handbook of Modern Explosives

J. S Block: Modern weapons & Modern War.

મુક્તિ કોન પથે

Field Exercises

Rifle „

Military Engineering

Machinegun Training

વિગેરે વિગેરે

જુગાન્તર

જુગાન્તર નામનું છાપું ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં બહાર પડવા લાગ્યું અને જુન ૧૯૦૭ તથા જુન ૧૯૦૮ ના એક વરસના ગાળામાં એના છાપનાર તેમજ પ્રગટકર્તાની ઉપર પાંચપાંચ વાર

સરકારે કામ ચલાવ્યું. પણ એક માણસને પકડવાથી કંઈ વળતું નહિ. ખીજો કામ કરનાર તેની જગાએ આવીને ગોઠવાઈ જતો. કાયદામાં પ્રેસ કે પેપરને જપ્ત કરી શકાય એવી જાતની કલમ નહોતી અને છાપું તો ધમધોકાર ચાલ્યું. એનું વેચાણ એટલું જાણ્યું થતું કે જજ સાહેબે એક વાર કહેલું કે એ ખરીદવા માટે ભેગાં થતાં ટોળેટોળાંથી રસ્તાના વહેવારમાં પણ ખલેલ થતી. અને એ વાત સાચી હતી. જુગાંતર અને તેની શિખવણીથી ગામડાઓમાંના જુવાનિયાઓ પણ વિદ્યાર્થી હતા. ઈ. સ ૧ ૦૭ માં ૭૦૦૦ નકલનું વેચાણ થતું અને ૧૯૦૮ માં છાપાના નવા કાયદા મુજબ તેને તેને બંધ પાડવામાં આવ્યું તે પૂર્વે એનો ફલાવો તેનાથી પણ ધણો વધારે હતો (૫૦૦૦૦ નકલ) ૨૬-૮-૧૯૦૭ના એના અંકમાં એક કહેવાતા પાગલ યોગી તરફથી આ પત્ર છપાયેલો:

તંત્રી સાહેબ-તમારા છાપાની હજારો નકલ બજારમાં વેચાય છે એમ સાંભળ્યું છે. પન્દર હજારજ વેચાતી હોય તો પણ ૬૦૦૦૦ માણસ વાંચે. મારે એક વાત કહેવાની છે તે સાહજબર માણસને કહેવાની લાલચ રોકાતી નથી તેથી કવખતે પણ લખી જણાવું છું. ...હું પાગલ છું. મારું બેજીનું ચસકી ગયેલું છે અને તોફાન મચાવવાની મને ટેવ છે. જ્યારે બધી દિશામાં અશાંતિ ફેલાતી જોઈ છે ત્યારે મારા આનંદનો પાર રહેતો નથી, બધેથી લૂટફાટ વિષે સાંભળું છું અને મને લાગે છે કે ભવિષ્યના માવળા યુદ્ધ Guerilla જય કરનારાઓ પૈસા લૂટી જાય છે કે શું ? જાણે ભાવી વિગ્રહ નાનકડી ધાડના સ્વરૂપમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. ઓ લૂંટદેવી ! હું તારી ભક્તિ કરું છું, તું મને મદદ કરજે.

લોકોને ગમે એવી બહુ સરસ બેનમત જોરાવર શૈલીથી લખાતું સંઘ્યા નામનું એક બીજું પત્ર પણ એ પક્ષનું બહુ લોકપ્રિય વાળત્ર હતું. એમાં તો જાહેરજ કર્યું:-

“અમને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ. ફિરંગીની સ્થેન-સાળ પણ સત્તા રહી હશે ત્યાં સુધી દેશ જાહોજલાલી ભોગવતો થવાનો નથી. સ્વદેશી, ખોલકોટ એ બધું અર્થ વગરનું છે-જો તેના વડે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવાનું બની ન શકે તો. .... ફિરંગીઓએ ઉપકાર તરીકે બક્ષેલા હકકોનો અમે ધનકાર કરીશું —તેના પર થૂંકીશું અને અમે તો જાતેજ અમારી મુક્તિ મેળવી લઈશું.”

અને જુગાન્તર, સ્વાધીન ભારત વિગેરે નામની જુદીજુદી સંક્રંડો હજારો પત્રિકાઓ વારંવાર નીકળ્યાજ કરતી અને ફેલાતી.

મુક્તિ કેન પથે

એ, જુગાન્તરમાંથી ચૂંટી કાઢેલા લેખોનો સંગ્રહ હતો. એમાં નિખાલસપણે હિલચાલનાં જે જે અંગો અમલમાં મૂકાયેલા હતા તે વિષે માહિતી હતી. શરૂઆતમાં કેન્સેસના આદર્શોના સંકુચિત-પણા તરફ એમાં તિરસ્કાર બતાવેલો હતો. ચાલતી હિલચાલમાં ભરતી થવા માંગતા નવા જુવાનિયાઓએ કેવું વલણ રાખવું તેની સાચી સમજ એમાં આપેલી હતી:

ચાલતા બનાવો વિષે દેશના આગેવાનો ફરમાવે તે મુજબ હમ્મેશ બધાએ કામકાજ યા ચળવળમાં ભાગ લેવો પણ જોતી આખા દેશમાં અસર થાય અને જોનાથી બધે સ્વતંત્રતાની વાંછના

ફેલાય તેવા કામકાજમાં જોડાઇને તેમાં મોખરે કામ કરવા વિશે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ. ચાલુ દેશસ્થિતિમાં એવી બહુએ પ્રવૃત્તિઓ છે. અને ઇશ્વરકૃપાથી તેને લીધે બંગાળીઓમાં સ્વદેશ પ્રેમ અને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેનો દૃઢ નિશ્ચય જગતાં જાય છે. પણ હૈયામાં સ્વતંત્રતાના આદર્શ વિષેનો પ્રેમ બરાબર કેળવ્યો ન હોય એવી દશામાં આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય તો તેથી જોઇએ તેવી શક્તિ અને કેળવણી પ્રાપ્ત નહિજ થાય. તેથી મંડળના મેમ્બરોએ મંડળનું ક્ષેત્ર વધારવા સારૂ જાન પણ કુરબાન કરવો જોઇએ. એટલુંજ નહિ, પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ અને ચળવળો દ્વારા દેશને સદા જાગ્રત અને જુસ્સામાં રાખવાને ખુબ ખંતથી કામ કરવું જોઇએ.

પછી લખ્યું હતું કે યુરોપિયનોને ગાળીથી ઠાર કરવા માટે કંઈ ઝાઝા બળની જરૂર નથી. ખરો નિશ્ચય હોય તો હથિયાર મેળવવા એ મુશ્કેલ નથી અને કોઈ છૂપી જગાએ નવાં તૈયાર પણ કરી શકાય. હિન્દીવાનોને હથિયાર બનાવવાનો ઉદ્યોગ શીખવા પરદેશ પણ મોકલી શકાય. વળી હિન્દી સિપાઇઓની મદદ પણ મેળવી શકાય. તેમને દેશની દુર્દશા અને કફેડી હાલતનો ખ્યાલ આપવો જોઇએ એટલે થયું. શિવાજીની બહાદુરીને સંભારવી ઘટે. જ્યાં સુધી બંને ત્યાં સુધી તો ફંડ દ્વારા ખર્ચ માટે નાણાં મેળવવા અને પછી આગળ વધતાં જોરજુલમથી પણ પ્રજા પાસે પૈસો મેળવી લેવાં. પ્રજાના જ સુખને માટે વિપ્લવ કરવાનો છે એટલે પ્રજા પાસેથી તેનો ખર્ચ લેવો એમાં જરાયે ખોટું નથી. ચોરી અને લૂંટફાટથી પ્રજાને નુકસાન થાય છે એટલું એમાં થાય છે, એ ખર્ચ; પણ રાજદ્વારી ધાડપાડુઓ તો પ્રજાના સુખને માટે ધાડ પાડે છે. આથી મોટા

લાભ રૂપી પરિણામ લાવવા નાનું નુકસાન કરી દેવામાં પુણ્ય છે—
પાપ નથી. એટલે માલદાર કંબુસો પાસે બળજબરીથી વિપ્લવવાદીઓ
પૈસો મેળવે તો તે વાજખી અને ચોગ્ય છે. ”

વળી “મુક્તિ કોને પથે” માં દેશી સિપાઇઓની મદદ મેળવવા
સારૂ વાંચનારને યાચના કરી છે. “જોકે પોતાના પેટને કાળે,
આ સિપાઇઓ રાજ કરનારી સરકારની નોકરી લે છે પણ તેઓ
માંસરૂઢિરના ધડેલા માનવીઓજ છે. તેઓ વિચાર કરી શકે છે.
આથી જ્યારે વિપ્લવપંથીઓ તેમને દેશના દુઃખો અને કફાડી હાલત
સમજાવશે ત્યારે, ચોગ્ય વખતે તેઓ આપણને આવી મળશે. આવી
રીતે સિપાઇઓને સમજાવી શકાય એમ હોવાથીજ સરકાર અંગા-
ળીઓને લશ્કરમાં દાખલ થવા દેતી નથી .....કોઇ પરદેશી
રાજ્યની મદદ મેળવવાથી છાનીદૂષ્ટી રીતે હથિઆરની મદદ પણ
મળી શકશે.”

(સરકારના રાજદોહપંચના અહેવાલમાંથી)

અનુશીલન સમિતિ

(હાઈકોર્ટના નામદાર જજ સાહેબના શબ્દોમાં)

સમિતિની ગુપ્તતા જાળવવા માટે દરેક રીતના પ્રયત્ન કરવામાં આવતા. સમિતિના રહસ્ય વિષે સભાસદોથી આપસ આપસમાં પણ વાત થતી નહિ કે આગેવાનની રજા વગર કાગળ પત્ર લખી શકાતા નહિ. તેમજ આવતા પત્રો તેને ખતાવવા પડતા. સભાસદોને પોતાનાં સગાંબહાણાંથી છૂટા થવું પડતું. તેમની બધી મિલકત પર સમિતિની માલેકી થતી.

સભાસદો ગુપ્તતા જાળવવા વિષે પ્રતિજ્ઞા લેતા તેમજ કઠણ લશ્કરી તાલીમ હેઠળ જીંદગી ગુજારતા. કાયદો અને વ્યવસ્થા બહુ સરસ જાળવાતાં અને બધું કામિકાજ સભાસદો જાતેજ કરી લેતા.

બીજી બધી સમિતિઓના મુખ્ય મથક તરીકે ઢાકાની સમિતિ ગણાતી અને તે સવળી શાખાઓને નોંધતી તથા તે પર દેખરેખ રાખતી. તેમની ધારણા એવી હતી કે મંડળી તરફથી ગામડે

ગામડે નિરીક્ષકો મોકલી ત્યાંના રહેવાસીઓ, રસ્તા, તહેવાર, ઉપજ-નીપજ વિગેરે વિષે પુષ્કળ માહિતી ભેગી કરવી. તેઓ ગામડાના નકશા બનાવતા અને આ પ્રમાણે તેમણે ખૂબ આંકડાઓ મેળવ્યા હતા.

કાલિકામાતાની મૂર્તિ સમક્ષ સોગંદ લીધા બાદજ સભાસદ તરીકે કોઇને દાખલ કરતા અને તે શિવાય કોઈ ધુસી જાય તો તેનો કાર કરવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો.

એક આપખૂદ આગેવાનના હાથમાં બંધી સત્તા આપી દીધા વિના સંપ રહી ન શકે એવી ભાવના તેમણે સચોટ કેળવી હતી.

અબાડાબાજી, કવાયદ તથા શારીરિક વિકાસ ઉપરાંત મંડળના હેતુઓની ચર્ચાઓ પણ વારંવાર પદ્ધતિસર કરવામાં આવતી.

—(૦)—

આવી અનુશીલન સમિતિઓમાંની મુખ્યના વ્યવસ્થાપક તરીકે શ્રી પુલ્લિનબિહારી દાસે ખૂબ સરસ કામ કરેલું. તેઓ સાત વરસ સુધી આંદામાન ભોગવી આવી હાલ પાછા ફર્યા છે અને ભારત સેવક સંઘ નામની સંસ્થા કાઠી સુંદર સામાજિક સેવા કરી રહ્યા છે.

એ સમિતિઓ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં ગેરકાયદે દરાવવામાં આવી ત્યારથી તેમણે કાર્યની દિશા ફેરવી છે. જ્યારે તેઓનું બંધારણ સખળ હતું ત્યારે તેઓની શાખા બંગાળામાં ઠેરઠેર હતી અને સભાસદો તો આસામમાં કામ કરતા અને ઠેઠ પૂના, મધ્યપ્રાંતો પંજાબ વિગેરે સ્થળે પણ વસતા.

રાસબિહારી બસુ

બાપુ રાસબિહારી બસુ અત્યારે જાપાનની રાજધાની ટોકિયોમાં રહે છે. એક જાપાની બાઈ સાથે એણે લગ્ન કર્યું છે. એટલે દૂર રહીને પણ પોતાના દેશને માટે જે બની શકે તે કર્યા કરે છે અને એશિયાટિક રિવ્યુ નામના બહુ સરસ રીતે ચાલતા માસિકમાં વારંવાર એના લેખો જોવામાં આવે છે.

એને જાપાનમાં કેમ રહેવું પડે છે વાઝ ? હિન્દમાં એને માટે સ્થાન નથી.

જુવાનીમાં સત્તાવનના બળવા વિષેની શરતચન્દ્ર નામની વાર્તા અને બંકીમબાપુની આનંદમઠ વાંચીને સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો એની નસેનસમાં ઉભરાયો અને એણે તો સિપાઈ બનવાની ઉમેદથી લશ્કરમાં અરજીઓ કરવા માંડી. બ્રિટીશમાં ના પાડી, પોંડીચરીમાં ફ્રાન્સના મુલકમાં પણ જગા ન મળી. કારકુનની નોકરી નહોતકે

કરવી પડતી પણ મન ન માનતું. દેશી રાજ્યમાં સિપાઇ તરીકે જવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાંયે કંઇ વળ્યું નહિ.

આખરે કસાવલીમાં એણે એક નોકરી લીધી અને ગુરખા સિપાઇઓમાં બગવાના વિચારો ફેલાવવા માંડ્યાં. તે પછી દહેરાદૂનમાં પણ એજ કામ કર્યું. એટલામાં દિલ્હી કાવતરાં કેસ ચાલુ થયો તે પરથી માલમ પડ્યું કે રાસબિહારીએ પંજાબી જીવાનોમાં પણ વિપ્લવનો જીરુ ખૂંચ ફેલાવ્યો હતો. પોતે બંગાળામાં દીક્ષા લીધેલી અને પંજાબમાં તે પંથનો ભારે પ્રચાર કરેલો. જો પકડાત તો એને ફાંસીએજ લટકાવત પણ પોતાને સારે નસીબે એ ચન્દ્રનગરજ જતા રહેલા. રાજદોહ કમિટીના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે, કે બંગાળાનો એક હિન્દુ રાસ બિહારી બસુ દહેરાદૂનમાંના જંગલની શાધખોળ ખાતામાં કારકુન હતો. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના વતની અને હરદયાળના ચેલા દીનનાથનો તથા આબાદબિહારી અને બાલ મુકુન્દ નામના બીજા બે જીવાનિયાઓનો આ રાસબિહારી ગુરૂ બન્યો. અને ત્રણેયે મળી બોમ્બ ફેંકવાની તેમજ રાજદ્રોહી સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા કરી. પોતાના જીવાન નોકર વસંતકુમાર વિશ્વાસને પણ એણે ગુપ્તમંડળમાં દાખલ કર્યો.

દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં મળી આવેલી સાબિતીઓ પરથી ભારે શક જાય છે કે એ કરપીણ કૃત્ય આ લોકોએજ મચાવેલું અને એ વાત તો નક્કીજ છે કે લોર્ડ હારડીંગના પરના ખૂની દૂમલાની પ્રશંસાના વિષયની એક પત્રિકા અને બીજી ભારે ઉશ્કેરણી ભર્યું સાહિત્ય વિદ્યાર્થીઓમાં તેમણે ફેલાવેલું. વળી એમની પ્રવૃત્તિને અંગે કેટલાક યુરોપિયનોને ઈર્ષ્ય કરવાની કે તેમનું મોત

આશુવાની ઇચ્છાથી વસંતે એક બોમ્બ તા- ૧૭- ૫- ૧૩ને રોજે લાહોર શહેરમાં આવેલા લોરેન્સ બાગ આમળના એક રસ્તા પર ગોકવેલો એ વાત ચોકસ કરી છે. એ બોમ્બથી બીજું તો કોઈ ન બચાયું, પણ રાતના સાંકડા પર પસાર થતાં એક આપડો હિન્દી ચપરાશી મરાયો. દીનાનાથ તો સરકાર તરફ ફરી બેઠો. કેમ્પ્લીન મીશન હાઈસ્કુલ (દિલ્હી) ના એક શિક્ષક અમીચંદ, આત્માધિહારી, બાળમુકુન્દ અને વસંતને ફાંસીની સગ્ન થઈ પણ રાસબિહારી ભાગી છૂટ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં કાશી આવીને રાસબિહારીએ બ્રિટીશોને કાઠી મૂકવાની પોતાની ચળવળ પાછી શરૂ કરી. ત્યાં સુધી ત્યાં પ્રાછળથી કાશી કાવતરાં કેસમાં પકડાઇને જાંગીભારની દેશનિકાલ પ્રામનાર શચીન્દ્ર સાન્યાલ કામ કરતો. રૂ. ૭૫૦૦ નું ધનામ રાસબિહારીને પકડે તેને આપવાનું જાહેર કર્યું હતું અને એની છબીનો ખુબ પ્રચાર કર્યો હતો; એટલું છતાં પોલિસની બિલકુલ અજાણ્યમાં તે લગભગ એક વરસ સુધી કાશીમાં રહી શક્યો !

એ બંગાળીતોડામાં રહેતો અને રાતનાજ બહાર નીકળતો. શચીન્દ્રના મંડળના માણસો તેને વારંવાર મળતાં અને એક વાર તો બોમ્બ તથા બંદુકબાજીનું પ્રદર્શન પણ એમણે કરેલું. પણ એવી રીતેજ તા ૧૮-૧૧-૧૪ને દિવસે શચીન્દ્ર અને રાસબિહારી પોતાનાજ બોમ્બથી રહેજ ધવાયા.

વિષ્ણુ ગણેશ પિંગળે નામનો પૂનાનો એક બોમ્બવાદી તેમને આવીને વારંવાર મળતો. સંન્યાસી વેશે આપ્પા દેશમાં ફર્યા બાદ પિંગળેએ અમેરિકા જઈ ઈંગ્લેન્ડનીનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અમેરિકામાં

હરદયાળે શરૂ કરેલી ધર યજ્ઞવળમાં જોડાયલા કેટલાક શીખો સાથે એ ઇ.સ. ૧૯૧૪ના નવેમ્બર મહિનામાંજ પાછો ફર્યો. એણે કહ્યું કે બજવા માટે ૪૦૦૦ માણસો અમેરિકાથી આવેલાં છે; અને બજવો જાગે ત્યારે આવવાની રાહ જોતા ૨૦૦૦૦ ત્યાં તૈયાર છે. વળી કલકત્તામાં ૧૫૦૦૦ બજવાખોરો તૈયાર છે. પંજાબમાં શું થઈ શકે એમ છે તે જોવા શચીન્દ્રને રાસબિહારીએ ત્યાં મોકલ્યો. શચીન્દ્રે પોતાનું કામ અચ્છું બમ્બયું. ત્યાંના ધરવાદીઓને બોમ્બ બનાવતાં શીખવું હતું. એ વાત બની શકશે તે વિષે અને બંગાળાની મદદ માટે એણે તેમને પૂરતી રીતે માહિતગાર બનાવ્યા.

૧૯૧૫ના જાનેવારી મહિનામાં પિંગળે સાથે શચીન્દ્ર કાશી આવ્યો. રાસબિહારીએ પોતાનું રહેઠાણ બદલેલું હતું. તેમણે એક આપસ-આપસની બેઠક કરી. અને બજવાની તૈયારી ચાલે છે તથા દેશને માટે જન કુરબાન કરવા સઘળાએ તૈયાર રહેવું એમ જાહેર કર્યું. અલ્લાહાબાદમાં દામોદરસ્વરૂપ નામના પંતુજીએ આગેવાની કરવાની હતી. રાસબિહારી, શચીન્દ્ર અને પિંગળે તો લાહોર જવાના હતા. બંગાળેથી હથિયાર અને બોમ્બ લાવવા સાડે બે માણસોની નીમણુંક કરી હતી; અને બીજા બે (તેમાંનો એક વિનાયકરાવ કપિલે નામનો મરડો હતો) એ એ વસ્તુઓ પંજાબમાં લઈ જવાની હતી. વિશ્રુતિ અને પ્રિયનાથને કાશીની લસ્કરી ટુકડીઓને ઉશ્કેરવાનું સોંપ્યું હતું અને મધ્યપ્રાંતોમાં જબલપૂરમાં એજ કામ નલિનીને કરવાનું હતું.

બધી યોજનાઓ ધમધોકાર ચાલી. રાસબિહારી અને શચીન્દ્ર લાહોર અને દિલ્હી ગયા. પણ કાશીમાં આગેવાની લેવાને શચીન્દ્ર તરતજ પાછો ફર્યો. ૧૮ બોમ્બના મસાલાથી ભરેલું એક પાર્સલ લઈ

મણીલાલ (એ પાછળથી સરકારપક્ષમાં ભગેલો) અને વિનાયક કપીલે કાશીથી લાહોર તા. ૧૪-૨-૧૫ને દિવસે ગયા. કંઈ છેડછાડથી પાર્સલનો ધડકો ન થાય એટલા ખાતર અને આગગાડીમાં બીડ હતી એટલે લખનૌથી તેઓ ઇન્ટર ક્લાસમાં બેઠા. વધારાનું બાકું આપી દીધું, કારણ તેમની પાસે ત્રીજા વર્ગનીજ ટિકીટ હતી. લાહોર આવ્યા એટલે રાસબિહારીએ ખબર આપી કે, તા. ૨૧-મીએ એક સામટો બળવો ઉઠાવવાનું નક્કી થયું છે. આ ખબર કાશી પણ પહોંચાડી. પણ લાહોરવાળાઓને શક પડ્યો કે તેમનામાં કોઈ જાસૂસ ભરાઈ બેઠો છે અને તે સરકારમાં ખબર પહોંચાડે છે એટલે તારીખ ફેરવવી પડી. કાશીવાળાઓને ખબર ન પડી એટલે તેમણે તો તા. ૨૧મીએ તૈયાર રહીને બળવાની રાહ બેઠી. દરમિયાન લાહોરમાં તો બાજુ ફૂટી ગઈ અને કેટલાને પકડી પણ લેવામાં આવ્યા. રાસબિહારી અને પિંગળે કાશી ભાગી આવ્યા. પિંગળે બોમ્બ લઈ મીરત ગયો. અડધી ટુકડી ઉરાડી મૂકાય એટલા દશ બોમ્બ સાથે લશ્કરી છાવણી આગળથી તા. ૨૩-૩-૧૫ને દિવસે એને પકડ્યો, અને મોતની સજા કરી.

પોતાના બનારસી ચેલાઓને રામરામ કરી રાસબિહારી નાહો.

“હું પર્વતોમાં જાઉં છું, અને બે વરસે પાછો ફરીશ. તમે આપણા સાહિત્યનો ફેલાવો શચીન્દ્ર અને નગેન્દ્રદત્ત (ઉર્ફે ગિરિજાબાલુ) ની સૂચના મુજબ કર્યા કરજો.” આ ગિરિજાબાલુ ઢાકા અનુશીલન સમિતિનો સભ્ય હતો. અને જર્મનીના કાવતરામાં એણે ભાગ લીધો હશે એમ સીંગાપોરથી પકડાએલા અવની મુકરજીની નોંધણીથી પરથી સાલ્ય પડે છે. હિન્દસંરક્ષણ કાયદા મુજબ ગિરિ-

જા, શચીન્દ્ર વિગેરેને પકડી પકડીને સજા કરવામાં આવી તે વેળા આ બધી બાબતો બહાર આવી.

૧૯૧૪ના ડીસેમ્બરમાં પિંગળે પંજાબ આવ્યો ત્યારે સરકારી ત્રિજોરી લૂંટવાની. લશ્કર ફેડવાની, કાન્તિ જાહેર કરવાની લૂંટ ધાડ થી પૈસા મેળવવાની વિગેરે બાબતોની ચર્ચા થઈ હતી. રાસબિહારી પણ અમૃતસર આવીને કામ કરતો હતો. એકવીસમી ફેબ્રુઆરી એ સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાની હતી. ગામડીયાઓના મંડળો બનાવ્યાં. હથિયારો ભેગાં કર્યાં. વાવટાઓ બનાવ્યાં. યુદ્ધનું જાહેરનામું તૈયાર કર્યું. રેલવે અને તારનો નાશ કરવાનાં ઓળખ તૈયાર રાખ્યાં. પણ એટલામાં પૈસાની જરૂરને લીધે કેટલીક ધાડ પાડી એટલે કામ ફસાઇ ગયું. એક જાસૂસે સરકારને બધી બાતમી પહોંચાડી. રાસબિહારીના ઘર પર પોલિસની ધાડ આવી અને ત્યાંથી પુષ્કળ મુદ્દામાલ, (જેવોકે બંદુક, જોશ્ન, વાવટા વિગેરે) મળી આવ્યો. કેટલાક પકડાયા, પણ રાસબિહારી અને પિંગળે નાઠા.

૧૯૧૫ના અક્ટોબરમાં શાંઘાઇ મ્યુનિસિપલ ની-અલ-સેન નામના જર્મનની સૂચના મુજબ પાટીયાંઓના બંડલમાં છૂપાવીને ૧૨૯ પિસ્તોલ અને બીજા પુષ્કળ દારૂગોળો કલકત્તા પહોંચાડવાના કામસર રોકાયેલા એ ચીનાઓને પકડ્યા. આ વસ્તુઓ તેમણે અમરેન્દ્ર એટરજી, શ્રમજીવી સમવાય, કલકત્તા. એ શરનામે પહોંચાડવાની હતી. ૩૨ યાંગત્સેપુ, રૌડમાં ની-અલ-સેનનો મુકામ હતો. આ ચીનાઓની તપાસમાં તે માલમ પડ્યું. આજ શરનામું સિંગાપોરમાં પકડાયેલા, જાપાન તરફ દૂર તરીકે ગયેલા અવનીની પાસેથી પણ મળી આવેલું. રાસબિહારી ની-અલ-સેનના ઘરમાં

રહેતો એટલે કદાચ તેનો પણ આ કાવતરાંમાં ભાગ તો હશેજ.

*

*

*

થોડાજ વખત પર રાસબિહારી બાપુએ મહાત્મા ગાંધીજી પર જાપાનથી એક પત્ર લખ્યો હતો. આ પત્રમાં પોતાના અભિપ્રાય મુજબ તેમણે એવી સૂચના કરી હતી કે “ જિંટનના સામ્રાજ્ય ના અંગ તરીકે હિન્દ સ્વરાજ્ય ભોગવે એ વિચાર મને અર્થહીન લાગે છે. જે જિંટનના સામ્રાજ્યમાં રહેવું હોય તો હિન્દુસ્તાને શુલામ-ગીરીનોજ સ્વીકાર કરી લેવો. અને નહિતો તદ્દનજ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય મેળવવા માટેજ પોતાની ચળવળ ચાલી રહેલી છે એમ નિખાલસ પણે જાહેર કરવું.” તા. ૨૧-૮-૨૨

આ પરથી માલમ પડશે કે સ્વતંત્રતાની જે ધગશ એક વાર એમના અંતરમાં સળગી છે તો કદિયે યુઝાશે નહિ. અને માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે પોતે કરેલા પ્રયત્નોથી કંઈ ન વળ્યું હોય તેથી કંઈ તેમની અંતરની લાલસા ઓછી થઈ નથી. એમના મતમતાંતર માટે ગમે તે મતભેદ હોઈ શકે પણ એમના સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમને તો સૌ કોઈ વન્દન કરશેજ.

અંગજગૃતિ

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના આખરી વરસોમાં દુનિયાની તવારીખમાં નોંધવા લાયક કેટલાક બહુ અગત્યના બનાવો બન્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૧ની સાલમાં ઇટાલિના લશ્કરોએ આબિસિનિયાને હાથે જબરદસ્ત શિકસ્ત આપી. એશિયાના-કાળા લોકો પર હકૂમત અને આત્માચાર કરવાનો પોતાને જન્મસિદ્ધ હક હોવાનો દાવો કરનાર યુરોપીય પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષા પર જખમ થયો. જાપાન અને રૂશિયા વચ્ચે જે મહાયુદ્ધ જગ્યું તેમાં એશિયાવાસી એક પ્રજાએ યુરોપના ગોરાં સૈન્ય-નાવિક કાફલાને મહાત કર્યો. જગતના ઇતિહાસમાં ન બનેલું બન્યું. કાળી પ્રજાનો ગોરી પ્રજા પર વિજય !

એશિયાની પુરાણી પ્રજાઓમાં આથી સળવળાટ જાગ્યો. પોતાનાં પ્રાચીન જહોજલાલી અને ગૌરવ બૂલતાં રાષ્ટ્રોમાં આને પ્રતાપે આત્મશ્રદ્ધાની જ્યોત જાગી. યુરોપની ઝૂંસરી હેઠળ કચડાતાં રાષ્ટ્રોમાં ધીમેધીમે પ્રાણસંચાર થવા લાગ્યો. પોતાની શક્તિ વિષેનો-

પોતાના આત્મબળ વિષેનો ધીમે ધીમે બૂલાતો બરોસો પુનઃ પ્રદીપ્ત થવા લાગ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં પણ એશિયાની સર્વ સામાન્ય જગૃતિની અસર જણાયા વિના ન રહી. સવાસો વરસની ગુલામીને પરિણામે દેશમાં ભૂખમરો વધ્યો જતો હતો. દુકાળોની નવાઈ રહી ન હતી. કાપડના પુરાણ આખાદાન ઉદ્યોગના મૂળમાં કુહાડો પડી ચૂક્યો હતો. રંગનો ઉદ્યોગ છેલ્લાં ડઝકીયાં ખાઈ રહ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં મહારાણીના ઢઢેરામાં જે બળુગાં કુક-વામાં આવ્યા હતા તે મુજબ નોકરશાહી જરાયે વર્તન કરતી ન હતી. પ્રજાના વિચારો આગળ વધતા જતા હતા પણ તેને પડઘો સરકારના-રાજતંત્રમાં પડતો ન હતો. ન્યાય તોળવામાં કામી બેદ-ભાવ પુષ્કળ રાખવામાં આવતો. ખૂનના આરોપીઓ પણ ગોરી આમડીને લીધે છૂટી જતા. ગણીના અને ચ્હાના ગોરા વેપારી વેપા-ઓના સંખ્યાબંધ મુકદ્દમાઓમાં આવેો અન્યાય પ્રજાની નજરે ચઢેલો. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે ભેદ પાડીને અમલ ચલાવવાની નીતિ પણ ખુલ્લી પડી ગઈ હતી. હિન્દુસ્તાનને ભોગે બ્રિટિશ વેપારને વધાર-વાના સરકારના હેતુઓ સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયા હતા.

પરદેશી પદ્ધતિનું શિક્ષણ દાખલ થવાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પાસ લાગતો જતો હતો. જરૂરિયાતો વધી હતી. પણ પ્રજાનું આર્થિક સત્વ તો હુન્નર ઉદ્યોગ પડી ભાંગવાને લીધે ચૂસાતું હતું. બંગાળમાં શિક્ષણ ખૂબ વ્યાપક થયું હતું પણ તેને પરિણામે અસતોષની વૃત્તિ ધર કરવા લાગી હતી. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું નમ્ન સ્વરૂપ ઉધાડું પડતું જતું હતું. બંકીમચંદ્રની નવલકથા આનન્દ-

મહે બંગાળી સાહિત્યમાં એક નવુંજ પાતું ઉઘાડી રાષ્ટ્રીય નવ-
ચેતન સ્પુરાવ્યું હતું. માધકલ મધુસુદન દત્તના મેધનાદવધ
મહાકાવ્યે બંગાળીઓની ગૌરવભાવનાને પ્રદીપ્ત કરી હતી.
નવયુગનાં ફિરણો એક પછીએક ફૂટતાં જતાં હોય તેમ કેએસ-મહા-
સભાની સ્થાપના પણ થઇ હતી. ખીજી બાજુ મહારાષ્ટ્રમાં તિલક
મહારાજનો ટંકાર ગાજી રહ્યો હતો અને તેની અસર લાંબે સુધી
પહોંચ્યા વિના રહી નહિ. રામમોહનરાય, કેશવચન્દ્ર સેન આદિના
ધાર્મિક જાગ્રતિ આણવાના પ્રયત્નોને લીધે બંગાળા વધારે ને વધારે
સંગઠિત બનતું જતું હતું. બંગીમચન્દ્રે સાહિત્યનો ધોધમાર બંગા-
ળામાં વરસાવેલો તેમાં જે ધાર્મિક વિચારો અને સ્વદેશસેવાના
તત્વનું નિરૂપણ હતું તે એવી નવી શૈલીથી ઘટાવેલું હતું કે તેને
લીધે ખુદ્દિ અને હૃદય બંને પર અસર થતી. ભાવવશ, Emo-
tional બંગાળી પ્રજા નૂતન ભાવનાથી તરબોળ થતી હતી. પાશ્ચાત્ય
કેળવણીમાંથી સ્વતંત્રતાનો જીરુસો તો પેદા થયા વિના નહોતોજ
રહ્યો. કેળવણીનું ક્ષેત્ર વધતું જતું હતું અને સાહિત્યનો ફાલ પણ
વિપુલ બનવાને પરિણામે ઉન્નત વિચારો ને પ્રચાર વેગવતો બન્યો
હતો. જાગ્રતિમાં નવું ચેતન સ્પુરાવવાની જાણે ઇશ્વરનીજ ઇચ્છા
હોય તેમ બંગભંગનો ઘડાકો ફૂટ્યો.

બંગભંગ.

બંગાળી પ્રજાનું સંગઠન વિશેષ અને વિશેષ મજબૂત થતું
જોઇને લોર્ડ કર્ઝનને ખેડીક લાગી. રાજકારભાર વધારે સરળ રીતે
ચાલે, વધારે સરસ અને એવા બહાના ફેટણ અને પ્રજાના જીદા

જીદા વર્ગે ને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની સગવડ કરી આપવાને મિષે લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના બે ભાગલા પાડ્યા. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે બેદિલી પેદા કરવાનો, એક ભાષા બોલતી પ્રજાને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખી તેની એકસંપી ઢીલી કરી નાંખવાનો અને બંગાળા-માં જે નવયુગ ફેલાતો જતો હતો તેના પર કાબૂ મૂકવાનો એમાં હેતુ હતો. બંગાળાની આબાદનીને ઘોઠો પહેંચે, અને તેનો ધંધો રોજગાર પાયમાલ થાય એમ પણ હતુંજ. બંગલંગ વિષેનો ખ્યાલ સ્વર્મસ્થ નામદાર ગોખલેએ ઇ. સ. ૧૯૦૫માં મળેલી મહાસભાના પ્રમુખપદેથી સરસ આપ્યો છે:

ગૃહસ્થો, અત્યારે આપણા સધળાના હૃદયમાં જે સવાલ ખૂબ ધૂમી રહ્યો છે તે બંગલંગનો છે. બંગાળી પ્રજાના ઉપર એક ધણો ભારે વાર કરવામાં આવ્યો છે અને ભૂતકાળ કદિ નહિ થયેલો એવો ખળભળાટ આખા દેશમાં વ્યાપી ગયો છે. સરકારના કોઈ પણ કાર્ય સામે આટલો બધો પ્રજાવિરોધ ન હતો. અને નોકરશાહીના ખરાબમાં ખગંબ લક્ષણોના જવલન્ટ દાખલા રૂપે સરકારે પ્રજામતને ઠોકરે ભરી પસાર કરેલી આ યોજના ચિરકાળે ટકશે. નોકરશાહીનો અનંત, અચૂક ડહાપણનો ડોળ, પ્રજાની લાગણીને અવગણવાની—લાત મારવાની તેની ઉત્સુકતા, ન્યાયની ડીંગો, અને પ્રજાને ભોગે સરકારના સ્વાર્થ જાળવવાની તેની વૃત્તિ—એ સર્વ સ્પષ્ટ રીતે ઉઘાડાં પડે છે. લોર્ડ કર્ઝન કે એના સાથીદારો એમ નહિ કહી શકે કે પ્રજામતની તીક્ષ્ણતા તેમને માલમ નહોતી. બંગાળની યોજના વિષે જરાતરા ખચર પડતાંજ લગભગ પાંચસો સભાઓ મળી ચૂકી છે અને પ્રાંતનો એકે ભાગ એવો નથી જેણે પોતાનો પોકાર

ન ઉડાવ્યો હોય. એક સંગઠિત, સંપીલા, અને એકજ પ્રગ્નથી વસાયલા પ્રાંત-જેની ઉપર પ્રગ્નનો ભક્તિભાવ અમાપ છે-તેને તોડી નાંખવાની આ યોજના વિરૂદ્ધ વાઇસ રોયને મેમોરિયલો મોકલ્યાં. હિન્દી વજરને આજીજીઓ કરી. ૧૦ હજાર માણસની સહીની એક અરજ દિવાનેઆમને પણ મોકલી કે તે પોતાની સત્તા વાપરી પ્રગ્નમતને લાત પડતી અટકાવે. આપણા મમતાળુ મિત્ર મિ. હરબર્ટ રોયર્ટસે ચર્ચા પણ ઉઠાવી. પણ કશું વળ્યું નહિ. વાઇસ-રોયે તો પોતાનો ધુરંધર નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હતો. એના સાથીદારોએ તેમાં ટાપશી પૂરેલી. લોકોને વળી શમાટે કંઈ અભિપ્રાય હોવો જોઈએ ? અધૂરામાં પૂરું લોર્ડ કર્ઝન તો કહે છે કે એ વિરોધ તો બનાવટી છે ! જે સિદ્ધાંત દર્શાવવામાં નાના મોટા, ગરીબ તવંગર, હિન્દુ મુસલમાન દરેક જાત અને વર્ગના હિન્દીવાનો ભેગા મળ્યા હોય, જેમાં અનહદ તીક્ષ્ણતા, અને ધમશબર્યા હોય અને જેની વ્યાપકતા અભૂતપૂર્વ હોય, તેને એ બનાવટી કહે છે ! અને એટલું યાદ રાખશો કે કર્ઝન સાહેબે આમ કહ્યું ત્યારે પ્રગ્નમાંના એક પણ માણસે એની યોજનાની તરફદારી કરેલી નહતી. સર ગુરૂદાસ ખેનરજી, સર જોતીન્દ્રમોહન ટાગોર, રાજા પ્યારીમોહન મુકરજી, ડા. રાસબિહારી, અરે, માધમનસીંગ અને કાસીમખજરના મહારાજાઓ સુદ્ધા—એની વિરૂદ્ધ છે. આવા માણસો જેઓ દરેક જાતની રાજકીય ચળવળથી દૂર રહે છે અને સરકારને કદિ પણ ગૂંચવાડામાં મૂકતા નથી તેમણે પણ જાહેર રીતે આ ભયંકર આદત તૂટી પડતી અટકાવવા લખાણ કર્યાં છે. આવા માણસોના મતને એ ઠોકર મારવાની હોય, હિન્દીવાનોને મુંગા ઢોરાં પેઢેજ ગણવાના

હોય, અને કોઇ પણ દેશ જેને પોતાના ગૌરવ રૂપ લેખે તેવી વ્યક્તિઓનું પણ ધોર અપમાન કરવાનું હોય—તો તે ખરે આ નોકરશાહી રાજ્યે સહકાર કરવો શક્યજ નથી એમજ મારે કહેવું પડે છે. સૌ વરસના રાજ્ય પછી આવું અને એ ખરેજ બ્રિટીશ રાજ્યને મોટા કલંક રૂપ છે.

બંગાળને લગતા સઘળા સરકારી કાગળો હું વાંચી ગયો છું. તેમાં ત્રણ વસ્તુ ખાસ આગળ તરી આવેછે: ગમે તે ભોગે બંગાળના ભાગલા કરવા, બંગાળને ભોગે આસામની ઉન્નતિ કરવી અને સનદી નોકરોનાં લાભ અને સગવડ સાચવવાજ. સનદી નોકરોને નહિ ગમે એવા બહાના હેઠળ ફેટલીયે યોજના રદ કરી પછી તેમને ખાસ રૂએ એવી આ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, મોટા મોટા પગારની નવી નોકરીઓ ઉભી થઇ છે. * * * સરકાર ગમે તે બહાનાં બતાવે છે પણ એની ખરી વૃત્તિ શું છે તે એના પોતાના જ શબ્દોમાં: “માત્ર એકજ ઠેકાણે થોડાકજ માણસો જાહેર મત ફેળવે અને તેજ બધે ઠેકાણે ફેલાય, એથી કોઇ પણ દેશ અથવા પ્રજાને લાભ થઇ શકે નહિ. બીજા મત દબાઇ જાય અને ફેલાઇ શકે નહિ. એટલે દરેક દષ્ટિબિન્દુથી, જુદાજુદા સ્વતંત્ર મતવાળા કેન્દ્રો ઉભા થાય તેવી તજવીજ કરવી (ઉર્ફે બેદિલી ફેલાવવી —એક્સપી ટાળવી—) સ્થાનિક આદર્શો, સ્થાનિક મતમતાંતરો, ઉભા થાય અને બંગાળાની વધતી જતી બુદ્ધિશક્તિને એક જાતની સંકુચિત અફળ એકતામાં ઘેરી રાખવાથી તેના પર જે અંકુશ મૂકાય તે દુર કરવો એ ઇચ્છવાલાયક લાગે છે. ”

આનો સીધો સાદો અર્થ એજ સમજવાનો કે બંગાળામાં

જે એકસંધી વધતી જાય છે, રાષ્ટ્રીય ચેતન વધતું જાય છે. તેને દાખી દઈ, રાષ્ટ્રીય સંગઠન માટેની તેમની સહકારભાવનાને ઢીલી પાડવાના હેતુથી અને કલકત્તાની રાજકીય મહત્તા ઓછી કરી નાંખવાના મુદ્દાથીજ બંગાળના ભાગલા કર્યા છે. કોણ હવે એમ કહેશેકે રાજકીય દમનનીતિ નહિ પણ રાજતંત્રની સરળતા સાધવા માટે બંગાળના બે ભાગ કર્યા છે ? ”

જ્યારે જ્યારે અધર્મની પરાકાષ્ઠા થાય છે ત્યારે ત્યારે એક પ્રત્યાઘાત તરીકે આપભોગની વૃત્તિ અને કુરુપાનીની ભાવના ઉછાળો માર્યો શિવાય રહેતી નથી. બંગભંગથી લોર્ડ કર્ઝને જે પરિણામ ધારેલું તેથી ઉલટું જ નીપજ્યું. સારા દેશમાં જગૃતિ વ્યાપી ગઈ. છાપાઓમાં સરકાર પર ખૂબ પ્રહાર થવા માંડ્યા. લોકોની લાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ. અને સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઇચ્છાને વેગ મળ્યો. સર વેલેન્ટીન શિરોલે પોતાના ઇન્ડિયન અનરેસ્ટ નામના પુસ્તકમાં છાપાઓના જે ઉતારા આપ્યા છે તે વાંચીએ ત્યારે તે વખતની લાગણીનો ખ્યાલ આવે છે.

પણ નોકરશાહીએ તો પ્રજામતને બિલકુલ માન ન આપવાનોજ નિશ્ચય કરેલો દેખાયો. જીવાન વર્ગને લાગ્યું કે આ પત્થર હૃદયની સરકાર કદિ પીગળે એમ નથી. કાયદેસરની કોઈ પણ ચળવળથી આ સરકાર નંચ્યું આપશે એમ લાગ્યું નહિ. નેદનાલિટી અને એમ્પાયર નામના પુસ્તકમાં બિપિનચન્દ્ર પાલ લખેછે:

લોર્ડ કર્ઝનના કાર્યો અને એણે નિખાલસ દિલે કરેલાં બાપણોથી પ્રજાની આશાઓ બધી મરી ગઈ. એણે લોકોને ચોકડ્યું કહ્યું કે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર હિન્દમાં રહેશે ત્યાં સુધી બધી

સત્તા તેનીજ રહેશે—લોકોને તો ગુલામજ રહેવાનું. રાજતંત્રમાંની બધી મોટી જગાઓ પરદેશીઓનેજ મળશે. હિન્દીવાનોને નહિ. સ્વરાજ નહિ, પણ માત્ર સાફ રાજ સ્થાપવા સાફ જિન્ટિશ સરકાર પ્રયત્ન કરશે. લોર્ડ મોરલીએ પણ તેને ટેકો આપ્યો. કૂર, નગ્ન સત્ય ઉઘાડું પડ્યું. જીવન વર્ગનાં સુનેરી સ્વપ્નાં રસાતાળ ગયાં. બધીએ આટલી રાજદારી ચળવળો અને કાયદેસરની હિલચાલો નકામી જેવી દેખાઈ. ખાતરી થઈ ગઈ કે હિન્દુસ્તાન અને બ્રિટનના સ્વાર્થો સામસામા રહેલા છે અને આ ખાતરી થતાંજ જૂના અસંતોષને ઠેકાણું નવી સંસ્કૃતિ પેદા થઈ.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સોળમી ઓક્ટોબરે સરકારે બંગાળના ભાગલા સત્તાવાર રીતે અંત કર્યા. બંગાળીઓ નિરાશ ન થતાં વધારે ઉત્સાહિત થયા. પરદેશી કાપડને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો સવાલ દેશ બહાર મૂકી તો ચૂંટ્યોજ હતો અને હવે તે ઠેરઠેર ગંભીર રીતે અમલમાં મૂકવાની ચર્ચા થવા લાગી. શ્રી કૃષ્ણકુમાર મિત્ર ખુલ્લા શબ્દોમાં બ્રિટિશ માલના બાયકોટ વિષે પોતાના જાપામાં (સંજીવની) લખ્યું. બંગાળના લગભગ બાર લોકનાયકો ઇન્ડિયન એસોસિએશનમાં ભેગા થયા અને આ બચકર અન્યાય સામે બંધારણીકે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. ૭મી ઓગસ્ટે સ્વદેશી ચળવળની પ્રતિષ્ઠાપના કરવા માટેની ગંજવર સભા મળી. ૧૬મી ઓક્ટોબરે બંગાળમાં દરેક ગામડે, શહેરમાં, કસબામાં લોકો ઉઘાડે પગે અને શરીરે શોકનાં ગીતો લલકારતા ફર્યા, તે દિવસે અપવાસ કર્યો અને વન્દેમાતરમના કાન ફાટી નાખે એવા પોકારો વચ્ચે ઇશ્વરને સમક્ષ રાખી સ્વદેશીપ્રત્યાગ્ના સોગન્દ લીધા. સ્ત્રી

પુરૂષ, બાળક બધાએ સરખસમાં બળ્યા. સરકારને તોફાનો થશે એવી ખેડીક લાગેલી પણ નેતાઓની વિચારશીલતાને પરિણામે તેવું કશુંયે ન થયું.

દેશમાં ભારે હાહાકાર ફેલાઈ ગયો. અરવિન્દ બાપુએ ભારે પગારની ગાયકવાડની નોકરી છોડી દીધી. સરકારી શાળાઓનો પણ અહિષ્કાર પોકાર્યો અને રાષ્ટ્રીય શાળા પાઠશાળાની યોજના ઘડાઈ સ્વદેશી ચળવળ પૂર જોશથી ઉપાડી લેવામાં આવી. બ્રિટિશ માલનો અહિષ્કાર કરી તેને સ્થળે માત્ર હિન્દી માલજ વાપરવો એમ ઠેરઠેર ઉપદેશ થવા લાગ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ પણ હાથમાં લેવામાં આવી. હજારો લોકોએ વિલાયતી ખાંડ, મીઠું અને કાપડ છોડ્યાં. છાપાંઓએ જોરભે આ પ્રવૃત્તિઓને પોષવા માંડી. જુગાનંતર શરૂથું. બ્રહ્મમાંધવ ઉપાધ્યાયે ‘સંધ્યા દ્વારા’ જોરોવર વિચારો અને જુસ્સાદાર ભાવનાઓનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ઇંગ્લેન્ડ સરકાર, હિન્દીવાનોને કદિ પણ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરે, કદિ પણ ઉન્નતિને પંથે દોરે એ શક્ય નથી એવા વિચારો ફેલાવા માંડ્યા. પ્રજાનો સરકાર પરથી વિશ્વાસ છેકળ ઉડી ગયો અને બળવાની વૃત્તિ હૃદયમાં ખૂબ જોરથી ઉત્પાત મચાવવા લાગી. એ વખતે દુનિયામાં ઠેરઠેર ગુલામી અને દમનનીતિ સામે પ્રજાઓ માથું ડાંચી રહી હતી. રૂશિયામાં સોશિયલિસ્ટ રેવોલ્યુશનિસ્ટની ગુમસમિતિ સ્થપાઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૨માં આ સમિતિએ સ્વદેશ પ્રધાન સાયબ્યા-ઝીનનું બોમ્બ ફેંકી ખૂન કરેલું. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં ઉક્કાના તથા-ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ફિનલેન્ડના ગવર્નર પર બોમ્બ પડેલા. તે પછી ફોંપેફ અને આંડડચુક અલેક્ઝાંદ્રો

વિચનો પણ ગુપ્ત મંડળોએ ઘાટ ધડ્યો હતો. આયરલેન્ડમાં એજ નનની ચળવળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. કોરિયામાં સ્વતંત્ર મંડળ સ્થાપાઈ ગયું હતું અને સીંગપોર રીની આગેવાની હેઠળ કોરિયા-વાસીઓએ પણ પરદેશી સત્તા સામે માથું ઉંચક્યું હતું. ચીનમાં ખોક્સર નામના મંડળ તરફથી કેટલાંક ખૂન થયેલાં અને ગોરાઓને ચીન બહાર હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો હતો. ઇજિપ્તમાં મુસ્તફા કામેલ પાશા નવમ્મગૃતિ જગાવી રહ્યા હતા. આ બધી ચળવળોની અસર હિન્દુસ્તાનમાં થાય, અને બંગાળામાં તેનો આભાદ પડ્યો પડે એમાં શી નવાઈ? હજુ અસહકાર જેવી રાજદ્રોહની ખુદ્દી ચળવળની યોજના વ્યવસ્થાસર ધડનાર કોઈ મહાપુરુષ જન્મ્યો નહોતો. સરકારની નીનિથી કંટાળી ગયેલા અને મમે તે રીતે ગુલામીની સાંકળો તોડવા તૈયાર થયેલા નવજીવાનોના ઉપર સમર્થ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડી, તેમને રસ્તાસર દોરવનાર કોઈ નહોતું.

સરકારે પોતાની દમનનીતિની જાળ બિછાવવા માંડી. જેમ જેમ સરકારના નવાનવા કાયદાઓ પસાર થતા ગયા તેમતેમ વિપ્લવપંથીઓ પણ નવા નવા રસ્તાઓ શોધતા ગયા. વિપ્લવપંથીઓ કંઈ મમે તેવા રખડતા ભટકતા લેભાચુ માણસો નહોતા પરંતુ તેઓમાં ધણા ચારિત્ર્યશાળી બહાદૂર અને હોંશિયાર માણસો હતા. જ્વલંત દેશભક્તિ તેમના હૃદયમાં ભભૂકતી હતી. કુરબાનીની ભાવના તેમની રજેરગમાં વહેતી. દેશને કાળે મમે તેવી આદત વેડી લેવાને જ તૈયાર થાય, તે સદાસર્વદા વંદનને તો પાત્ર છેજ. વિપ્લવવાદીઓ હરહંમેશ બહુ ઉંચા પ્રકારના આદર્શવાદીઓ હોય

છે એમ ધણી વાર ઇતિહાસે બતાવ્યું છે. ધણા ઉત્તમ ચારિત્ર્ય વાળા માણસો પણ ધણી વાર વિષ્ણવપંથમાં જોડાયેલા જણાયા છે. ખૂદ મેઝિનિ પણ પહેલાં કારખોનારીમાં જોડાયેલો. અંગાળાના જોખનવાદીઓના અંતરમાં પણ સ્વાર્થની લાગણી જરાયે નહોતી. તેમને તો જન્મભૂમિની ગુલામીની સાંકળો તોડવી હતી અને તે માટે તેમણે કોઈ પણ પગલાં લેતાં પાછું વળીને ન જોયું.— પનંગ જેમ દિવામાં ઝંપલાવે તેમ ઝૂકાવ્યું.

પરિણામે સરકારનો અત્યાચાર પણ અમાપ થયો. લોર્ડ મિન્ટો એક પછી એક જીલમી કાયદાઓ પસાર કર્યોજ ગયો. સરકારી બેદોનો કાયદો, જાહેર સભાખંડીનો કાયદો, છાપાના છૂટાપણાનો કાયદો, ફાટી ઉઠે એવા પદાર્થને લગતો કાયદો, રાજદ્રોહનો કાયદો એમ એક પછી એક ખૂબ કાયદાઓ પસાર થયા. ઉપરાંત બીજા હુકમો અને સરકારી દ્વારા બોલવાના અને લખવાના હક ઉપર ખૂબ દાબ મૂકવામાં આવ્યો. એવકૂફ, અવિચારી જનસૂસોનાં કસકરનાં કસકર સરકારે પ્રગ્ન પર છોડી મૂક્યા. ખૂદ સરકારી ધારાસભાના કે પાર્લામેન્ટના મુસાફરી કરતા મેમ્બરોનો કેડો પણ આ “હનુમાનજી” ઓ છોડતા નહિ. કેળવણી ખાતા જેવી સંસ્થાઓમાં પણ છૂપી પોલિસનો પગપેસારો થઈ ચૂક્યો. વન્દેમાતરમ શબ્દ બોલવો એ પણ ગુનહો ગણાય. અમલદારો “વન્દેમાતરમ” શબ્દનો બહુ વિચિત્ર અર્થ કરતા “વાંદરાઓને પકડીને મારો.” કેટલાક એમ ધારતા કે મારફાડનો અર્થ સૂચવનારો એ સંકેતિક શબ્દ છે ! ગીતા જેવા પવિત્ર પુસ્તકમાં પણ રાજદ્રોહની ગંધ સરકારને

આવ્યા કરતી અને જડતી લેતાં જો એ ગ્રંથ મળી આવે તો તેને પણ અમૂલ્ય પૂરાવા તરીકે કદ જવામાં આવેલો.

માણિક્તોલા આશ્રમની સ્થાપના

(ઉપેન્દ્ર બેનરજી કૃત નિર્માશિતેર
આત્મકથામાંથી)

૧૯૦૬ ના શિયાળાની વાત.

દેશમાં ધર્માધર્મ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. (બ્રહ્મચાંધવ) ઉપ-
ધ્યાય મહાશયે “ સધ્યા ” માંથી વાક્યોના બોંબગોળા ફેંકવા માંડ્યા
હતા. અરવિન્દ રાષ્ટ્રોય શિક્ષણને સારૂ વડોદરામાંથી નોકરી છોડી
આવી ચૂક્યા હતા. બિપિનભાઈ જૂના કોંગ્રેસવાદીઓથી છૂટા પડી
ગયા હતા. હું તરતનોજ સાધુગીરીનો સવાદ છોડી પંતુજપણામાં

મારી મર્યાદાને મારા મનને પરાવી રહ્યો હતો, એટલામાં એક દિવસ અચાનક વન્દેમાતરમનો એક અંક મારા હાથમાં આવીને પડ્યો. ભારતના રાજદારી આદર્શ વિષે લખતાં લેખકે લખ્યું હતું We want absolute autonomy free from British Control—અમારે બ્રિટિશ અંકુશ વગરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ—આજકાલ તો આ વિચાર બહુ સર્વસામાન્ય થઈ પડ્યો છે પણ તે કાળે તો મોટમોટા રાજદારી પડિતો પણ એવા શબ્દો હોઈ બહાર કાઢી નહોતા શકતા. છાપામાં આ શબ્દો જોતાં વાંતજ માફ હૃદય તો થનથન નાચી ઉઠ્યું. તે વેળાના આગેવાનો દુધમાંને દહીંમાં એમાં પગ રાખીનેજ વાત કરતા. સ્વરાજ્ય વિષે બાપજી કરતી વખતે સંસ્થાનિક શબ્દ આગળ જોડવાનું બૂલતા નહિ, જેથી તાળીઓ પણ પડે અને માથા પર તવાઈ પણ ન આવે.

પણ મારા જેવો નસીબનો બળીયો કોણ! છાપાનાં શબ્દો કાનમાં ગણગણ કરતા કરતા છેક બેજો ચઢી ગયા. રહી રહીને મન કહેવા લાગ્યું. “ ઉડ, ઉડ, વખત થઈ ગયો. ” રાતે ઉંઘ તો શાનીજ આવે ? સૂતાં સૂતાં નક્કી કર્યું કે આ શબ્દોની પાછળ કંઈ રહસ્ય છે કે નહિ તે તપાસ તો જરૂર કરવી. એ ફક્ત ખાલી પોકળ શબ્દોજ છે કે બીજું કંઈ ?

ખચર કાઢવાને બહાર પડતાં જે કંઈ અજબગજબ વાતો સાંભળવામાં આવી તેનાથી હું તો સડકજ થઈ ગયો. પ્રહાડની કોઈ એકાન્ત ગુફામાં લાખ એ લાખનું લશ્કર તલ્વારને સ્પર્શી કરી રહ્યું છે, હથિયાર બધા તૈયાર છે. હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાંતો તો એકસ તૈયાર છે. ફક્ત અંગાળાજ પાછું પડી ગયેલું છે તેને માટે રાહ જોવાય છે । વાહ વાહ !

જુગાન્તર બહાર પડવું ચાલુ થઇ ગયું હતુ. ભોક્ષા એક બીજાના કાનમાં ગૂસગૂસ કરતા કે જરૂર જુગાન્તર વિપ્લવવાદીઓ નું મથક છે. વિપ્લવનું નામ સાંભળતાંજ જુગજુગની ભેગી થયેલી રોમાન્સ મારા હૃદયસાગરમાં રેલમરેલ વહેવા માંડી. ક્રાન્સના રોમસ પિયરથી માંડીને આનંદમઠમાંના જીવાનન્દ સ્વામી પર્યતના બધાં પાત્રો એક પછી એક મારા મનમાંથી સિનેમા પેડે પસાર થઇ ગયા. આ દેશમાં ક્રાન્તિ કરનાર, બાવી સ્વતંત્ર હિન્દુસ્તાનના મૂર્તિ મંત લડવૈયાઓ કપી શ્રેણીના જન્તુ છે તે જોવાને મન ટાંપી રહ્યું. હું ધરને ખુણે ડોશીમા પેડે ગુપચૂપ એસી રહું અને બીજા બે ચાર જણ મળી રતોવધ ભારતને સ્વતંત્રતાને શિખરે પહોંચાડી દે એ કેમ જોયું જાય વાર ?

કલક-તે જુગાન્તર ઓફિસે આવી જોયું તો ૩-૪ જુવાનો એક ફાટી તૂટી માદરપાટની ચાદર પર એસી હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં લાગી ગયા હતા. જુદાના સરંજામના અભાવે મન જરા પહેલાં ગભરાયલું લાગ્યું-પણ તે બે ચાર મિનિટ સાફ જ. ગોળાગોળીનો અભાવ તેઓ શખ્દોથી અને વાક્યો દ્વારા પૂર્ણ કરતા હતા. એટલું જોયું કે લડીને ઇંગ્લેન્ડે દેશમાંથી હાંકી કાઢવા એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી એ બાબત બધાની એકસરખી ખાતરી હતી. કાલે, નહિ તો પરમ દિવસે પણ જુગાન્તર ઓફિસ પોતે ગવર્મેન્ટ હાઉસ નું સ્થાન લેશે એ બાબત કોઇને જરાયે શક ન હતો. બોલીચાલી અને ચાળા ચરકામાંથી આપણે એટલું સમજ્યા કે બધાની પાછળ કોઈ મોટી દેશવ્યાપી હિલચાલની તૈયારી તો હોવીજ જોઇએ.

બે ચાર દિવસ ગલ્લાંતલ્લાં મારતાં આખરે જુગાન્તરના

કામદારો સાથે સેવકની પિછાન થઇ. જોયું તો બધા, સાવ લંગોટિયા ભમતારામ હતા. દેવવ્રત (પાછળથી સ્વામી પ્રજ્ઞાનન્દજી) બી. એ પાસ થઈ કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા એવામાં અચાનક દેશના ઉદ્ધારનો ધંધો જાગેલો જોઇ કાયદો મૂક્યો અભરાધએ અને દોડ્યા જુગાન્તરનું તંત્રીપદું કરવા. સ્વામી વિવેકાનંદના ભાઈ ભૂપેન્દ્ર દત્ત પણ તંત્રીમહોદય બન્યા હતા—અને આ બધા દિવાનાઓની ગૃહિણીરૂપે અવિનાશ બાપુ હતા. જુગાંતરની મેનેજરીથી માંડીને ધર સંસારના મીઠુંહળદરની વ્યવસ્થા કરવાનું એને માથે. બારીન્દની સાથે મુલાકાત થતાં વાર લાગી કારણ એ ભાઈસાહેબતો મેલેરીયાથી બળતા જળતા દેવગઢ ભાગી ગયેલા હતા. પછી તેનું મુઠ્ઠીભર હાડકા પર કરમાયેલું આમડું મઢયું હોય તેવું સૂકલકડી શરીર, ખેતર જેવું મોટું કપાળ, લાંબી મોટી આંખો અને ભારેખમ નાક જોઇ આપણને થયેલું કે કલ્પના અને ભાવના આવેશમાં અસંભવિતને પણ સંભવિત બનાવે એમાંનો એ માનવી હોવો જોઇએ ! ગણિતના ખરખરમાં ભોગ પડી કોલેજ તજી, સારંગી બજાવી, કવિતા રચી, પટણામાં ચ્હાની દુકાન ખોલી એણે કંઈ જેવી તેવી નામના મેળવી હતી ? મોટા લોકનું બચ્ચું, પણ બ્રહ્મદેવની મહેરબાનીની રાહ દુઃખદળદરની દોસ્તીનો ખાસ લાભ પામેલું. ખાસી પચાસ રૂપિયાની ગંગવર પુજી લઈ જુગાન્તર ચલાવવાનું શરૂ કરનાર તે એ. મુલાકાત થતાંજ બે દિવસમાં એણે તો સેવકને ખાતરી આપી કે હિન્દુસ્તાન દશ વરસમાં સ્વતંત્ર બનશેજ બનશે.

દેશની સેવાની આવી અણમોલી તક તે ગુમાવાય ? આપણે પણ મુકામેથી ગાંસડા પોટલાં લાવી જુગાન્તરમાં અડો જમાવી બેઠા.

થોડે દહાડે દેવવ્રત નવશક્તિમાં ગયો. ભૂપેન્દ્રના પૂર્વ ખંગાળા-

માં ભટકવા સંચર્યા. એટલે જુગાંતરનો ભાર આવ્યો મારી અને ખારીન્દ્રની ઉપર. આલો, આપણે પણ કામ કરવા ગોઠવાયા.

બંગાળામાં કંઈ અપૂર્વ યુગ મંડાયો હતો. આશાના નિશા-માં બંગાળી જુવાનિયાઓ ચકચૂર બનેલા અને કંઈ કંઈ રાતું પીળું જોઈ રહેલા. “લક્ષ્મી પરાણે (પ્રાણે) શંકા ના માને ના રાખે કાહારો ઝાણુ” કોઈ સુધન્ય સ્પર્શે બંગાળીનો ઉંઘતો આત્મા સફાળો જાગી ઉઠ્યો હતો. કોઈ અગ્નિદેશના પ્રકાશે આવી તેના ઉરનાં જુગ જુગનાં અંધારાં વાઘ્યાં હતાં. “જીવન મૃત્યુ પાયેર ભૂત્ય ચિત્ત-ભાવનાહીન” રવીન્દ્રનાથપ્રભુએ આંકેલી છબી તે વેળાના બંગાળી નવજવાનનીજ. સાચેસાચું, તે વેળા એક જાતની જ્વલંત શ્રદ્ધા અમારા મનમાં જાગી ઉઠી હતી. અમેજ સત્ય; ઈંગ્રેજનાં તોપ, મશીનગન, પટ્ટણુ, દારૂ ગોળો-સજકુછ માયાની છાયા. એ માયા ની કારીગરી-જાણે પાનાંનો બંગલો. અમારી એક ફૂંકથીજ ઉઠી જશે ! હા હા હા ! અમારા પોતાનાં લાખાણુ વાંચી અમેજ ચમકી ઉઠતા. મનમાં થતું કે દેશનો પ્રાણપુરુષજ અમારી કલગ મારફત અંતરના ઉંડાણમાંથી વેણુ ઉઘારી રહ્યો છે !

જોતજોતાંમાં જુગાંતરની ગ્રાહકસંખ્યા ધમધોધાર વધવા લાગી. એક હજારથી પાંચ હજાર, પાંચથી દશ અને એક વરસની અન્દર દશથી વીસ સુધી પહોંચી ગઈ. છાપખાતું નાતું પડયુ. ચોરી છપીથી ખીજે છપાવી લાવ્યા વિના છૂટકોજ નહોતો !

ધરને ખુણે એક ભાંગ્યા તૂટ્યા બાકસમાં જુગાંતરના વેચાણ-ની રકમ રહેતી. કોઈ વેળા તેને તાળું મારતાં મેં કોઈને જોયો નથી. કેટલા રૂ. આવતા અને કેટલા જતા તેનો હિસાબ પણ

કોઈ ન રાખે. જુગાંતરમાં બીજાં અનેક જીવાનિયાઓ આવતા, જમતા, રહેતા. તેમનું ક્યાં ના છે, ને શું કરેછે એ કોઈ પૂછતું ગાછતું નહિ. માત્ર એટલું સૌ જાણતા કે તેઓ “સ્વદેશી” છે—એટલે અમારાં સગાં ગણાય.

બહાર જતી વેળા ધરતી બહાર એકાદ બે માણસને ધણી ખરી વાર ઉભેલા જોતા. અમે નજરે પડતાંજ કોઈ આકાશ તરફ જુએ, કોઈ પાસેના હોટલમાં ધુસી જાય, કોઈ સીસોટી પાડતો પાડતો જાણે કશકમાંજ ન હોય તેમ ચાલ્યો જાય. કહેવાતું કે એ લોકો સી. આઇ. ડી મંડળના બૂદેવો છે ! સિ. આઈ. ડી ! ડુ ઉ ઉ ઉ ... ! ખાંડ ખાય ખાંડ !

એમ દિવસ વીતવા લાગ્યા. એક દિવસ સરકાર બહારની તરફથી ચિઠ્ઠી આવી કે જુગાંતરમાં જે લેખો આવે છે તેમાં રાજ-કોહનું વક્તવ્ય દેખાય છે. ભવિષ્યમાં એવું ફરીથી થશે તો કાયદાની ચુંગાલમાં આવી જશે. અમારું હસી હસીને પેટ દુઃખી જતું. કાયદો કોનો બાપા ? અમે ભારતના ભાવી સમ્રાટ, ગવર્નર હાઉસના ઉત્તરાધિકારી—અમને કાયદાનો હાઉ કોણ બતાવે ?

પણ એક દિન ખરેખરો વાઘ સપડાયો. ઇન્સ્પેક્ટર પૂર્ણ લાહિડી થોડાક હવાલદારોને લઇને અમારી જડતી લેવા આવ્યા. જુગાંતરના તંત્રીને પકડવાનો પરવાનો પણ તેની પાસે હતો. પણ તંત્રી કોણ ? હું, તું, તે સઘળા “હું હું” કરવા લાગ્યા. આખરે બૂપેન્દ્રને જરા ભારેખમ અને ખાસી લાંબી દાઢી વાળો જોઈ તેનેજ તંત્રી તરીકે ગણવાનું હવાલદાર સાહેબોએ કરાવ્યું. અને જ્યારે અદાલતમાં બૂપેન્દ્રે પોતાનો અચાવ કરવાનો યત્ન ન કર્યો ત્યારે આખા દેશના

જીવાનિયાઓમાં હાહાકાર મચી ગયો. આ તો કંઈ નવીજ તરકીબ! ભૂપેન્દ્ર ગુન્હો કબૂલ કરી છુટી જાય, એવું કરવા સરકારે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભૂપેન્દ્ર જેનું નામ ! આપડા કિંગ્સફોર્ડ સાહેબે આખરે તેને એક વરસ માટે જેલમાં હડસેલી દીધો.

ત્યારથી દેશમાં રાજકોહના કેસ પર કેસ થવા લાગ્યા, ત્રીજેજ અઠવાડિયે અમારા પર ખીજે કેસ લાગૂ થયો અને છાપનાર તરીકે વસંતકુમારને મોસાળ જવું પડ્યું.

એક પછી એક ખીજાઓએ પણ સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી; એટલે ખારીન્દ્ર કહે, “ આમ તુકસાન વેડ્યે કંઈ પાર નહિ આવે, વાક્યબાણુથી કંઈ આ સરકાર વિધાઈ મૂર્છિત થઈ પડે એમ લાગતું નથી. જે વિચારોનો પ્રચાર કર્યો તેને કંઈ હવે અમલમાં મૂકી બતાવીએ ત્યારે વળે. ” એ સંકલ્પમાંથી થઈ માણિકતોલા આશ્રમની સ્થાપના. માણિકતોલામાં ખારીન્દ્રની એક વાડી હતી. એક નવી દુકડીને માથે જીમાંતરનું કામ નાંખી થોડાક ચૂટેલા વિણેલા જીવાનિયાઓ સાથે ત્યાં એક નવો અખાડો ઝમાવવો. જેને સંસારમાં કોઈ જાતનાં બંધન ન હોય, અને હોય તોયે રહેજ પણ ચચણુટ વિના તેને તોડી નાંખી શકે એવાઓતજ ભેગા લેવાનું હતું. પણ ધર્મવૃત્તિ ન કેળવાય તો એવી જાતનું ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય એમ લાગવાથી ત્યાં ધર્મશિક્ષણની ગોઠવણ કરવાનું નક્કી કર્યું. આપણને તો કંઈ ઝાઝી શ્રદ્ધા નહોતી પણ ખારીન્દ્રનો આગ્રહ હતો એટલે અમે બંને એક સાધુની ખોળમાં ગુજરાત તરફ ગયા.

x

+

x

ખારીન્દ્ર પાછો ફર્યા પછી આશ્રમ માટે નવી જગ્યા ખોળવાને

પ્રયત્ન કર્યો પણ સંતોષકારક સ્થાન ન મળવાથી માણિક્તોલામાંજ કામ ચાલુ કર્યું. અમે શરૂ કર્યું, ત્યારે ચારપાંચથી વધારે નહોતા. હાથમાં એક દમડી નહોતી. બધા ધરખાર છોડીને ભાગી આવેલા એટલે માઆપ પાસે કંઈ મેળવવાની આશા પણ નહિ. બીજી કંઈ તો ચૂલામાં ગયું પણ એ મુઠ્ઠી ભાન અને ચપટી દાળ તો દરેકને માટે જોઈએ ને ! એએક જણાએ થોડીથોડી માસિક મદદ કરવા કબૂલ્યું અને બાકીને માટે વાડીમાં લિલોતરી વાવી તેમાંથી ખરચ નિભાવવાનું નક્કી કર્યું. વાડીમાં કેરી, જાંબુ વિગેરે ઝાડ હતાં તો ખરાજ. અને અમને કંઈ દાળભાત ને એક શાક શિવાય બીજાં કશાંની જરૂર નહોતી. ઘણી ખરી વાર દાળમાંજ એ ચાર બટાકા નાંખી દેતા અને શાક વગર ચલાવતા. વખત ન હોય તો ખીચકું બાફતા. મોટી સગવડ તો એ નીકળી, કે બારીનદાદા ધોરતમ બ્રહ્મચારી હતા. એટલે મચ્છી કે કાંદાને ઘરમાં પ્રવેશ પણ કરવાનો અધિકાર નહોતો અને તેલમરચાંની પણ બધી. એટલે ખરચે શું થાય ?

પૈસા કમાવાનો એક નવો રસ્તો બારીન્દ્રે શોધી કાઢ્યો—હંસ અને મરઘાં પાળવાં. થોડાંક વેચાતાં પણ આણ્યા. પણ તેનાં ઈડાં હાથમાં આવવાને બદલે પ્રાણીજ ધીમે ધીમે ઝોઝાં થવાં લાગ્યાં. શિયાળવા ખામ ગયા, અને ચોદાઓ ચોરી ગયા. પાડપડોશી પણ મરઘાં પાળવા સામે વાંધો ઉઠાવવા લાગ્યા. એક જણ તો ખામખીને મંડ્યો, તે ખાસ્તું હિન્દુધર્મ વિષે એ કલાકભર બાપણ કરી ગયો. એટલે છેવટે બાકીના મરઘાં કુકડાં વેચી નાંખ્યાં. પેલા મહાશયનું નામ ભૂલી ગયો છું, નહિતો સનાતન ધર્મસભાને લખી એકાદ છદ્ધાજ તેને અપાવત,

અમને ખીજો ખરચ ચ્હાનો હતો. ચ્હાવગર તો સારો સંસાર શીકશ્ય, તદ્દન અસાર-અનિત્યજ લાગે. ખારીન્દ્ર ચ્હા ખતાવવામાં ખારે ઉસ્તાદ. તેના હાથની ચુલાખી આ ભાંગેલા નાગિયેરના કાચલાં-માં રેડી આંખ મીંચીને તેની તારીફ કરતાં કરતાં ઢીંચતા, ત્યારે મનમાં થતું કે હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારને હવે જોટલા દિવસ બાકી છે તેટલા દિવસ ચ્હા પીપીનેજ માઢીશું.

પડેલેજ દિવસે, કાયદો જાહેર કર્યો કે હાથેજ રાંધીને ખાતું. રાંધવાતું નામ સાંભળીને એ ચાર જણુ તો ઉભી પૂંછડીએ નાસીજ ગયા. રોજ ઘેર માખ્હેનતું રાંધું સવાદ લઈ લઈને ખાધેજું. સાધુ થયો ત્યારે પણ પારકી મહેનતેજ પરમાનંદ કરેલો. તે આ આશ્વત આવી પડી એટલે પાકશાસ્ત્રના ઉંડાઉંડા રહસ્યો અને બેદોમાં સેવકને પણ ઉત્તમું પડ્યું. ધરતું ખીજું કામકાજ કપડાં ધોવા વિગેરેનું પણ હાથેજ કરી લેવાનું રાખ્યું હતું.

ધીમેધીમે જંગાળના જુદાજુદા જીજ્ઞાઓમાંથી મળી લગભગ વીસબાવીસ જુવાનિયા બેગા થયા. મોટાઓ કામકાજ કરતા, અને નાનાઓ વાંચવાનું લખવાનું કરતા. બધાએ સાહસિક તોફાની વૃત્તિના હતા. થોડાક વખત બાદ ઉજ્જાસકર અમારી સાથે આવીને ભળ્યો અને અમે નામદાર કિંસ્ફર્ડ સાહેબને એક પછી એક અધિપતિઓને જલ્લમાં મોકલતા જોઈ એન્ડ્રુ ફ્રેઝર સાહેબને સ્વધાગ પહોંચાડી દેવાની યોજના કરી.

જુના- જાણીતા

ચરમાવાળા

થંડા અસંલ-પ્રેએલીયન પેળલના દરેક
જાતના ચરમા ખરીદવાનું એક વરસની
ગેરંટી વાળું આ એકજ મથક છે.

ટી.પી. ચરમાવાળા

ભાગાતળાવ રોડ—સુરત.

હિંદુ અનાથઆશ્રમ—નડીઆદ

તમામ જાતીનાં અનાથો પાળવામાં આવે છે-

હાલ દોઢસો ઉપર સંખ્યા છે

એક દીવસના સાદા ભોજન ખર્ચ રૂ. ૫૦) થાય છે

દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે-

જરૂર દાન મોકલી અનાથોને બચાવો-

મંત્રી. હિંદુ અનાથાશ્રમ - નડીઆદ

હજારો નીરાશામાં આશાનું એક

કિરણ

જ્યારે તમે તમારા કોઈ પણ જાતના જડ ઘાલી
બેઠેલા હોલીલા દરદ માટે પૈસા ખરચી કંટાળ્યા હો ! અને
દવા વાપરી વાપરી આખરે “ માફ દરદ નહિ મટે ” એવા
નીરાશાના વિચાર વમળમાં પડ્યા હોય તો છેવટે એક વાર
રાજપારડી વાળા પ્રખ્યાત હકીમજી નાથાભાઈ અબદુલ્લાજી
ખત્રીના—

યુનાની દવાખાનાની મુલાકાત લેશો

આ દવાખાનામાં સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકોની તમામ
બીમારી નાડીતપાસી દરદને ખરાખર રીતે ઓળખી
ચિકીત્સા કરવામાં આવે છે સેંકડો સરદી ફીકડો
તૈયાર છે મગો અથવા ત્રણ આનાની ટીકીટ બીડી
કસતુરીની સો ગોળી મંગાવી અજમાવી જુઓ.

હકીમજી નાથાભાઈ અબદુલ્લાજી ખત્રી

હેડ ઓફીસ:—

યુનાની દવાખાનું, રાજપારડી (અંકલેશ્વર થઈને)

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની પાસે સખવા લાયક
થોડાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

પ્રાણાયામ

પ્રાણાયામ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી આપનાર લોક પ્રિય
અંથ આવૃત્તિ બીજી. મૂલ્ય આના બાર

મનઃકામના પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ

સંકલ્પ શક્તિનો પ્રભાવ દર્શાવી મનુષ્યને જોઈતું સુખ
અપાવનાર ગુજરાતી ભાષામાં અત્યુત્તમ અંથ ચીકણા ઝ્વેજ
કાગળ પાકું પ્રકૃ. મૂલ્ય રૂ. બે.

પ્રાણ ચિકિત્સા

સોનાની ખાણ જેવા કિમતી જીવનવર્ધક ઉપાયો તથા ક્રિયા
ઓને દર્શાવનાર પુસ્તક. બીજી આવૃત્તી મૂલ્ય ચાર આના

સૂતસંહિતા

સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્ર અને વેદાંતનો સર્વો પરી અંથ મૂલ્ય રૂ. બે.

કાવ્ય કુસુમ.

જ્ઞાન તત્ત્વવિચાર અને પદોનો સંગ્રહ મૂલ્ય આઠ આના

વિશ્વજ્યોતિ

સુખ, સંપત્તિ, જ્ઞાન અને આરોગ્યપ્રાપ્તિના વિષયોને અર્થ
નાર ઉપયોગી પત્ર. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ નમુનાનો અંક

મફત

વિશ્વજ્યોતિ કાર્યાલય. અડાજણ. સુરત.

—ધર્મ સાચવી પૈસા ખચાવવાની અમુલ્ય તક—

દરેક ધર્મના લોકોને વાપરવા જેવા
મુસાફરીમાં સગવડતાથી સાથે રાખી શકાય તેવા
સોડા, લેમન, રાસ્પબરી,
વિગેરે ના

પાઉડરો

આ પાઉડરોનું એક પડીકું પાણીમાં નાંખ્યાથી ઉભરો આવી
લહેજતદ્વારા ખહારની તૈયાર બાટલી જેટલું સોડા વિગેરે બને છે.
માટે ધર્મ સાચવવા હોય, ઢેડા ભંગીઆ અગર હલકી કોમ
ના લોકો તેમજ ગમે તેવા ખરાબ રોગોથી પીડાતા લોકોની
વાપરેલી બાટલીઓ વાપરવાથી દૂર રહેવા માંગતા હો તો
અમારા પવિત્ર અને સસ્તાં પાઉડરો વાપરતાથઈ ધર્મ સાચવો
અને પૈસા ખચાવો. માંદગીમાં તરતાતરત ઘેર બેઠાં સોડા લેમન
તૈયાર કરી વાપરી શકાય છે.

એજન્ટો જોઈએ છે. શરત સાથે લખો:—

સોડા, લેમન, ૦-૦-૬

લેમન (ઉચ્ચ) ૦-૦-૬

રાસ્પબરી, જાનર ૦-૧-૦

ધી. એરેટેડ પાઉડર વર્ક્સ.

ટ. કેળાંપીઠ, ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર ની સામે,—મુરત.

આ અંકનો વધારો.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાપીઠ, સુરત.

ઉદ્દેશો.

(૧) શુદ્ધ, શિષ્ટ અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય લખાવવું તેમજ બહાર પાડવું. (૨) એવાં ઉત્તમ સાહિત્યનો પુસ્તકો, પત્રિકાઓ અને ચોપાનીયાં દ્વારા પ્રચાર કરવો. (૩) અન્ય સંસ્થાઓને સારાં પુસ્તકો મેળવી તથા લખાવી આપવાં. (૪) લેખકો, અનુવાદકો અને કવિઓને ઉત્તેજન આપવું. (૫) સમાજમાં પ્રસરેલાં ગંદા શૃંગારી સાહિત્યને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. અને તેને સ્થાને બોધદાયક રમૂજ તથા સ્વદેશાભિમાની સાહિત્યને ફેલાવવું. (૬) હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરવો.

ગાંધી અંથમાળા—૧

ગાંધીજીનો જેલનો અનુભવ

‘જેમ જેમ હહાડો વધતો ગયો, તેમતેમ કામ-
નો બોલો વધારે વધારે જણાયો. દરોગો બહુ તીવ્રો
હતો. ‘ચલાવો ચલાવો’ એવા પોકાર કરી રહ્યા હો
તેમ તેમ હિંદી ગભરાતા હતા. કેટલાકને મેં
રોતા પણ જોયા. એક જણનો પગ સૂએલો જોયો.
માફ દિલ આથી રડતું. છતાં હું સહુને કહેતો
હતો કે દરોગાની દરકાર ન રાખતાં સૌએ સાચા
દિલથી કામ કરવું. હું પોતે પણ થાક્યો. હાથમાં
ફેલા સખત ષડમા. તેમાંથી પાણી ચાલ્યા.
વાંકુ વળવું એ મુશ્કેલ હતું, અને કોદાળીનો
ભાર મણુ જેટલો જણાયો. હું સો ઇંચર પાસે
માંચ્યા કરતો હતો કે મારી લાજ રાખે, મને
અપંગ ન કરે, ને હું કામ બરાબર કરી શકું
એટલું મને જોર આપે. * * દરોગો મને
ઠપકારવા લાગ્યો. * * આ વખતે મિ. ઝિણુભાઈ
દેસાઈને મેં મૂર્ચ્છિત થતા જોયા.....
આ વર્ણન ગાંધીજી કૃત મારો જેલનો અનુ-
ભવ નામના પુસ્તકમાંથી અત્રે આપવામાંથી
આનંદ છે. એનું જ એ ચાલુકારક ચિત્ર તેમજ
ગાંધીજીની બે જુદા જુદા ફોટા વાળી આવૃત્તિ
બહાર પડી છે. આજે જ સાડા નવ આનાની
ટિકીટ ખીડી મોકલો.

શિવહયાળની શોધ

“આ સંસારમાં સત્યથી ખીજે કોઈ ધર્મ નથી. જેઓ લાલચોને વશ થઈ સત્ય ચૂકે છે તેઓ કદી સુખી હોતા નથી, દુનિયાની નજરે તેઓ અનેક પ્રકારની મોજ મણુતા જણાય છે, પણ અંદરથી તો તેમનું દુઃખ તેઓજ જાણે છે. વર્ણી દુનિયાની મોજમઝા તો ચાર દિનની આંદનીની જેમ નાશ પામી જાય છે. ત્યારે તેમના દુઃખનો પાર રહેતો નથી, લાખો માણસ અસત્ય માર્ગે ચાલીને દુઃખી થાય છે તો પણ કોઈકજ સત્ય રસ્તે ચાલવાની હોંસ કરે છે. જે સત્ય રસ્તો પકડે છે તે સુખી છે. એવા સત્યવાનના દર્શન થવા એ પણ ચઢતા નસી-બની નિશાની છે.”

“બાપા, મને એવા સત્યવાનના દર્શન ન થાય ?” શિવહયાળે પોતાના પિતા શાંતિદાસને પૂછ્યું.

ત્રીકરાના સવાલથી ખુશી થઈને તેણે જવાબ આપ્યો કે—“થઈ શકે ત્રીકરા ? લાગ્યમાં હોય તો.” આ રીતે શરૂ થતી ટોલ્સ્ટોયની આ ચાનકદાર અને રસિલી વાર્તા (જે તમારા બાળકને વાંચ્યા વિના નહિજ ચાલે) આફ્રિકામાં ગાંધીજીના ઈંડ. ઓપિ. નામના છાપામાં પ્રગટ થઈ હતી. છુટથી દહાણી કરવા લાયક છે. અઢી આના ટ. ખ. સાથે.

ઈજીપ્તનો ઉદ્ધારક

આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલું ઈજીપ્તના મહાન દેશલક્ષ્મી સુસ્તક કમિલ-પાશાનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે, તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીના પરમપ્રિય લેખક મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની બે રસિલી વાર્તાઓ અને આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. પાકું પૂકું ૧૦૮ પૃષ્ઠ છતાં કિમ્મત છ આના રાખેલી છે. બહારગામથી મંગાવનારે સાડા સાત આનાની ટિકીટ ખીડવી. મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ સૈનિક તરીકેનો ઘણોજ જોવા લાયક તથા સંઘરી રાખવા રાખવા લાયક ફોટો પુઠાં પર છાપવામાં આવ્યો છે-

મજબુત સુંદર પાઈડીંગવાળું આ પુસ્તક દરેક લાયબ્રેરીમાં હોવું જોઈએ. શું તમે આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના રહેશો ?

ગાંધી ગ્રંથમાળા—૪

શબ્દે શબ્દે, બોધ;

વાક્યે વાક્યે, —————

નીતિનાં રહસ્યોનો સ્ફેટ;

—————પ્રકરણે પ્રકરણે

પરમ ગૌરવમયી,

ગૂઢ ગંભીર,

પ્રભાવશાળી વિચારસરણી

ભર્યું

મહા મહિમામય ગ્રંથરત્ન

નીતિધમ અને સર્વોદય.

લખનાર

મોહનદાસ ગાંધી.

ન મંગાવ્યું હોય, તો આજેજ લખો. કલામય
પદ્ધતિથી છાપેલું આંખે ઉડીને વળગે એવું દેખાવડું પુસ્તક

કિમ્મત આઠ આના. ૮. ખ. દોઢ આનો.

મૂરખરાજ વિગેરે

ભાગ પડ્યા અને ભાઈઓ ન લડ્યા એ સેતા-
નને બહુ વસમું લાગ્યું. તેણે તેના ત્રણ ગુલા-
મોને બોલાવ્યા અને બોલ્યા; “ પેલા ગામમાં
મુખે ને તેના બે ભાઈઓ વસે છે. દુનિઆના
રિવાજ પ્રમાણે તો તેઓએ ભાગલા પાડતાં
લઢવું ભેંધતું હતું, તેને બદલે તેઓ સંપીને
રહે છે. આનું કારણ પેલા મુખાની મુખાઈ
શિવાય ખીજું કંઈ નથી. તેણે આપણું કામ
બગાડ્યું છે. હવે તમે ત્રણ જણાઓ ત્રણ
ભાઈની પાસે જાઓ અને તેઓને એક ખીજા
સામે એવા ચઢાવો કે તેમની વચ્ચે લોહીની
નદી ચાલે ત્યાં લગી લડે. જોલો. આ કામ
તમારાથી બનશે કે નહિ ? ”

તેઓ જોલ્યા, “ હા સાહેબ કેમ નહિ બને ?
સેતાને પૂછ્યું “ કહો તમે કેમ શરૂઆત
કરશો ? ”

ગુલામોએ જવાબ આપ્યો: “ એ તો સહેલ
છે. પ્રથમ અમે તેઓને પાયમાલ કરીશું, અને
જ્યારે એકેકના ઘરમાં સુકી રોટલીને ટુકડો
સંરખો પણ નહિ હોય. એટલે તેઓ ભેગા થાય
એમ યુક્તિ કરશું. કહો પછી કેમ તેઓ અર
સપરસ વેર વિના રહી શકવાના ? ”

ગાંધીજી કૃત “ મૂરખરાજ ” ની વાર્તામાંથી.

કિમ્મત આઠ આના ૮ ખ દોઢ આનો

તમારું

પુસ્તકાલય શાણુગારવા

અમનેજ લખશો.

અમૂલ્ય ઉત્કૃષ્ઠ પુસ્તકો

ગાંધીજીના પત્રો (ખુલ્લા)	૦-૬-૦
” ” (ખાનગી)	૦-૬-૦
ગાંધીજીનું મનોમંદિર	૦-૧૦-૦
અલિખીત રહેણાંકો મુકદ્દમો	૧-૦-૦
સત્યાગ્રહ	૦-૬-૦
ગાંધીજીનું ચરિત્ર	૦-૬-૦
પાંડવગુપ્ત નિવાસ	૦-૧૦-૦
વિદ્યાર્થી આલમને	૦-૩-૦
હાય આસામ !	છપાય છે.
મોતીલાલ ઘોષ	૦-૪-૦
દેશબંધુ દાસ	૦-૧૨-૦
સ્વદેશ ગીતા મૃત	૦-૪-૦
સીતા વનવાસ	૦-૧૦-૦
રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ	૦-૪-૦

ટપાલ ખરચ જુદો

ગાંડીવ મુદ્રણાલય, મુરત

માં

કમિશનર લાલ વીમાવાળાએ છાપ્યું

ગાંડીવ મુદ્રણાલય

તમારું છાપકામ
સરસ રીતે કરી આપશે.
તમારે જોડું નહિ પડે.
એકવાર કામ પાડી જુઓ.
દે. કેળાપીઠ, સુરત.

